Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка

О. В. ГРИНЬ

ПРАКТИКУМ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ

Видавець Лозовий В.М.
Черніг ів
2011

УДК 94(477)“653/654”
ББК Т3(4УКР)4
Г85

Рецензенти: кандидат історичних наук, доцент Острянко А. М.
кандидат історичних наук, доцент Рахно О. Я.

Відповідальний редактор: кандидат історичних наук, професор Коваленко О. Б.

Гринь О. В.
Г85 **Практикум з історії України литовсько-польської доби: Навчальний посібник** / О. В. Гринь. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. – 424 с.
ISBN

Практикум впорядковано на підставі навчальної програми з історії України литовсько-польської доби й структуровано згідно з темами семінарських занять. Посібник містить плани семінарів, розгорнуті методичні рекомендації, списки рекомендованих джерел та літератури, тексти історичних джерел та завдання до них, контрольні запитання та завдання, тести. У додатках наведено програму курсу, завдання для самостійної роботи, питання до підсумкового контролю, хронологічну таблицю найважливіших подій з історії України литовсько-польської доби, словник основних понять та термінів, список джерел і літератури до курсу.

Посібник стане в пригоді викладачам, студентам вищих навчальних закладів, учителям, усім, хто цікавиться історією України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (Протокол № 11 від 29 червня 2011 р.)

УДК 94(477)“653/654”
ББК Т3(4УКР)4

ISBN
© Гринь О. В., 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА…….…… 4
СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ…….…… 7
Тема 1. Українські землі у другій половині XIII – на початку XIV ст.…….…… 7
Тема 2. Галицько-Волинська держава у другій половині XIII – середині XIV ст.……. 25
Тема 3. Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського (друга половина XIV – початок XV ст.)…… 55
Тема 4. Суспільно-політичні та соціально-правові відносини на українських землях наприкінці XIV – у першій половині XVI ст. ……... 83
Тема 5. Економіка українських земель у XIV – першій половині XVII ст. …….…… 136
Тема 6. Українські міста у XIV – першій половині XVII ст. …….…….……... 160
Тема 7. Суспільні відносини на українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст. 198
Тема 8. Культура на українських землях у другій половині XIII – першій половині XVII ст. …… 225
Тема 9. Освіта на українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст. …… 258
Тема 10. Виникнення книгодрукування…….……... 276
Тема 11. Виникнення українського козацтва…… 290
Тема 12. Військові походи українського козацтва проти Туреччини і Кримського ханства у першій чверті XVII ст. …….…….……...… 321
Тема 13. Козацькі повстання 20 – 30-х рр. XVII ст. …...…. 349
ДОДАТКИ…….…….…….. 377
Програма курсу …….…….…….……... 377
Теми рефератів…….…….…… 382
Питання до екзамену…….…….……... 386
Тестові завдання до курсу…….……... 390
Хронологічна таблиця…….…….…….. 400
Словник…….…….…….…… 409
Джерела та література до курсу…… 414

ПЕРЕДМОВА

Навчальний курс «Історія України литовсько-польської доби» призначений для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів, які навчаються за освітньо-кваліфікаційними програмами підготовки бакалавра.

Практикум має на меті полегшити підготовку студентів до семінарських занять та якісно підвищити її рівень, сприяти формуванню вмінь та навичок роботи з історичними джерелами.

Практикум охоплює період від монголо-татарської навали до Української національної революції середини XVII ст. До практикума включено теми з історії України литовсько-польської доби, які висвітлюють різні аспекти політичного, соціально-економічного, духовного та культурного розвитку українських земель у другій половині XIII – першій половині XVII ст.

Завдання практикума координуються з метою вивчення курсу «Історія України литовсько-польської доби» і передбачають:

– ознайомлення з основними джерелами та літературою з історії України литовсько-польської доби;

– закріплення та поглиблення здобутих у середніх навчальних закладах знань про історичний поступ України, народів, які проживали в різний час на її території;

– розвиток навичок наукового аналізу, спрямованих на забезпечення самостійного осмислення закономірностей історичного процесу;

– оволодіння практичними навичками роботи з історичними джерелами і науковою літературою;

– виховання любові та поваги до української культури, звичаїв, традицій, історичного минулого;

– формування умінь критично аналізувати отриману з різних джерел інформацію, самостійно трактувати її,

застосовувати набуті знання з історії для орієнтації в громадсько-політичному житті та оцінки суспільних явищ;

– виховання національної і громадської свідомості, толерантного, неупередженого ставлення до інших народів, утвердження ідеалів гуманізму.

Практикум має стати у студентам у пригоді при засвоєнні нових знань щодо:

- особливостей етносоціальних процесів у другій половині XIII – першій половині XVII ст.;
- головних тенденцій державотворчих процесів у середині XIII – першій половині XVII ст.,
- особливостей історичних процесів на порубіжних територіях, їх роль і значення у витоках і генеалогії українського козацтва, вплив на ці процеси геополітичних та соціально-економічних чинників, основні етапи організаційного формування українського козацтва;
- ключових рис політики іноземних держав, насамперед Польщі, Литви та Московського князівства щодо України в середині XIII – першій половині XVII ст., напрямки розвитку відносин з цими країнами, їх залежність від геополітичної ситуації;
- основних факторів, що впливали на стан сільського господарства, торгівлі, ремесел та промислів в Україні в середині XIII – першій половині XVII ст., зміст реформ, що проводились в Україні в різні історичні періоди, позитивні та негативні аспекти різних форм господарювання;
- особливостей розвитку культури на українських землях за литовсько-польської доби.

Практикум сприятиме формуванню низки вмінь та навичок, необхідних історику:

- аналізувати та узагальнювати інформацію щодо історичного розвитку українських земель за литовсько-польської доби;

- порівнювати та критично оцінювати різні точки зору на окремі проблеми історії литовсько-польської доби;
- інтерпретувати, критично аналізувати зміст історичних джерел, висвітлювати окремі аспекти історії України литовсько-польської доби на підставі різних джерел інформації;
- застосовувати на практиці методику конкретних історичних досліджень з використанням історичних джерел тощо.

Практикум структурований згідно з темами семінарських занять. Він містить плани семінарів, методичні рекомендації, списки рекомендованих джерел та літератури, історичні джерела та завдання до них, контрольні запитання та завдання, тести. Крім того, практикум містить програму курсу, завдання для самостійної роботи (теми рефератів), питання до підсумкового контролю (екзамену), хронологічну таблицю найважливіших подій з історії України литовсько-польської доби, словник основних понять та термінів, список джерел і літератури до курсу.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА 1
УКРАНСЬКІ ЗЕМЛІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – НА ПОЧАТКУ XIV ст.

Мета: визначити дискусійні питання щодо наслідків монголо-татарської навали, на основні писемних та археологічних пам'яток встановити, які з представлених в історіографії думок найбільш аргументовані, схарактеризувати становище українських земель за «татарської доби».

План:

1. Історіографія значення монголо-татарської навали.
2. Київщина у другій половині XIII – на початку XIV ст.
3. Переяславщина і Чернігово-Сіверщина у другій половині XIII – на початку XIV ст.

Методичні рекомендації:

1. Проблема наслідків монголо-татарської навали для руських земель є однією з найбільш дискусійних в історичній науці. Значною мірою це зумовлено браком писемних джерел другої половини XIII – першої половини XIV ст. Під час підготовки першого питання слід звернути увагу на спірні питання в історіографії проблеми значення монголо-татарської навали для історичної долі Київської Русі і українського народу. Врахуйте, що найбільші розбіжності викликали наступні проблеми: наскільки значною була ступінь руйнації краю, чи відбулася міграція місцевого населення, якою мірою монголо-татарське «іго» вплинуло на подальший розвиток суспільних відносин на Русі. Спробуйте проаналізувати погляди російських (В. О. Ключевський,

С. М. Соловйов), українських (В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) та польських істориків. Так, у російській історіографії у цілому негативно оцінювались наслідки монголо-татарської навали для південно-західної Русі (Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицько-Волинське князівства), що сприяло перетворенню Володимиро-Суздальського князівства (північно-східної Русі) на новий центр суспільно-політичного, релігійного та культурного життя. Так, М. М. Костомаров у першій половині XIX ст. стверджував про високий ступінь руйнації Києва, який «щез, і щез навіки» [1], водночас він наголошував, що московське самодержавство та ментальність російського народу сформувались під впливом монголо-татар. М. П. Погодін у середині XIX ст. стверджував, що після монголо-татарської навали Південна Русь була повністю спустошена, відтак відбулася повна зміна населення: замість «великоросів», які мешкали тут за часів Київської Русі, сюди прийшли «малороси» з Карпат. Ця теорія обґрунтовувала роль Росії як спадкоємниці давньоруської держави, відтак набула поширення у дореволюційній історіографії. В. О. Ключевський також наголошував на запустінні земель Подніпров'я після монголо-татарської навали. На його думку, лише у XV ст. сюди прийшло населення з Галичини і Польщі, яке змішалося тут з нащадками кочових народів.

В російській історіографії XX ст. особливе місце у дослідженні впливу монголо-татар на руські землі посідають представники євразійської школи – М. С. Трубецькой, Г. В. Вернадський. Зокрема, останній стверджував, що російська державність сформувалася під впливом монголо-татар, оскільки після навали відбувається занепад демократичних інститутів Київської Русі, виникає самодержавство та кріпосництво. Втім, їх студії у першу чергу присвячені землям північно-східної Русі.

Думку про цілковите спустошення українських земель після монголо-татарської навали поділяли і представники

польської історичної науки XIX ст. К. Шайноха, А. Яблоновський, М. Бобржинський [2]. Вони стверджували, що знелюднені та зруйновані землі Русі відновилися після встановлення тут польської влади і саме Польща залучила Україну до здобутків європейської цивілізації. Ця теорія виправдовувала польську експансію на українські землі.

В українській історичній науці уперше тезу про повне спустошення українських земель заперечив М. О. Максимович у праці «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево» [3]. Цю теорію розвинув В. Б. Антонович, який доводив, що повного спустошення Південної Русі і зміни тут населення не відбулося. На його думку, падіння ролі Києва відбулося ще до монголо-татарської навали – під час феодальної роздробленості. М. С. Грушевський розвинув ідеї В. Б. Антоновича. Він стверджував, що внаслідок сусідства із кочовим степом давньоруське населення було рухливим і звикло ховатися від половців у лісах, а згодом поверталося. Відтак немає підстав стверджувати, що населення Русі виїхало у Володимиро-Суздальщину. На підставі топонімів, що збереглися з давньоруських часів, дослідник доводив, що зміни населення не відбулося. М. С. Грушевський, на відміну від представників російської історичної науки, дійшов висновку, що центр південно-руських земель перемістився у Галицько-Волинське князівство, яке продовжило традиції української державності. Крім того, на думку історика, монголо-татарська навала значно вплинула на суспільно-політичні відносини в Україні: відбулося зубожіння та еміграція багатьох князів та бояр, що призвело до демократизації та виникнення в Україні особливого «общинного» ладу.

Сучасні українські дослідники при вивченні даного питання базуються не тільки на писемних джерелах, а й на результатах археологічних досліджень, які свідчать: наслідки монголо-татарської навали дійсно були руйнівними, втім

цілковитого спустошення українських земель не відбулося. Життя, хоча і з меншою інтенсивністю, продовжувало тривати. У зв'язку із певним падінням ролі Києва утворюються нові осередки суспільно-політичного, культурного та релігійного життя – Галицько-Волинське князівство у південно-західній Русі та Володимиро-Суздальське, а згодом Московське у північно-східній.

Враховуючи дані писемних джерел та археологічних досліджень, спробуйте з'ясувати, які з представлених в історіографії концепцій підтверджуються, а які можна аргументовано спростувати.

2. Проаналізуйте політичну та соціально-економічну ситуацію на Київщині, Переяславщині та Чернігово-Сіверщині монгольської доби. Зокрема, слід згадати наслідки монголо-татарської навали, що позначились на розвитку українських земель у другій половині XIII – першій половині XIV ст.: значні демографічні втрати, а також розклад економіки, спричинений руйнацією населених пунктів, занепадом ремесла і торгівлі.

При визначенні хронологічних меж тривалості золотоординського «іга» зверніть увагу, що у сучасній історичній науці немає одностайної думки щодо часу його закінчення: битва на Синіх Водах 1362 р. (Ф. М. Шабульдо) чи кінець XIV ст., коли Тохтамиш ярликом відступив руські землі Литві в обмін на підтримку у протистоянні з Тимур-Кутлуком (О. В. Русина).

Схарактеризуйте основні форми залежності від Золотої Орди – політичну, економічну, військову. Водночас зауважте, що руські землі не увійшли безпосередньо до складу Улусу Джучі і тут навіть не було створено сталого адміністративного апарату завойовників. Певною особливістю панування монголо-татар на руських землях було їх толерантне ставлення до християнства.

При розгляді історичного розвитку Київського князівства слід визначити, чому воно у середині XIII ст. втратило свою політичну вагу. Свідченням цього є, зокрема, той факт, що ярлик на княжіння тут отримували володимиро-суздальські князі, які призначали до Києва своїх намісників. Так, у 1243 р. ярлик на Київ здобув суздальський князь Ярослав Всеволодович, який залишив у місті намісника – Дмитра Єйковича. Після смерті у 1246 р. у Монголії Ярослава Всеволодовича Київ отримав його син Олександр (Невський), який, однак, залишився у Новгороді, а згодом отримав Володимир (1252 р.). Так само вчинив і наступний володимиро-суздальський князь Ярослав Ярославич. Після його смерті у 1272 р. київський престол, вочевидь, спорожнів, оскільки джерела не містять жодної згадки про київських князів останньої чверті XIII – початку XIV ст. Князівське правління, ймовірно, було відновлене лише у першій половині XIV ст. Зверніть увагу, що наприкінці XIII ст. київський митрополит Максим переїхав до Володимиро-Суздальської Русі, куди згодом було офіційно перенесено Київську митрополію.

3. Зверніть увагу, що Переяславське князівство взагалі припинило існувати. Його прилеглі до степу території і сам Переяслав, мешканці якого були винищені у 1239 р., перейшли під безпосередню владу татар. Решта земель Переяславщини здебільшого входила до Київської землі.

При вивченні історії Чернігово-Сіверщини приділіть увагу князю Михайлу Всеволодовичу, зокрема, на підставі історичних джерел проаналізуйте обставини його загибелі у Золотій Орді у 1246 р. Після його смерті Чернігів, ймовірно, перейшов до його троюрідного брата – Всеволода Ярополчича (1246 – 1263 рр.) [4], а згодом – до Романа Михайловича, брянського князя, який, однак, так і не зробив Чернігів своєю резиденцією через занепад міста та спустошення його сільської округи. Брянськ наприкінці

XIII ст. захопили смоленські князі, а на Чернігівських землях відбувався процес здрібніння князівських володінь, пов'язаний із збільшенням кількості князівств.

***

[1] Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М., 2006. – С. 272.

[2] Ивакин Г. Ю. К вопросу о роли нашествия Батыя для исторических судеб Руси / Г. Ю. Ивакин // Славяне и Русь. – К., 1990. – С. 140.

[3] Максимович М. А. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении её новопришлым народом: письмо к М.П.Погодину / М. А. Максимович // Русская беседа. – 1857. – № 8. – С. 22 – 35.

[4] Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина.–К., 1998.–С.31.

Джерела та література:

Галицько-Волинський літопис // Літопис руський / [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989. – С. 399 – 452.

Галицько-Волинський літопис. – К., 2002.

Джиованни дель Плано Карпини. История монголов / П. Карпини // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / [пер. А. И. Малеина; под. ред. Н. П. Шастиной]. – М., 1957.

****

Історія Києва. – К., 1983. – Т. І.

Історія української культури: у 5 т. / [В. С. Александрович, В. Г. Балушок, М. Б. Боянівська, Л. В. Войтович та ін.]. – К., 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст.

Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. – К., 1979. – Т. І. – Кн. 2.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. Русина. – К., 1998.

Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Антонович В.Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие / В.Б. Антонович // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 534 – 576.

Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Г. В. Вернадский. – М., 1997.

Грушевський М. С. Звичайна схема «руської історії» і справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 4 – 7.

Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М. С. Грушевський. – К., 1991.

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1992. – Т. II: XI – XIII вік.

Карамзин Н. М. История государства Российского: в 12 т. / Н. М. Карамзин. – М., 1991. – Т. II – III.

Ключевский В. О. Курс русской истории. Ч. 1. // Ключевский В.О. Сочинения в 9 т. / В. О. Ключевский. – М., 1987. – Т. I.– С. 275 – 295.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 15 т. / С. М. Соловьев.– М., 1960. – Т. 2. – С. 150 – 215.

****

Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV ст. / С. А. Беляева.– К., 1982.

Вовк Т. До питання про так зване золотоординське іго в Україні / Т. Вовк, В. Отрощенко // Сучасність. – 1997. – № 5. – С. 92 – 97.

Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XVI ст. / Л. Войтович. – Львів, 1996.

Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / И. Б. Греков. – М., 1975.

Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. – М.-Л., 1950.

Довженок В. И. Среднее Поднепровье после монголо-татарского нашествия / В. И. Довженок // Древняя Русь и славяне. – М., 1978.

Єльников М. Золотоординські часи на українських землях / М. Єльников. – К., 2008.

Егоров В. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / В. Егоров. – М., 1985.

Ивакин Г. Ю. К вопросу о роли нашествия Батыя для исторических судеб Руси / Г. Ю. Ивакин // Славяне и Русь. – К., 1990. – С. 139 – 147.

Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. / Г. Ю. Ивакин – К., 1996.

Івакін Г. Ю. Киев в XIII – XV вв. / Г. Ю. Ивакин. – К., 1982.

Климовский С. И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории / С. И. Климовский. – К., 2005.

Котляр М. Ф. Установление ордынского ига на Руси: Материалы к урокам / М. Ф. Котляр. – М., 2006.

Кучкин В. А. Монголо-татарское иго в освещении древнерусских книжников (XIII – первая четверть XIV вв.) / В. А. Кучкин // Русская культура в условиях иноземных нашествий и войн. – М., 1990. – Ч. 1.

Стависький В. Відомості про Русь з «Історії монголів» Плано Карпіні / В. Стависький // Український історичний журнал. – 1988. – № 6. – С. 32 – 40.

Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности / П. П. Толочко. – К., 1980.

Толочко О. Коли перестала існувати «Київська Русь»? Історіографічна доля одного терміну і поняття / О. Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 7 – 18.

Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987.

ДЖЕРЕЛА

УРИВОК З ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО БЕРЕСТЯ ТА ВОЛОДИМИР ПІСЛЯ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЇ НАВАЛИ

XIII ст.

[Кінець березня – початок квітня 1241 р.]

Данило тим часом прибув із братом до Берестія, і не змогли вони вийти на поле [бою] через сморід од безлічі вбитих. А в [городі] Володимирі не зосталося [жодного] живого. Церква святої Богородиці наповнена була трупами, інші церкви [теж] були наповнені трупами і тілами мертвих.

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. — К., 1989. – С. 398.

УРИВОК З «ІСТОРІЇ МОНГОЛІВ» ПЛАНО КАРПІНІ ПРО РУЙНУВАННЯ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ЧАС МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЇ НАВАЛИ

Середина XIII ст.

Вони пішли проти Русії і здійснили велике побиття у землі Русії, зруйнували міста та фортеці і вбили людей, обложили Київ, який був столицею Русії, і після тривалої облоги вони взяли його і вбили мешканців міста; тому, коли ми їхали через їх землю, ми знаходили незліченні голови й кістки мертвих людей, що лежали в полі; бо це місто було досить великим і дуже багатолюдним, а тепер воно зведене майже нанівець: ледве є там двісті будинків, а людей тих вони тримають в найтяжчому рабстві. Рухаючись звідси, вони боями спустошили всю Русію.

Перекладено за виданням:

Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов / П. Карпини // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / [пер. А. И. Малеина; под. ред. Н. П. Шастиной]. – М., 1957. – С. 46 – 47.

Завдання до джерел:

1. Порівняйте свідчення Плано Карпіні і Галицько-Волинського літопису про наслідки монголо-татарської навали.

УРИВОК З «ІСТОРІЇ МОНГОЛІВ» ПЛАНО КАРПІНІ ПРО ВІДВІДИНИ КИЄВА У 1246 р. ПІД ЧАС ПОДОРОЖІ ДО ЗОЛОТОЇ ОРДИ

Середина XIII ст.

Після цього цей вищеназваний князь [Василько [1]. – Авт.] послав з нами до Києва одного служителя. Тим не менш все ж ми їхали постійно у смертельній небезпеці через литовців, котрі часто і таємно, наскільки могли, здійснювали набіги на землю Русію і особливо у тих місцях, через які ми мали проїздити; і так як більшу частину людей Русії було перебито татарами або відведено у полон, то вони тому зовсім не могли чинити їм сильний спротив, а з боку самих руських ми були у безпеці завдяки вищевказаному служителю. Звідси, з Божої милості і позбувшись від ворогів Христова, ми прибули до Києва, котрий служить столицею Русії; прибувши туди, ми мали нараду про нашу подорож з тисяцьким та іншими знатними людьми, які були там само. Вони нам відповіли, що, якщо ми поведемо у Татарію тих коней, котрі були у нас, то вони усі можуть померти, оскільки лежав глибокий сніг; і вони не вміли добувати копитами траву під снігом, подібно коням татар, а знайти їм для їжі що-небудь інше не можна, тому що у татар немає ані соломи, ні сіна, ні корму. Тому ми після наради вирішили залишити їх там з двома слугами, котрі мали охороняти їх. Внаслідок цього ми мали дати подарунки тисяцькому, щоб здобути його прихильність для отримання собі підвод і провідників. ‹…›

Отже, влаштувавши усі ці справи у Києві, на другий день після свята Очищення Нашої Владичиці [2], ми на конях тисяцького і з провідниками спішно попрямували з Києва до інших варварських народів. Ми прибули до якогось селища, що звалось Канов [3], яке перебувало під безпосередньою

владою татар. Начальник же селища дав нам коней і провідників до другого селища, начальником якого був алан на ім'я Міхей, людина, сповнена всякої злоби і підступності. Саме він послав проти нас до Києва деяких своїх охоронців, щоб неправдиво повідомити нам від імені Коренці [4], щоб ми вважалися послами і щоб з'явились до нього. І хоча це неправда, він робив це для того, щоб мати можливість здобути від нас дари. ‹…›

І, щоб не виникло у кого-небудь сумніву, що ми були у землі татар, ми записуємо імена тих, хто там нас знайшов. Король Даніїл Руський [5] з усіма воїнами і людьми, саме з тими, котрі прибули з ним, знайшов нас поблизу ставок Картана [6], одруженого з сестрою Бату; у Коренци ми знайшли київського сотника Монгрота і його товаришів, котрі проводжали нас певну частину шляху, а до Бату прибули вони раніше за нас. У Бату ми знайшли сина князя Ярослава [7], котрий мав при собі одного воїна з Русії, на ім'я Сангор; він родом коман [8], але тепер християнин, як і інший руський, що був нашим тлумачем у Бату, з землі Суздальської. У імператора татар ми знайшли князя Ярослава, який там вмер, і його воїна, на ім'я Темера, який був нашим тлумачем у Куйюк-хана [9], тобто імператора татар ‹…›. І при виїзді з Команії ми знайшли князя Романа [10], котрий виїжджав у землю татар, і його товаришів ‹…›. З нами з Команії виїхав також посол князя чернігівського і довго їхав з нами по Русії. І все це руські князі.

Свідками служать також всі громадяни Києва, які надали нам супровід і коней до першої татарської застави і зустріли нас при поверненні з провідниками з татар і їх конями, які до нас повертались, і всі руські люди, через землю яких ми проїжджали і які прийняли запечатану грамоту Бату і наказ давати нам коней і продовольство, якби вони цього не зробили, то були б страчені ним. Крім того, свідками служать також бреславльські купці, що їхали з нами до Києва і знали,

що наш загін в'їхав у землю татар, рівно як і багато інших купців як з Польщі, так і з Австрії, які прибули до Києва після нашого від'їзду до татар.

Служать свідками і купці з Константинополя, що приїхали у Русію через землю татар і були у Києві, коли ми повернулись з землі татар. Імена ж купців цих наступні: Михаїл Генуезький, а також і Варфоломій, Мануїл Венеціанський, Яків Реверій з Акри, Ніколас Пізанський; це більш головні. Інші, менш важливі, є: Марк, Генріх, Іоанн Вазій, інший Генріх Бонадієс, Петро Пасхамі; було ще і багато інших, але імена їх нам невідомі.

Перекладено за виданням:

Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов / П. Карпини // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / [пер. А. И. Малеина; под. ред. Н. П. Шастиной]. – М., 1957. – С. 67 – 68,81–82.

***

[1] Василько Романович (1203 – 1269 рр.) – володимирський князь, син галицько-волинського князя Романа Мстиславича.

[2] 4 лютого 1246 р.

[3] Селище на Дніпрі у 120 км увід Києва.

[4] Коренца (у Плано Карпіні), Куремса (у руських літописах), або Курумиши – беклярбек, тобто управитель внутрішнім улусом у Золотій Орді. До його улусу входила Правобережна Україна (межиріччя Дніпра та Дністра).

[5] Данило Романович (1201 – 1264 рр.) – галицько-волинський князь у 1238 – 1264 рр.

[6] Картан – очолював улус Золотої Орди, що знаходився на Лівобережній Україні.

[7] Олександр Ярославич Невський (1221 – 1263 рр.) – у 1236 – 1240 рр., 1241 – 1252 рр., 1257 – 1259 рр. новгородский князь, великий князь володимирський (1252 – 1263 рр.), великий князь київський (1249 – 1263 рр.). Син Ярослава Всеволодовича (1191 – 1246 рр.) – великого князя київського (1236 – 1238 рр., 1243 – 1246 рр.), великого князя володимирського (1238 – 1246 рр.).

[8] Команами у Західній Європі та Візантії називали половців.

[9] Куйюк-хан у Плано Карпіні – Гуюк (1206 – 1248 рр.), у 1246 – 1248 рр. – великий хан Монгольської імперії, онук Чінгізхана.

[10] Роман Михайлович (Старий) (помер після 1288 р.) – з 1246 р. князь брянський, з 1263 р. – чернігівський. Син Михайла Всеволодовича Чернігівського, який загинув у Орді.

Завдання до джерела:

1. На підставі свідчень Плано Карпіні схарактеризуйте ступінь руйнації руських земель під час монголо-татарської навали.
2. На яку зовнішню загрозу для руських земель, крім монголо-татар, вказував Плано Карпіні? Чому руським землям у 1240-х рр. було важко чинити спротив зовнішній агресії?
3. Яких руських князів зустрів Плано Карпіні у Золотій Орді та у столиці Монгольської імперії? Чому руські князі були вимушені їхати до монголів?
4. Яку кількість будинків у Києві зафіксував Плано Карпіні? Порівняйте ці дані з кількістю населення у місті до монголо-татарської навали.
5. Хто здійснював управління Києвом під час перебування там Плано Карпіні?
6. Купці з яких країн знаходилися у Києві під час перебування там Плано Карпіні? Про що це свідчить?

УРИВОК З ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО ЗАГИБЕЛЬ МИХАЙЛА ВСЕВОЛОДОВИЧА У ЗОЛОТІЙ ОРДІ у 1246 р.

XIII ст.

У рік 6753 [1245]. Михайло ж [Всеволодович] [1], почувши, що король [Бела] [2] оддав дочку за сина його, утік в Угри. Але король угорський і син його Ростислав [3] честі йому оба не вчинили, і він, розгнівавшись на сина, вернувся до Чернігова.

Серпень 1246

Звідти поїхав він [до] Батия [4], просячи волості своєї у нього [5]. Батий же сказав: «Поклонися отців наших закону». Але Михайло відповів: «Коли бог передав нас і землю нашу за гріхи наші в руки ваші, ми тобі кланяємося і честь складаємо тобі. А закону отців твоїх і твоєму

богонечестивому повелінню – не кланяємося». Батий тоді, як той розлючений звір, роз'ярився, повелів заколоти князя Михайла, і заколений був він беззаконним Доманом, путивльцем нечестивим, і з ним і заколений був боярин його Федір. Так мученицьки постраждали вони і дістали обидва вінець од Христа Бога [6].

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. — К., 1989. – С. 400 – 401.

***

[1] Михайло Всеволодович (1179 – 1246 рр.) – у 1223 – 1246 рр. – чернігівський князь, у 1238 – 1239 рр., 1241 – 1243 рр. – великий князь київський.

[2] Бела IV (1206 – 1270 рр.) – угорський король у 1235 – 1270 рр.

[3] Ростислав Михайлович (1227 – 1262 рр.) – син Михайла Всеволодовича Чернігівського. У 1243 р. взяв шлюб з донькою угорського короля Бели IV Анною.

[4] Бату (Батий) (бл. 1209 – 1255/56 рр.) – правитель Улусу Джучі, до кого входили західні володіння імперії монголів. Онук Чингізхана, син Джучі.

[5] Невідомо, чи просив Михайло Всеволодович ярлик на Чернігівську землю, що більш ймовірно, чи на Київську, яким з 1243 р. зі згоди Батия володів Ярослав Всеволодович.

[6] У 1547 р. Михайло Всеволодович був канонізований. У 1572 р. його рештки були перенесені з Чернігова до Москви, де нині перебувають в Архангельському соборі.

УРИВОК ІЗ «СКАЗАННЯ ПРО ВБИВСТВО В ОРДІ КНЯЗЯ МИХАЇЛА ТА ЙОГО БОЯРИНА ФЕДОРА»

Друга половина XIII ст.

Ось який звичай був у хана Батия: коли приїде хто-небудь на поклін до них, то не веліли відразу приводити його до себе, але наказано було волхвам, щоб ішов він спочатку через вогонь і поклонився кущу та ідолам. А з тих дарів, що привозили з собою для царя, частину брали волхви і кидали спочатку у вогонь, а вже потім пускали до царя тих, що прийшли, і підносили їхні дари. Багато хто з князів з боярами

своїми проходили через вогонь і поклонялися сонцю і кущу та ідолам заради слави світу сього, і просив кожний собі володіння. І сим без перешкод давали ті володіння, які вони хотіли одержати, – хай спокушаються славою світу сього.

І в той час, коли блаженний князь Михаїл перебував у Чернігові, Бог, побачивши, як багато хто спокушався славою світу сього, послав на нього благодать і дар Святого Духа і надоумив його їхати до царя і викрити брехливість його, що розбещує християн. Запалившись благодаттю Божою, блаженний князь Михаїл вирішив їхати до Батия. І, прибувши до отця свойого духовного, повідав йому про все, так кажучи: «Хочу їхати до Батия». І відповів йому духовний наставник: «Багато хто, поїхавши, виконали волю поганого, спокусившись славою світу сього, – пройшли через вогонь, і поклонились кущу та ідолам, і занапастили душі свої. Але ти, Михаїле, якщо хочеш їхати, не роби так, не йди через вогонь, не кланяйся ні кущу, ні ідолам їхнім, і ні їжі, ні питва їхнього не бери в уста свої. Твердо стій за віру християнську, бо не пристало шанувати християнам нічого, що є створеним, а тільки Господа Бога Ісуса Христа.

Дзюба О. М., Павленко Г. І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.). – К., 1998. – С. 81.

Завдання до джерел:

1. З яких причин руські князі їхали до хана Золотої Орди?
2. Проаналізуйте свідчення Галицько-Волинського літопису та «Сказання про вбивство в Орді князя Михаїла та його боярина Феодора» про загибель Михайла Всеволодовича.
3. Порівняйте свідчення джерел та точку зору сучасних українських істориків про причини загибелі Михайла Всеволодовича.

4. На Вашу думку, загибель Михайла Чернігівського була зумовлена насамперед релігійними чи політичними мотивами?

Контрольні запитання та завдання:

1. Визначте найбільш дискусійні питання щодо наслідків монголо-татарської навали.
2. У якій історичній пам'ятці вміщено перший після монголо-татарської навали опис Києва? Проаналізуйте це свідчення.
3. Сформулюйте власну точку зору щодо наслідків монголо-татарської навали.
4. У чому проявлялася залежність українських земель від Золотої Орди?
5. Назвіть київських князів третьої чверті XIII ст. Що нового з'явилося у їхньому князюванні у порівнянні з попередніми часами?
6. Поміркуйте, чи історичний розвиток південно-руських земель у другій половині XIII – першій половині XIV ст. створював передумови для їх поділу між сусідніми державами?

Тестові завдання:

1. Хто з істориків висунув тезу про утворення внаслідок монголо-татарської навали на українських землях особливого «общинного» ладу?

а) М. Грушевський; в) В. Антонович;
б) Г. Івакін; г) М. Костомаров.

2. Хто з вказаних істориків стверджував, що внаслідок монголо-татарської навали південно-західна Русь перетворилася на пустелю й тут відбулася повна зміна населення?

а) М. Грушевський; в) В. Антонович;
б) Г. Івакін; г) М. Погодін.

3. Хто з дослідників обґрунтовував точку зору, що після монголо-татарської навали центр суспільно-політичного, економічного, культурного життя перемістився з Києва до Галича?

а) М. Грушевський; в) Г. Вернадський;
б) В. Ключевський; г) М. Погодін.

4. Археологічні дослідження довели, що ...

а) внаслідок монголо-татарської навали Київ було повністю зруйновано, життя у місті припинилося, а впродовж XIV – XV ст. відбулася повна зміна населення;
б) після монголо-татарської навали стрімко зросла чисельність населення у Києві;
в) військо Батия оминуло Київ, вирішивши не штурмувати місто;
г) Київ було зруйновано, значно зменшилася щільність населення, скоротилося ремісниче виробництво, проте життя у місті тривало.

5. Як звали ченця ордену францисканців, який під час подорожі до Монгольської імперії проїжджав Київ і залишив опис міста, датований 1246 р.?

а) А. Кантаріні; в) П. Карпіні;
б) М. Литвин; г) Г. Боплан.

6. В якому році загинув чернігівський князь Михайло Всеволодович?

а) 1239 р.; в) 1246 р.;
б) 1240 р.; г) 1263 р.

7. Хто з князів після смерті у 1246 р. Ярослава Всеволодовича отримав в Орді ярлик на Київ, але повернувся княжити до Новгорода?

а) Данило Галицький; в) Роман Михайлович;
б) Михайло Всеволодович; г) Олександр Ярославич.

8. Коли київський митрополит Максим виїхав до Володимиро-Суздальського князівства?

а) 1240 р.; в) 1300 р.;

б) 1303 р.; г) 1362 р.

9. Вкажіть місто, до якого після монголо-татарської навали була перенесена з Чернігова єпископська кафедра?

а) Брянськ; в) Любеч;

б) Новгород-Сіверський; г) Київ.

10. Визначте особливості залежності від Золотої Орди українських земель:

а) українські землі увійшли безпосередньо до складу Золотої Орди;

б) хани Золотої Орди мали на меті асимілювати населення Південно-Західної Русі;

в) українські землі перебували у васальній залежності від Золотої Орди;

г) найбільших утисків за часів монголо-татарського «іга» зазнавала православна церква.

ТЕМА 2
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – СЕРЕДИНІ XIV ст.

Мета: проаналізувати історичний розвиток Галицько-Волинського князівства у другій половині XIII – середині XIV ст., визначити його роль у розвитку державотворчих традицій на українських землях.

План:

1. Галицько-Волинська держава за правління Данила Галицького.
2. Галицько-Волинське князівство за наступників Данила Романовича (1264 – 1323 рр.).
3. Занепад і розпад Галицько-Волинського князівства (1323 – 1340 рр.).

Методичні рекомендації:

1. Проаналізуйте політичний та соціально-економічний розвиток Галицько-Волинського князівства у другій половині XIII – першій половині XIV ст.

При розгляді першого питання зверніть увагу на внесок Данила Романовича у розвиток Галицько-Волинської держави. Доцільно згадати, що об’єднання Галицько-Волинського князівства Данилом Галицьким сталося у 1238 р. Втім, остаточний кінець 40-річній боротьбі за об’єднання держави і звільнення її від чужинців поклала перемога Данила Галицького влітку 1245 р. під Ярославом, де він розбив військо чернігівського князя Романа Михайловича, який претендував на галицький престол, прихильних до нього бояр та союзників – угорців і поляків. Відомості про цю битву Ви можете отримати, зокрема, з тексту Галицько-Волинського літопису.

Проаналізуйте причини і наслідки поїздки Данила Галицького до Золотої Орди 1245 р. Певне уявлення про те, як оцінювали цю поїздку сучасники, дозволить сформувати наведений нижче уривок з Галицько-Волинського літопису. Формально визнавши себе залежним від хана й зобов'язавшись надавати допоміжні збройні формування під час походів на Польщу й Литву, Данило Романович виграв час для збирання сил, зберіг цілісність свого князівства, не допустив сюди татарських баскаків. На певний час географічна віддаленість від Орди зумовила суто формальну залежність. У цей час Данило Галицький зосередився на посиленні боєздатності та централізації королівства. Він відбудовував старі міста, звів нові – Львів (1256 р.), Холм, який зробив своєю столицею. Це були фортеці нового типу – на пагорбах, з кам'яними стінами. На підставі аналізу уривку з Галицько-Волинського літопису про спорудження Холму схарактеризуйте цей аспект діяльності Данила Романовича. Крім того, він сформував важкоозброєну кінноту, ударів якої не витримували татари. Важливо згадати про заснування у 1246 р. в Галицько-Волинському князівстві окремої митрополії на чолі з митрополитом Кирилом.

Зверніть увагу на активні спроби Данила Галицького створити антитатарську коаліцію. З цією метою він налагоджував стосунки з Польщею, Угорщиною, Литвою, Володимиро-Суздальським князівством, погодився на пропозицію папи римського Інокентія IV укласти унію православної та католицької церков в обмін на королівську корону та допомогу в боротьбі проти монголо-татар. Поміркуйте над причинами, які завадили Данилові об'єднати Русь та здобути дієву зовнішню підтримку для повалення залежності від Золотої Орди.

Приділіть увагу коронації Данила Галицького, що відбулася 1253 р. в Дорогочині. Хоча вона не призвела до проголошеного папою римським хрестового походу проти

монголо-татар, втім сприяла зміцненню Галицько-Волинської держави та зростанню її авторитету на міжнародній арені.

У відкриту боротьбу з Золотою Ордою Данило Романович вступив у 1254 р., коли дав відсіч татарському воєводі Куремсі, який намагався окупувати галицьке Пониззя, і відвоював землі вздовж Південного Бугу, Случі, Тетерева. Це призвело до заміщення ханом Золотої Орди воєводи Куремси на Бурундая, який у 1258 – 1259 рр. здійснив новий масований наступ. Не в змозі протистояти, Данило Галицький був вимушений погодитися на руйнацію укріплень Луцька, Львова, Володимира та інших міст. Охарактеризуйте ці події за текстом Галицько-Волинського літопису.

При оцінці діяльності Данила Галицького важливо згадати, що йому вдалося приборкати боярську опозицію і об’єднати Галичину і Волинь, створивши могутню державу, яка зайняла почесне місце серед європейських держав. Крім того, за його правління помітною стала різниця між зовнішньою орієнтацією Галицько-Волинського і Володимиро-Суздальського князівств. Данило Романович, шукаючи звільнення від Золотої Орди, підтримував тісні зв’язки з Європою, в той час як володимиро-суздальські князі здебільшого орієнтувалися на схід.

2. При підготовці другого питання зверніть увагу, що після смерті у 1264 р. Данила Галицького його держава була поділена між синами Левом, Шварном та Мстиславом, а частину Волині з містом Володимиром продовжував тримати Василько, а потім його син Володимир Василькович. Слід відзначити, що остання частина Галицько-Волинського літопису присвячена переважно правлінню Володимира Васильковича (1269 – 1288 рр.). Користуючись уривками з цього джерела, спробуйте скласти його історичний портрет.

Після смерті Шварна у 1269 р. Лев приєднав його володіння і об’єднав під своєю владою усю Галичину. Мстиславу, що княжив у Луцьку, від Володимира

Васильковича, який не мав спадкоємців, у 1288 р. відійшла Володимирська земля. Зверніть увагу, що політика братів кардинально різнилася. Лев проводив агресивну зовнішню політику, воював з Польщею, Литвою, Угорщиною, ятвягами. При цьому на різних етапах він вступав у союзницькі відносини з поляками, Литвою, татарами, яких залучав для розв'язання як зовнішніх проблем, так і конфліктів, що відбувалися з руськими князями. Левові вдалося приєднати до своїх володінь Закарпаття та Люблінську землю, завдяки чому територія Галицько-Волинської Русі стала найбільшою за всю історію свого існування. Мстислав же, тримаючи більш розвинену в економічному відношенні Волинь, конфлікти намагався розв'язувати мирним шляхом.

Син Лева Юрій I, початок правління якого датують 1301 р., зосередив під своєю владою землі Галицько-Волинського князівства і переніс столицю до Володимира. Він скористався послабленням Орди для зміцнення власних позицій. Зокрема, Юрій I, як і Данило Галицький, прийняв королівський титул. За його правління розвивалися міста, торгівля, зростав економічний добробут, підвищувався авторитет Галицько-Волинської держави на міжнародній арені. Так, у 1303 р. було відновлено окрему Галицьку митрополію.

Зверніть увагу, що джерела не містять однозначної дати кінця правління Юрія I. Зокрема, польський хроніст Ян Длугош називає роком його смерті 1308 р., втім, на думку дослідників, він правив до 1314 – 1315 рр. [1]

Сини Юрія I – Андрій та Лев II уперше згадуються як «руські князі» під 1315 р. Вони правили спільно, проводили активну зовнішню політику, що мала антилитовську та антиординську спрямованість, вступили в союз з Тевтонським Орденом та Польщею. Визначте причини, які призвели до невдач князів у зовнішній політиці, зокрема, до втрати Дорогочинської та Берестейської земель. Завважте, що

обставини загибелі самих князів достеменно невідомі. Сформулюйте існуючі версії їх загибелі (у битві з військами ординського Узбек-хана, литовського князя Гедиміна тощо).

3. При висвітленні діяльності останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава (1325 – 1340 рр.) проаналізуйте його досягнення та прорахунки у внутрішній та зовнішній політиці. Поміркуйте, чому після його смерті не вдалося зберегти єдність Галицько-Волинського князівства.

Насамкінець сформулюйте історичне значення Галицько-Волинської держави в історії українського народу. Зверніть увагу, що вона стала новим центром політичного та економічного життя південно-західної Русі, відкрила шлях західноєвропейським культурним впливам, продовжила традиції Київської Русі, репрезентувала давньоруську державність на міжнародній арені.

***

[1] Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К., 1998. – С. 227.

Джерела та література:

Галицько-Волинський літопис // Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989. – С. 399 – 452.

Галицько-Волинський літопис. – К., 2002.

****

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1993. – Т. III: До року 1340.

****

Історія української культури: у 5 т. – К., 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / [В. С. Александрович, В. Г. Балушок, М. Б. Боянівська, Л. В. Войтович та ін.].

Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К., 1998.

Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Войтович Л. В. Королівство Русі: реальність і міфи / Л. В. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 7. – Дрогобич, 2003. – С. 63 – 71.

Войтович Л. В. Король Данило Романович. Загадки і проблеми / Л. В. Войтович // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 24 – 29.

Войтович Л. В. Тевтонський Орден у політиці Галицько-Волинського князівства / Л. В. Войтович // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 4 – 17.

Головко О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда (40 – 50-ті рр. XIII ст.) / О. Б. Головко // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 3 – 16.

Головко О. Б. Зустріч цивілізацій в середині XIII ст.: держава Романовичів між католицьким Заходом і монгольським Сходом / О. Б. Головко // Східний світ. – 2005. – № 1. – С.47 – 56.

Головко О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь та Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головко. – К., 2006.

Дашкевич Я. Українські землі в часах Галицько-Волинської держави: (кінець X – середина XIV ст.) / Я. Дашкевич // Пам’ять століть. – 2002. – № 4. – С. 3 – 21.

Живодан Ю. Л. Портрет Данила Галицького на тлі епохи / Ю. Л. Живодан // Історія та правознавство. – 2005. – № 1. – С. 3 – 7.

Котляр М. Галицько-Волинська Русь у XIII ст. / М. Котляр // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 3 – 14.

Котляр М. Ф. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 21 – 32.

Котляр М. Ф. Галицько-Волинське князівство у європейській політиці / М. Ф. Котляр // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 11 – 13.

Котляр М. Ф. Ймовірна спадковість структури й форми Галицько-Волинського літопису (спостереження історика) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 173 – 185.

Котляр М. Ф. Данило Галицький / М. Ф. Котляр. – К., 1979.

Котляр М. Ф. Данило Галицький / М. Ф. Котляр // Історія України в особах: IX – XVIII ст. – К., 1993. – С. 119 – 127.

Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – К., 1984.

Михайліва Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі / Р. Д. Михайліва. – К., 2007.

Ричка В. М. «Галич – другий Київ»: середньовічна формула чи історіографічна метафора? / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 4 – 12.

ДЖЕРЕЛА

УРИВОК З ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО БИТВУ ПІД ЯРОСЛАВЛЕМ 1245 р.

XIII ст.

Потім же Ростислав [Михайлович] [1] благав тестя свого, короля [Белу] [2], щоб той послав йому воїв на Данила. Узявши воїв, він пішов у Лядську землю, і благав [удову] Лестькову [Гремиславу], і умовив її, щоб вона послала з ним ляхів. І вона послала з ним воїв. Визначні ж бояри й інші ляхи втекли були із землі [її], маючи намір іти до Данила. Але, довідавшись про виступ [у похід] Ростислава, захотіли вони дістати милість у Лестьковича [Болеслава] і в матері його [Гремислави]. Пішли вони йому, [Ростиславу], на підмогу, а

через деякий час старший їх Творіян [Войтихович] схоплений був Данилом [3].

Отож Ростислав, кинувшись, прийшов на город Ярославль. Але в городі були Данилові й Василькові люди, і бояр багато. [І] він, побачивши, що город укріплений, пішов до Перемишля. І, зібравши багато тамтешніх жителів, знадобів ратних, і для взяття города, і пороків, він, спорядивши воїв своїх, знову пішов до Ярославля, а за собою зоставив город Перемишль. Він думав: «Якщо сього я не візьму, то сей удержу».

Але коли стояв він біля города і ладнав пороки, щоб ними взяти город, то великий був бій перед городом. І він звелів своїм прикритися, щоб вої його не були поранені городянами, допоки він не наладнає знаряддя-пороки. І нахвалявся він перед воями своїми, і казав: «Якби я навідав, де Данила й Василька – поїхав би на них. Навіть би з десятком воїв я поїхав би на них».

І вигорджувався він, і затіяв гру перед городом, і зітнувся він з [рицарем] Воршем. І впав під ним кінь, і вивихнув він плече, і не на добро прилучилось йому [це] знамення.

Данило ж і Василько, почувши, що він прийшов раттю, помолилися Богу [і] стали збирати воїв. І послали вони [послів] до Кондрата, кажучи: «Із-за тебе виступили на нас обох ляхи, бо ми тобі помічники єсмо». І послав він [їм] підмогу. А тим часом Данило й Василько послали [послів] у Литву, помочі прохаючи. І послана була од Миндовга, [князя литовського], поміч. Та не встигли вони обидва [зі своєю поміччю], а Бог явив їм поміч свою, тому що не од підмоги людської [буває] побіда, а від Бога. Скоро зібравши воїв, вони рушили, а [двірського] Андрія послали удвох, щоб він розвідав їх, [противників], і піддержав город [Ярославль], тому що вже близько є спасіння їх.

І коли вої [ще] не дійшли до ріки Сяну і зсіли в полі [з коней], щоб оружитися, то сталося таке знамення над військом: стільки налетіло орлів і багато воронів, як хмара велика. І птахи вигравали, а орли клекотали, і ширяли крильми своїми, і шугали в повітрі так, як ото іншим разом і навіть ніколи не було. І се знамення не на добро було [4].

Данило тим часом, оружившись [і] взявши воїв своїх, пішов по ріці Сяну. Але брід був глибокий, і вперед [ріку] переїхали половці, і, переїхавши, побачили вони стада їх, [противників]. І хоча не було сторожів їхніх коло ріки, та половці не посміли розграбувати їх, [ці стада], без повеління княжого. А вони, [противники], побачивши [половців], утекли зі стадами своїми у стани свої.

Данило й Василько також не забарилися, а скоро перейшли ріку і, приготувавши до бою кінників з пішими воями, спокійно пішли на битву, бо серця їх обох завзяті були до бою і рвались до бою. Лев же був [іще] дитиною, [і Данило] поручив його Василькові [Гавриловичу], хороброму і сильному бояринові, щоб він оберігав його в бою.

Коли ж побачив Ростислав прихід противників, він теж, приготувавши до бою воїв своїх, – русь, і угрів, і ляхів, – підійшов до них насупроти, а піших воїв зоставив навпроти воріт города: стерегти ворота, щоб не вийшли [ярославці] на підмогу Данилові і не порубали пороків.

Ростислав, отож, виладнавшись до бою, перейшов глибокий яр, – він бо йшов супроти Данилового полку, – але Андрій-двірський постарався, щоб він не зітнувся з Даниловим полком. Прискоривши [хід, Андрій] зітнувся з військом Ростиславовим кріпко: списи так ламалися [об броню], наче це були удари грому, і з обох же [сторін] многі, упавши з коней, померли, а інші поранені були сильними ударами списів.

Данило тоді послав на поміч йому, [Андрієві], двадцять вибраних мужів. [І] хоча [боярин] Василій Глібович і [князі]

Всеволод Олександрович [та] Мстислав [Глібович], не маючи змоги [помогти] Андрієві, побігли обидва назад до Сяну, але Андрій, що зостався з невеликою дружиною, в'їжджаючи, кріпко боровся з ними.

І коли побачив Данило, що ляхи кріпко ідуть на Василька, «кєрліш» [5] співаючи, [і] сильним голосом ревли у війську їх, коли ж побачив Данило зблизька битву Ростиславову і Філю, [воєводу угорського], що стояв у задньому полку із хоругвою [і] казав: «Руси скорі є на битву, але вистіймо перед натиском їх, бо вони не видержують довгий час у січі», – Бог, однак, не послухав нахваляння його, – [то] рушив на нього Данило зі [стольником] Яковом Марковичем і з [боярином] Шелвом. Шелв тоді був збитий [списом], а Данила [Філя] схопив. Він вирвався з рук його і виїхав із битви, але, побачивши угрина, що йшов на поміч Філі, списом збив його, і [спис], загнаний в нього, зламався, [а] він упав [з коня] і спустив дух. А об того гордого Філю Лев, ся дитина, зламав списа свого. І знову Данило скоро прийшов на нього, [Філю], і розтрощив військо його, і хоругов його роздер навпіл. Побачивши ж це, Ростислав побіг, і повернули угри навтікача.

Василько тим часом зітнувся з ляхами, які повернули [на нього]. І дивилися обидва [війська] одні на одних, а ляхи лаялися, казали: «Поженемо на великі бороди!» Василько тоді сказав: «Брехня є слово ваше. Бог єсть наш помічник». І вдарив він коня свого, і двинув [на них], і ляхи, не видержавши, побігли од нього.

Данило ж гнав через яр глибокий на угрів і русь, бив їх [і] журився про брата, не знаючи, [що з ним]. Але, побачивши хоругов його, що мчала вслід за ляхами, він був сильно радий. І став він на могилі навпроти города, і приїхав Василько до нього. Данило тим часом хотів гнати вслід за ними, але Василько заборонив йому. Ростислав же, збагнувши [поразку], пустив коня свого навтіки.

Угри ж і ляхи многі побиті були і схоплені були; і з усіх [військ] багато схоплено було. Тоді ж і Філя гордий схоплений був Андрієм, двірським, і приведений був до Данила, і вбитий був Данилом. А [боярин] Жирослав привів [тисяцького] Володислава [Юрійовича], лихого баламутника землі [Галицької]. У той же день і той убитий був, і багато інших угрів побито було в гніві.

Данило й Василько не пішли тоді в город, і Лев став на місці [бою], як воїн, посеред трупів, знаменуючи побіду свою. Воїни тим часом ганялися і приїжджали навіть опівночі, і вели багато здобичі, так само всю ніч не переставав крик тих, які шукали один одного.

Явив же Бог милість свою і дав побіду Данилові напередодні [дня пам'яті] великих мучеників Фрола і Лавра [6]. Данило тоді запалив укріплення, що його Ростислав зробив, і пішов із багатьма колодниками в [город] Холм, що його спорудив був сам.

Литва теж приїхала, і ляхи Кондратові прибули до нього, [Данила], на битву і вернулися до себе. А Ростислав утік в Ляхи і, взявши жону свою [Анну], пішов в Угри, – із Угрів бо він прийшов був у Лядську землю з жоною через те, що в умі своєму замишляв узяти Галич і володіти ним. Але Бог за високодумність його і не сповнив того, що він замишляв.

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989. – С. 402 – 404.

***

[1] Ростислав Михайлович (1227 – 1262 рр.) – син Михайла Всеволодовича Чернігівського і доньки Романа Мстиславича Галицького Марії. У 1241 – 1243 рр. – чернігівський князь. Був конкурентом Данила Галицького у боротьбі за Галичину. У 1238 р. і у 1241 р. він займав галицький престол, але йому не вдавалося втриматися.

[2] Бела IV (1206 – 1270 рр.) – угорський король у 1235 – 1270 рр. Його донька Анна була дружиною Ростислава Михайловича.

[3] Болеслав Стидливий (1126 – 1279 рр.) – у 1243 – 1279 рр. князь Малої Польщі, син польського князя Лешка Білого (нар. близько 1184 – 1227 рр.) і Гремислави. Під час міжусобної боротьби в Польщі Данило Галицький

підтримав конкурента Болеслава у боротьбі за Краків, Конрада I Мазовецького (1187 – 1247 рр.). Тому Болеслав та його мати Гремислава надали підтримку Ростиславу Михайловичу у його протистоянні з Данилом, до того ж ці князі були одружені з рідними сестрами – Анною (Ростислав) та Кінгою (Болеслав), доньками угорського короля Бели IV.

[4] Тут у Іпатіївському списку зазначено «не на добро бысть», а у Хлєбниковському «на добро бысть». Напевне, ці розбіжності походять від того, кому це знамення вважалося сприятливим.

[5] Кєрліш – «господи, помилуй». Вважають, що поляки співали «Bogurodzica», де є цей приспів.

[6] 17 серпня 1245 р., коли відбулася генеральна битва під Ярославлем.

Завдання до джерела:

1. Хто з монархів сусідніх держав виступив союзником Ростислава Михайловича? Чому?
2. Хто з сусідніх правителів підтримав Данила Галицького. Чому?
3. Які знамення були перед битвою Ростиславу Михайловичу та Данилу Галицькому?
4. Хто з синів Данила Галицького брав участь у битві під Ярославлем?
5. Схарактеризуйте відносини між Данилом і Васильком на підставі цього уривку з Галицько-Волинського літопису.
6. На підставі тексту джерела опишіть перебіг битви.
7. Чи сприяла перемога Данила Романовича під Ярославлем приборканню галицької боярської опозиції?
8. Визначте наслідки битви під Ярославлем.

УРИВОК З ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО ПОЇЗДКУ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО ДО ЗОЛОТОЇ ОРДИ 1245 – 1246 рр.

XIII ст.

Тим часом [хан] Могучій [1] прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в [городі] Дороговську: «Дай Галич!» [І Данило] був у печалі великій,

тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадившися з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: «Не дам я півотчини своєї, а їду до Батия сам».

Вибрався ж він на празник святого Дмитрія [Солунського], помолившись Богу. І прибув він до Києва, – Київ держав [тоді] Ярослав [Всеволодович] [2] через боярина свого Єйковича Дмитра, – і, прийшовши у храм архістратига Михаїла, тобто Видобич, скликав чорноризців і [весь] монаший чин. І коли він сказав ігумену і всій братії, щоб вони вчинили молитву за нього, то вони вчинили, щоб він од Бога милість дістав. І було [сповнено] так, і, упавши [в поклоні] перед архістратигом Михаїлом, вирушив він із монастиря у човні, бачачи біду страшну і грізну, і прибув до Переяславля.

І зустріли його татари, і звідти поїхав він до [хана] Куремси [3] і побачив, що нема в них добра. Відтіля ж став він іще дужче скорбіти душею, бачачи, що володіє ними диявол. [Він бачив] нечестиві їх чаклунські суєслів'я і Чінгізханові наслання, нечестиві його, [Куремси], кровопиття, многі його волхвування. Цесарів, і князів, і вельмож, що приходять [до них], вони водили навколо куща, [заставляли] поклонятися їм, сонцю, і місяцю, і землі, і дияволу, і померлим, [що тепер] у пеклі, отцям їх, і дідам, і матерям. О нечестива облудо їх! І, се чуючи, вельми він став скорбіти.

Звідти ж прибув він до Батия на Волгу. [І] коли він збирався поклонитися [ханові], то прийшов чоловік Ярослава [Всеволодовича] Сонгур [і] він сказав: «Брат твій Ярослав [4] кланявся кущу, і тобі кланятися». І одказав йому [Данило]: «Диявол говорить із уст ваших. Бог запре уста твої, і не буде почуто слово твоє». І в той час він покликаний був Батиєм: ізбавив його Бог і од лихого їх біснування, і од чаклування.

І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, [Батий], сказав: «Данило! Чому ти єси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов єси, – то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?» [5] І він сказав:

«Досі я не пив. А нині ти велиш – я п'ю». Він тоді сказав: «Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!» І він, [Данило], випивши, поклонився за обичаєм їх, [і], промовивши свої слова [подяки], сказав: «Я іду поклонитися великій княгині Баракчиновій» [6]. [Батий] сказав: «Іди». Пішовши, він поклонився їй за обичаєм. І прислав [Батий] вина дзбан, і сказав: «Не звикли ви пити молока, пий вино!»

О, лихіша лиха честь татарськая! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарськая!

Його ж отець був цесарем у Руській землі, який покорив Половецьку землю і воював проти інших усяких країв. [І коли] син того не дістав честі, то інший хто може дістати? Адже лиходійству їхньому і облуді немає кінця. Ярослава [Всеволодовича], великого князя суздальського, [труй] зіллям вони уморили. Михайла [Всеволодовича], князя чернігівського [7], який не поклонився кущу, із його боярином Федором вони ножем закололи, – як ото ми раніш сказали про заколення їх, котрі вінець дістали оба мученицький, – і інші многі князі побиті були, і бояри.

Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, [а тоді] одпущений був [із тими], що були з ним, і поручена була земля його йому. І прийшов він у землю свою, і зустрів його брат [Василько] і сини його. І був плач через обиду його, але ж більша була радість, що він є здоров.

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989. – С. 404 – 406.

***

[1] Хан Мауци, якого Плано Карпіні відзначав як одну з чотирьох ключових постатей в Орді. Його орди кочували дніпровським лівобережжям.

[2] Ярослав Всеволодович (1191 – 1246 рр.) – великий князь київський (1236 – 1238 рр., 1243 – 1246 рр.), великий князь володимирський (1238 –

1246 рр.). У 1243 р. Батий надав йому ярлик на Київське князівство. У 1246 р. помер у Каракорумі, столиці Монгольської імперії, після того, як його пригостила з власних рук мати великого хана Гуюка Туракіна.

[3] Куремса (у руських літописах), Коренца (у Плано Карпіні), або Курумиши – беклярбек, тобто управитель внутрішнім улусом у Золотій Орді. До його улусу входила Правобережна Україна (межиріччя Дніпра та Дністра).

[4] Йдеться про Ярослава Всеволодича. Літописець називає їх «братами» у розумінні «князями».

[5] Для християн пиття кумису означало щось на кшталт відмови від віри. Вважалося, що той, хто вип'є його, перестає бути християнином. Іновірці в Орді пили його на знак покори. Тому літописець називає кумис «чорним молоком», підкреслюючи його неприйняття християнами і тим самим наголошуючи на ступеню приниження Данила Галицького. З іншого боку, «чорний кумис» був у монголів свого роду елітним напоєм, який пили лише представники вищої знаті.

[6] Боракчин-хатун, Буракчин, Боракшин (? – 1257 рр.) – старша дружина Бату. За іншими даними, йдеться про найстаршу дружину хана Угедея, яка після його смерті була вимушена рятуватись втечею від його другої дружини Туракіни до свого племінника племінника Бату, з яким та ворогувала.

[7] Михайло Всеволодович (1179 – 1246 рр.) – у 1223 – 1246 рр. – чернігівський князь, у 1235 – 1239 рр. – галицький, у 1238 – 1239 рр., 1241 – 1243 рр. – великий князь київський. Загинув у Золотій Орді разом зі своїм боярином Федором. У 1547 р. був канонізований.

Завдання до документу:

1. Чим літописець пояснив згоду Данила Галицького поїхати до Батия?
2. Хто зустрів Данила Галицького у Переяславі? Про що свідчить цей факт?
3. За текстом літопису опишіть обряд визнання руськими князями залежності від золотоординського хана.
4. Визначте наслідки візиту Данила Галицького до Батия. Чи намагався він у подальшому позбутися залежності від Золотої Орди?
5. Схарактеризуйте ставлення літописця до залежності руських земель від Золотої Орди.

УРИВОК З ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО КОРОНАЦІЮ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО У 1253 р.

XIII ст.

Тоді ж у Кракові перебували посли папині, що принесли [Данилові] благословення од папи [Іннокентія] [1], і вінець, і сан королівський. Вони хотіли бачити князя Данила, але він сказав їм: «Не подобає мені бачитися з вами в чужій землі, нехай потім». ‹…›

У той же час прислав папа послів достойних, що принесли [Данилові] вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: «Сину! Прийми од нас вінець королівства». Він бо перед цим прислав [був] до нього біскупа [2] веронського і каменецького [Якова Браганца], кажучи йому: «Прийми вінець королівства». Але він, [Данило], у той час не прийняв був [вінця], сказавши: «Рать татарська не перестає. Зле вони живуть із нами. То як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї?»

Тим часом Опізо, [посол папський], прийшов, несучи вінець [і] обіцяючи: «Ти матимеш поміч од папи». Але він, [Данило], все одно не хотів, та умовила його мати його [Анна], і [князі лядські] Болеслав [Стидливий] [3] та Сомовит, [син Кондрата] [4], і бояри лядські, кажучи: «Прийняв би ти вінець, а ми [готові] єсмо на підмогу проти поганих».

Він, отож, прийняв вінець од Бога, од церкви Святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, папи [Ін]нокентія, і від усіх єпископів своїх. [Ін]нокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православну, і збирався він собор учинити про істинну віру [і] про возз’єднання церкви.

Прийняв же Данило од Бога вінець у городі Дорогичині.

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989. – С. 412 – 413.

***

[1] Інокентій IV (бл. 1195 – 1254 рр.) – папа римський у 1243 – 1254 рр.

[2] Біскуп – католицький єпископ.
[3] Болеслав Стидливий (1126 – 1279 рр.) – у 1243 – 1279 рр. князь Малої Польщі.
[4] Сомовит (Земовит) (1224 – 1262 рр.) – син Конрада I Мазовецького (1187 – 1247 рр.), князь мазовецький. Був одружений з донькою Данила Галицького, Переяславою.

Завдання до джерела:

1. Згідно з текстом джерела, чи поспішав Данило Галицький з коронацією? Чому?
2. Визначте суть домовленостей між Данилом Галицьким і папою Інокентієм IV.
3. Чи надали європейські монархи обіцяну папою допомогу у боротьбі з монголо-татарами? Чому?
4. Проаналізуйте наслідки коронації Данила Галицького.

УРИВОК З ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО ЗАСНУВАННЯ ДАНИЛОМ ГАЛИЦЬКИМ МІСТА ХОЛМ

XIII ст.

Город же Холм так був споруджений за Божим велінням. Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він город Угровськ і поставив у ньому єпископа [Іоасафа]. Але [якось], коли він, [Данило], їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується се місце?» І вони сказали: «Холм йому ім’я є». І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок [1]. Він дав обітницю Богу і святому Іоанну Златоусту [2], що спорудить на честь його церкву.

І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що Бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю

землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена.

Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів – німців і русів, іноплемінників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села.

Звів також [Данило] церкву святого Іоанна [Златоустого], красну і гожу. І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла – склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; троє вікон прикрашені [були] склом римським [3]; при вході в олтар стояли два стовпи з цілого каменя, і на них – склепіння; а верх же вгорі прикрашений [був] зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був вилитий з міді і з чистого олова, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє [були] прикрашені каменем тесаним – галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм, горорізьби [їх були] всяких барв і золоті; спереду ж їх [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних – святий Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них], дивувалися. Прикрасив [Данило] камінням дорогим, бісером і золотом також ікони, які він приніс із Києва, і образ Спаса і пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з [київського] монастиря [святого] Феодора; приніс він також ікону Стрітення з [города] Вручого од отця його [Мстислава Мстиславича] [4]. Диву подібні [були образи сі], що погоріли в церкві святого Іоанна; один [архангел] Михаїл зостався [з] чудових тих ікон. І дзвони [Данило] приніс із Києва, [а] інші тут вилив. Усе це вогонь спалив.

І вежа [стояла] посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю п’ятнадцять ліктів [5] у

висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів [6].

Храми [були] прекраснії ‹…›.

Посадив він також сад гарний і спорудив церкву на честь святих безмездників Кузьми [і] Дем'яна; має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх; з таких же [каменів витесані] і другі [стовпи]; а в олтарі перед бічними дверима стоїть також гарний [образ] пресвятого Дмитрія [Солунського], принесений здалеку.

За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна [7], і на ній – орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя – десять ліктів, а з верхівками і з підніжжями – дванадцять ліктів. ‹…›

Спорудив він також превелику церкву в городі Холмі на честь пресвятої приснодіви Марії, величиною і красою не меншу од тих, що були раніш, і прикрасив її пречудовими іконами; приніс він також чашу із землі Угорської з багряного мармуру, вирізьблену з дивовижним умінням, – навіть змієві голови були навкруг неї, – і поставив її перед дверима церковними, що їх називають царськими.

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989. – С. 418 – 420.

***

[1] Дата заснування Холма достеменно не відома. У 1237 р. Данило Романович збудував Холмський замок, який згодом укріпив, переніс сюди столицю з Галича та центр єпархії з Угруська.

[2] Вважається, що хрестильне ім'я Данила Галицького було Іван.

[3] «Римське скло» – вітражі.

[4] Йдеться про тестя Данила Галицького Мстислава Мстиславича Удатного (? – 1228 р.), який був галицьким князем у 1219 р., 1221 – 1227 рр.

[5] Лікоть – міра довжини, дорівнювала 38 – 50 см.

[6] Сажень – міра довжини, дорівнювала 1,5 – 2 м.

[7] Неподалік від Холма Данило Романович збудував оборонні споруди – Вежу в Білявині та Вежу у Столпні.

Завдання до джерела:

1. Як відбувалося будівництво Холма? Які чинники сприяли його швидкому піднесенню?
2. Охарактеризуйте за текстом джерела розвиток архітектури та мистецтва у Галицько-Волинському князівстві.
3. Що нового було внесено у будування фортифікаційних споруд за часів Данила Галицького?
4. Чому Данило Романович переніс до Холму столицю з Галича?

УРИВОК З ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО ПОХІД НА РУСЬ БУРУНДАЯ

XIII ст.

Літо 1258

Коли ж минув час, то прийшов [воєвода] Бурондай [1], безбожний, лютий, з безліччю полків татарських, з великою силою, і став на місцях Куремсиних [татар]. Данило ж воював із Куремсою і ніколи-таки не боявся Куремси: Куремса бо не міг йому був ніколи вчинити лиха, допоки [не] прийшов Бурондай із силою великою. Послав він тоді послів до Данила, кажучи: «Я іду на Литву. Якщо ти спільник єси, піди зо мною».

Данило, отож, сів із братом [Васильком] і з сином [Львом [2] думати]. Печальними бувши, радились вони, бо знали, що як Данило поїде, то не буде він назад із добром. Коли порадилися вони всі, то поїхав Василько замість брата, і провів його брат до Берестія, і послав із ним людей своїх. І, помолившись Богу святому, Спасу ізбавителю, – а це ікона, яка є у городі Мельниці в церкві святої Богородиці і нині стоїть у великій честі, – дав йому обітницю Данило-король прикрасою оздобити її.

Коли ж Василько їхав за Бурондаєм один по Литовській землі, він, знайшовши десь литву [і] побивши її, привів

здобич Бурондаєві. І похвалив Бурондай Василька: «Хоча брат твій не їхав». ‹…›

[Листопад 1259 р.]

Настала тиша по всій землі, то в ті дні весілля було у Василька-князя у Володимирі-городі. Став він оддавати дочку свою Ольгу за Андрія-князя Всеволодовича [3] до Чернігова, і був тоді [тут] брат Васильків Данило-князь з обома синами своїми, зі Львом і з Шварном [4], і інших князів багато, і бояр багато.

І коли була ж веселість немала у Володимирі-городі, то прийшла тоді вість Данилові-князю і Василькові, що Бурондай іде, окаянний, проклятий, і опечалилися цим обидва брати вельми. Він бо прислав був [посла], так кажучи: «Якщо ви єсте мої спільники – зустріньте мене. А хто не зустріне мене – той ворог мені».

Отож, Василько-князь поїхав назустріч Бурондаєві зі Львом, синівцем [5] своїм. А Данило-князь не поїхав із братом – він бо послав був замість себе владику свого холмського Іоанна.

І поїхав Василько-князь зі Львом і з владикою назустріч Бурондаєві, узявши дари многі і пиття, і зустрів його коло [города] Шумська. І прийшов Василько зі Львом і з владикою перед нього з дарами, а він великий гнів положив на Василька-князя і на Льва, а владика стояв у страху великому. А потім сказав Бурондай Василькові: «Якщо ви єсте мої спільники – розмечіте ж городи свої всі» [6].

[І] Лев розкидав [городи] Данилів і Стіжок, а, звідти пославши [воїв], Львів розметав. Василько ж, пославши [воїв], Крем’янець розметав і Луцьк.

Тим часом Василько-князь послав із Шумська владику Іоанна вперед до брата свого Данила. І владика, приїхавши до Данила-князя, почав йому розповідати про те, що сталося, і про Бурондаїв гнів сказав йому. Данило тоді, убоявшися, втік у Ляхи, а з Ляхів побіг в Угри.

І тоді рушив Бурондай до [города] Володимира, а Василько-князь – із ним. Але не дійшов він до города, а став на [селі] Житані на ніч. Бурондай же став мовити про Володимир: «Васильку! Розмечи город!» І князь Василько почав думати в собі про город, тому що не можна було розкидати його скоро через [його] величину. [І] повелів він запалити його, і так за ніч він згорів увесь.

А назавтра приїхав Бурондай у Володимир і побачив своїми очима, що город згорів увесь. І став він обідати у Василька на дворі і пити. Пообідавши ж і пивши, ліг він на ніч у [городку] П'ятиднях.

А назавтра прислав він татарина, на ім'я Баймура, і Баймур, приїхавши до князя, сказав: «Васильку! Прислав мене Бурондай і велів мені город розкопати» [7]. Сказав тоді йому Василько: «Роби, що звелено тобі». І став він розкопувати город на знак побіди.

А після цього рушив Бурондай до Холма, і Василько-князь [пішов] із ним, і з боярами своїми, і слугами своїми. Але коли вони прийшли до Холма, то город був запертий. І стали вони, прийшовши до нього, одаль його, і не добились вої його нічого, бо були в ньому, [Холмі], бояри і люди доблесні, а город сильно укріплений, [з] пороками і самострілами.

Бурондай тоді, роздивившись укріплення города, [побачив], що не можна взяти його, і тому став він мовити Василькові-князю: «Васильку! Се город брата твойого, їдь скажи городянам, щоб вони здалися». І послав він із Васильком трьох татаринів, на ім'я Куйчія, Ашика, Болюя, і Хому, тлумача, який розумів руську мову, [аби знати], що мовитиме Василько, приїхавши під город.

Василько ж, ідучи під город, узяв собі в руку каміння [і], прийшовши під город, став мовити городянам, а татари, послані з ним, – слухати: «Костянтине-холопе, і ти, другий холопе, Луко Іванковичу! Се город брата мойого і мій, –

здайтеся!» Сказавши, та й кине камінь додолу, даючи їм знак хитрістю, щоб вони билися, а не здавалися. Так ці слова мовивши і тричі кидаючи каменем додолу, сей же великий князь Василько ніби Богом посланий був на поміч городянам: він подав їм хитрістю знак. І [посадник] Костянтин [Положишило], стоячи на заборолах городських стін, збагнув умом знак, поданий йому Васильком, і сказав князю Василькові: «Поїдь звідси, а то буде тобі каменем в лоб. Ти вже не брат єси брату своєму, а ворог єсь йому».

І татари, послані з князем під город, чувши [це], поїхали до Бурондая і повідали річ Василькову, як він мовив городянам і що тоді городяни сказали Василькові.

І після цього пішов Бурондай уборзі до Любліна, а од Любліна пішов до [города] Завихвоста. І прийшли вони до ріки до Вісли, і знайшли тут собі брід у Віслі, і пішли на ту сторону ріки, і стали пустошити землю Лядську.

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989. – С. 420 – 422.

***

[1] Бурундай – монголо-татарський воєвода. Був призначений правителем (темником) монгольських територій на правому березі Дніпра після невдач Куремси у протистоянні з Данилом Галицьким.

[2] Лев Данилович (бл. 1228 – 1301 рр.) – син Данила Романовича, у 1264 – 1301 рр. – галицько-волинський князь.

[3] Андрій Всеволодович – у 1246 – 1262 рр. чернігівський князь. У 1259 р. одружився з Ольгою, дочкою волинського князя Василька Романовича.

[4] Шварно Данилович (1230 (?) – 1269 (?)) – син Данила Романовича, князь з 1264 р. – князь галицький, холмський, у 1267 – 1269 рр. – Великий князь Литовський.

[5] Племінником, сином Данила Романовича.

[6] Бурундай вимагав зруйнувати фортифікаційні споруди.

[7] Розкопати земляні вали, які оточували фортецю.

Завдання до документу:

1. Чим була зумовлена заміна намісника Золотої Орди на правобережжі Дніпра Куремси на Бурундая?
2. Як літописець характеризує Бурундая?

3. Чому Данило Романович двічі не поїхав до Бурундая особисто, а відправив замість себе Василька?

4. Чим, на Вашу думку, була зумовлена вимога Бурундая до галицько-волинських князів взяти участь у поході на Литву і чому вони погодились?

5. Визначте наслідки для Галицько-Волинського князівства його втягнення у військові кампанії Золотої Орди.

6. Чому Романовичі погодились на вимогу Бурундая зруйнувати оборонні споруди міст Галицько-Волинського князівства?

7. Чому місто Холм вціліло після походу Бурундая 1259 р.? Скористайтесь даними джерела про його спорудження.

8. Визначте наслідки походу Бурундая 1259 р. для Галицько-Волинського князівства і руських земель у цілому.

УРИВКИ З ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО ДАНИЛА ТА ВАСИЛЬКА РОМАНОВИЧІВ

XIII ст.

Сей же король Данило [був] князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні. ‹…›

[1269 р.]

У той же час преставився благовірний і христолюбивий великий князь володимирський, на ім’я Василько, син великого князя Романа [Мстиславича]. І положили тіло його в церкві святої Богородиці, в єпископії володимирській.

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989. – С. 426, 428.

Завдання до джерела:

1.Як літописець охарактеризував князів Данила та Василька Романовичів?

2.Чи погоджуєтесь Ви з оцінкою літописцем діяльності Данила Романовича?

УРИВКИ З ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО ВОЛОДИМИРА ВАСИЛЬКОВИЧА

XIII ст.

[1269 р.]

І по ньому[1] став княжити замість нього син його Володимир, правдолюбством світячись до всіх своїх братів, і до бояр, і до простих людей.

‹…›, бо й сам він був ловець добрий/хоробрий: ніколи ото до вепра і ні до ведмедя не ждав він слуг своїх, аби йому помогли, а скоро сам убивав усякого звіра. Тим-то й прославився він був в усій землі, що дав був йому Бог щастя не тільки лиш на одних ловах, але й в усьому за його добро і справедливість.

[1288 р.]

‹…› Володимир розумів мову наздогад і неясне слово. І, поговоривши з єпископом багато [реченнями] зі [Святих] книг, – тому що був він книжник великий і філософ ‹…›.

І роздав він убогим майно своє все – золото, і срібло, і каміння дороге, і пояси золоті отця свого, і срібні, і своє, що після отця свого придбав був, – усе він роздав. І блюда великі срібні, і кубки золоті та срібні сам він перед своїми очима побив і перелив у гривні; і намиста великі золоті баби своєї [Анни] і матері своєї [Олени], – все перелив і розіслав милостиню по всій землі. І стада він роздав убогим людям‹…›.

Сей же благовірний князь Володимир на зріст був високий, у плечах великий, з лиця гарний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, і руки мав гарні, і ноги. Голос же в нього був низький і нижня губа дебела. Говорив він ясно [словами] зі [Святих] книг, тому що був філософ великий. І ловець він [був] умілий і хоробрий. [Був] він кроткий, смиренний, незлобивий, справедливий, не загребущий, не

лживий, злодійство ненавидів, а пиття не пив [хмільного] зроду. Приязнь же він мав до всіх, а особливо ж до братів своїх, у хресному ж цілуванні стояв він по всій правді істинній, нелицемірній, і страху Божого сповнений. Особливо ж старався він про милостиню, [і] про монастирі подбав, ченців піддержуючи і всіх ігуменів з любов'ю приймаючи, і монастирі многі він спорудив.

На весь [бо] церковний чин і на церковників одкрив був йому Бог серце і очі, і не затьмарював він ума свого п'янством, і кормителем він був ченцям, і черницям, і вбогим, і всякому стану він яко улюблений отець був. Особливо ж на милостиню він був милостив, слухаючись господа, який говорить: «Оскільки вчинили ви братії моїй меншій, то й мені вчинили», а також [як] Давид говорить: «Добрий муж милує і дає весь день, він за господом не спіткнеться».

Мужність і розум у ньому жили, правда й істина з ним у парі ходили, й іншого добродіяння в нім багато було. Гордості ж у ньому не було, – тому що мерзенна є гордість перед Богом і людьми, – а завше смиряв він образ свій, сокрушався серцем, і зітхав із глибини душі, і сльози лив із очей, покаяння Давидове приймаючи, плачучи за гріхи свої, [бо] возлюбив він нетлінне паче тлінного і небесне – паче дочасного, і царство зо святими у вседержителя Бога – паче минущого сього царства земного. ‹…›

Князь же Володимир за княжіння свого багато городів поставив, після отця свого. Він поставив Берестій, а за Берестієм поставив город на пустому місці, що називається Лосна, і назвав його ім'ям Каменець, – тому що [там] була кам'яна земля. Спорудив він також у нім башту кам'яну, заввишки сімнадцять сажнів, гідну подиву всім, хто дивиться на неї, і церкву поставив Благовіщення святої Богородиці, і прикрасив її іконами золотими, і начиння служебне викував срібне, і Євангеліє апракос, оковане сріблом, [і] Апостола

апракос[2], і Паремію[3], і Соборник[4] отця свого тута ж положив, і хреста воздвижального положив.

Так само і в Більську спорядив він церкву іконами і книгами.

У Володимирі ж розписав він увесь [храм] святого Дмитрія [Солунського], і начиння служебне срібне викував, і ікону пресвятої Богородиці окував сріблом, з камінням дорогим, і завіси[5] [придбав], золотом шиті, а другі – оксамитні, з дрібним жемчугом, і всяким узороччям оздобив він його.

В єпископії ж, у [церкві] святої Богородиці, образ Спаса великого він окував сріблом, [і] Євангеліє, списавши, він окував сріблом і дав святій Богородиці, і Апостола списав апракос [і] святій Богородиці дав і начиння служебне позолочене з камінням дорогим Богородиці-таки він дав, [і] образ Спаса, окований золотом, з дорогим камінням, поставив він у святій Богородиці на пам’ять про себе.

У монастир у свій [святих] Апостолів він дав Євангеліє апракос, і Апостола, сам списавши, тута ж положив, і Соборник великий отця свого, і хреста воздвижального і Молитовника дав.

В єпископію перемишльську він дав Євангеліє апракос, оковане сріблом, з жемчугом, яке сам був списав.

А до Чернігова послав він у єпископію Євангеліє апракос, золотом розписане, а оковане сріблом, з жемчугом, і посеред нього [на оправі зроблено] Спаса, з емаллю.

В Луцьку єпископію дав він хреста великого срібного позолоченого, з чесним древом.

Спорудив він також і церков багато. В Любомлі ж він поставив церкву кам’яну святого і великого мученика Христового Георгія [Побідоносця], прикрасив її іконами окованими, і начиння служебне срібне викував, і покрови[6] оксамитні, шиті золотом, із жемчугом, херувимом і серафимом, [придбав], і індитію[7], золотом шиту всю, а

другу – з паволоки [8] білуватої, а в оба малі олтарі – обидві індитії з білуватої-таки паволоки; Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деісуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканим єдвабом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому – два святі мученики Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено житія святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінеї [9] [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолой; списав він також і Служебник [церкві] святого Георгія, і молитви вечірні і заутренні списав, окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун, і оддав святому Георгію; кадильниці дві – одну срібну, а другу мідяну, і хрест воздвижальний він дав святому Георгію; ікону також він написав на золоті, намісну, святого Георгія, і гривну золоту возложив на неї, з жемчугом; і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і возложив на неї намисто золоте з камінням дорогим; і двері вилив мідяні.

Почав він також був розписувати її, і розписав усі три олтарі, і шия [10] вся розписана була, та не скінчана, бо постигла його болість. Вилив він також і дзвони дивного звуку. Таких ото не було в усій землі.

У Берестії ж звів він башту кам’яну, [таку] висотою, як і каменецьку; поставив він також і церкву святого Петра, і Євангеліє дав апракос, оковане сріблом, і служебне начиння викуване, срібне, і кадильницю срібну, і хреста воздвижального тута положив.

І багато інших добрих діянь учинив він за життя свого, які славляться по всіх землях.

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989. – С. 428, 439, 442, 443, 445, 447 – 448.

***

[1] Після володимирського князя Василька Романовича (1203 – 1269 рр.).
[2] Євангеліє апракос і Апостол апракос містять тексти, розподілені на кожен день в такому порядку, в якому їх читають під час богослужіння протягом року.
[3] Паремія – книга вибраних текстів, насамперед зі Старого завіту, які читають на вечернях перед великими святами і неділями.
[4] Ймовірно, збірник церковних текстів.
[5] Завіса – тканина, якою завішують царські врата зсередини вівтаря.
[6] Покрови – шовкові тканини, якими покривають церковне начиння.
[7] Індитія – блискучі престольні шати з шовкової або парчової тканини.
[8] Паволока – назва коштовної привозної тканини на Русі.
[9] Четьї-Мінеї – збірник житій.
[10] Шия – основа церковної бані.

Завдання до джерела:

1. Яким напрямкам внутрішньої політики приділяв особливу увагу Володимир Василькович?
2. Складіть історичний портрет Володимира Васильовича.
3. Проаналізуйте ставлення літописця до Володимира Васильковича. Наскільки, на Вашу думку, на оцінку його діяльності вплинуло те, що другу частину літопису було укладено у Володимирі-Волинському?

Контрольні запитання та завдання:

1. Визначте основні напрямки діяльності Данила Галицького.
2. Які наслідки для галицько-волинських земель мала коронація Данила Романовича?
3. Чому не вдалося створити антимонгольську коаліцію, ініційовану Данилом Галицьким?
4. Хто з галицько-волинських князів посів литовський престол?
5. Хто з наступників Данила Романовича був коронований?
6. Схарактеризуйте правління Лева І, Юрія І, Андрія та Лева ІІ, Юрія ІІ.
7. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що центр життя південно-західних слов’ян після монголо-татарської навали перемістився на захід (у Галицько-Волинське князівство)? Чому?

8.Чому не вдалося зберегти єдності Галицько-Волинського князівства?

Тестові завдання

1. В якому році князь Данило Романович здобув Галич і об'єднав Галицьке і Волинське князівства?

а) 1187 р.; б) 1199 р.; в) 1205 р.; г) 1238 р.

2. Данило Галицький намагався створити ...

а) антимонгольську коаліцію; в) антипольську коаліцію;
б) антилитовську коаліцію; г) антимосковську коаліцію.

3. Яке місто стало столицею Галицько-Волинської держави за князювання Данила Галицького?

а) Галич; б) Львів; в) Володимир; г) Холм.

4. Де відбулася коронація Данила Галицького?

а) у Галичі; б) у Києві; в) у Львові; г) у Дорогочині.

5. Хто з галицько-волинських князів розширив кордони держави, приєднавши частину Закарпаття із центром у Мукачеві та Люблінську землю?

а) Лев Данилович; б) Юрій I; в) Лев II; г) Юрій II Болеслав.

6. Хто з наступників Данила Галицького був коронований?

а) Лев Данилович; б) Андрій; в) Юрій I; г) Юрій II Болеслав.

7.Хто з руських князів посів стіл великого князя литовського?

а) Мстислав; б) Василько; в) Шварно; г) Лев.

8. Коли було засновано Галицьку митрополію?

а) 1300 р.; б) 1303 р.; в) 1323 р.; г) 1340 р.

9. За правління Андрія та Лева II загострились відносини Галицько-Волинського князівства з ...

а) Володимиро-Суздальським князівством;
б) Золотою Ордою та Литовською державою;
в) з Тевтонським Орденом;
г) з Польщею.

10. Коли Галицько-Волинське князівство перестало існувати як єдина держава?

а) 1301 р.; б) 1323 р.; в) 1340 р.; г) 1345 р.

ТЕМА 3
СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – ПОЧАТОК XV ст.)

Мета: охарактеризувати передумови, причини та процес включення українських земель до складу Великого князівства Литовського, проаналізувати особливості становища українських земель у його складі у другій половині XIV – на початку XV ст., визначити наслідки початку «литовської доби» для історичного розвитку українських земель.

План:

1. Включення українських земель до складу Великого князівства Литовського.
2. Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського у 1360-х – 1370-х рр.
3. Зміни у політиці Великого князівства Литовського щодо українських земель наприкінці XIV – на початку XV ст.

Методичні рекомендації:

1. Проаналізуйте передумови і причини включення українських земель до складу Великого князівства Литовського. Зверніть увагу на ситуацію у Золотій Орді, в залежності від якої перебували українські території. Відомо, що Орда у 1360 – 1370-х рр. переживала період міжусобиць, що полегшило включення частини її володінь до складу Великого князівства Литовського. Згадайте про політичне та економічне становище українських земель у XIV ст. і поміркуйте, чи сприяло воно легкому приєднанню їх до іншої держави.

Схарактеризуйте процес розширення територій Великого князівства Литовського за рахунок руських земель у другій половині XIII – першій половині XIV ст. Відомо, що

остаточне об’єднання Литовської держави відбулося за правління Міндовга (1253 – 1263 рр.). Вже за його правління до складу Великого князівства Литовського увійшли руські землі – Чорна Русь з центром у Новогрудку на території сучасної Білорусі. Це дає підстави окремим дослідникам стверджувати, що Велике князівство Литовське від початку було спільною литовсько-руською державою, об’єднання якої відбулося мирним шляхом. Натомість, на думку їх опонентів, передусім представників російської дореволюційної та радянської історіографії, Литовська держава здійснювала політику завоювання руських земель, які від самого початку зазнавали утисків.

Зверніть увагу, що з донькою Міндовга був одружений син Данила Галицького Шварно. Він перебував у союзницьких відносинах з великим князем литовським Войшелком, а після його зречення посів литовський престол (1267 – 1269 рр.). Дослідники наголошують, що це робило можливим утворення спільної литовсько-руської держави ще у XIII ст., причому на чолі з представниками руської династії Романовичів. На підставі аналізу уривку з Галицько-Волинського літопису визначте, які події стали на заваді подальшому зближенню Русі і Литви у XIII ст.

У першій половині XIV ст., за правління великого князя Гедиміна (1316 – 1341 рр.), було завершено об’єднання литовських та сучасних білоруських територій. Відтак, Велике князівство Литовське вийшло на кордони етнічно українських земель. У 1323 р. Гедимін приєднав до складу Литви Берестейську і Дорогочинську землі. Існує версія, що саме у битві з ним загинули галицько-волинські князі Андрій та Лев II. За літописним переказом, Гедиміну вдалося поширити владу на Київщину. Втім, серед сучасних дослідників немає одностайності у сприйнятті цього факту як достовірного [1].

Приєднання більшості українських земель до Великого князівства Литовського відбулося за правління сина Гедиміна Ольгерда (1345 – 1377 рр.). Проаналізуйте процес входження Волині, Київщини, Поділля, Чернігово-Сіверщини до складу Великого князівства Литовського. Зверніть увагу, що ще у 1340 р. на Волині вокняжився син Гедиміна Любарт, який у 1352 р., маючи потребу в отриманні військової допомоги у протистоянні з Польщею, визнав васальну залежність від великого князя литовського Ольгерда. Відтак, у 1352 р. Волинь відійшла до складу Литви. Проаналізуйте угоду 1352 р. між литовськими князями та польським королем Казимиром, яка розкриває одну зі сторінок боротьби Польщі та Литви за українські землі.

У другій половині 1350 – 1370-х рр. було приєднано Чернігово-Сіверські землі. Такий тривалий, порівняно з іншими українськими територіями, процес їх входження до складу Литовської держави дослідники пояснюють роздробленістю Чернігово-Сіверщини. На її уділах Ольгерд розсадив Гедиміновичів. Так, новгород-сіверським князем став його син Дмитро-Корибут. Зверніть увагу, що особливістю Чернігово-Сіверщини було те, що на деяких дрібних уділах залишались князі династії Рюриковичів (Ольговичів) – Одоєвські, Волконські та інші.

Вирішальний контроль над Подніпров'ям Ольгерду вдалося здобути внаслідок битви на Синіх Водах. При розгляді Синьоводської битви проаналізуйте дані історичних джерел. Це насамперед «Оповідь про Поділля», укладена невідомим автором на початку 1430-х рр., коли велася боротьба за Подільські землі між Польщею і Великим князівством Литовським з метою обґрунтування історичних прав останнього на ці території. Крім того, порівняйте інформацію Рогозького та Ніконівського літописів щодо битви на Синіх Водах і характеру приєднання Поділля до Великого князівства Литовського. Свідчення Густинського

літопису цікаве насамперед тим, що автор ставить Синьоводську битву в один ряд з поширенням влади Ольгерда на інші українські землі [2]. Особливий інтерес становлять свідчення польського хроніста XVI ст. М. Стрийковського, який відзначив маршрут просування литовських військ на Сині Води, вказав межі визволених внаслідок битви територій, розповів про переселення вигнаних з Поділля татар на південь.

Зверніть увагу на розбіжності щодо датування битви на Синіх Водах у історичних джерелах. Втім, у сучасній історіографії здебільшого вказується 1362 р. як рік Синьоводської битви.

У сучасній історичній науці немає одностайності з приводу того, яким чином і коли відбулося остаточне повалення залежності українських земель від Золотої Орди та включення їх до складу Великого князівства Литовського. Так, Ф. Шабульдо зазначає, що це відбулося після битви на р. Сині Води, що мала наслідком «визволення населення Центральної України від обтяжливої регулярної данини і безпосереднього політичного контролю Ординської держави, територіальні володіння якої внаслідок подій 1362 р. були відсунуті у північно-західному регіоні Причорномор'я до прибережної зони у пониззі Дністра і Південного Бугу, а на Дніпрі – до його порогів. Натомість безпосереднім результатом розриву ланцюга золотоординської неволі, що перед тим сковував Центральну Україну, було остаточне закріплення її земель – Київської, Волинської, більшої частини Подільської та Чернігово-Сіверської у складі Великого князівства Литовського, державні кордони якого сягнули на півдні гирла Дніпра і Дністра, а на південному сході – річищ Ворскли і Тихої Сосни. У подальшому Велике князівство Литовське цупко утримувало новонадбані території за собою, що створювало у цілому сприятливі умови для їх заселення і господарського освоєння землеробським

населенням Середнього Наддніпров'я» [3]. Історик наголошує, що саме Синьоводські події мали згубні наслідки для Золотоординської держави. Натомість О. Русина наголошує на недостатності джерельної бази для вивчення битви на Синіх Водах, через що «немає також підстав вважати, що в результаті його [Ольгерда. – Авт.] воєнних виправ було ліквідовано залежність південноруських земель від Орди ‹…› саме визнання ординської зверхності дало можливість литовським князям поширити свій політичний контроль на землі Південної Русі» [4]. На думку дослідниці, до кінця XIV ст. тривав період співвладдя (кондомініум) золотоординського хана і великого князя литовського.

Отже, внаслідок Синьоводської битви під контроль Великого князівства Литовського відійшло Поділля, де вокняжились племінники Ольгерда – князі Коріатовичі. У 1362 – 1363 рр. до складу Литовської держави відійшла переходить Київщина, де уділ отримав син Ольгерда Володимир (1363 – 1394 рр.). Водночас із Київщиною під литовську зверхність перейшла Переяславщина.

Насамкінець зверніть увагу, що українські землі були відносно легко приєднані до Великого князівства Литовського, оскільки Литва позиціювала себе не як іноземний завойовник, а як збирач руських земель. Відтак литовське проникнення на Русь називають «оксамитовим».

2. При розгляді другого питання поясніть принцип політики Ольгерда щодо українських земель: «Старовини не чіпати, а нового не вводити». Зверніть увагу, що майже до кінця XIV ст. збереглася удільна система, у якій лише руська князівська династія Рюриковичів поступилася місцем литовській династії Гедиміновичів. Офіційною державною мовою було визнано руську мову (мову південно-західної Русі). Державною правовою основою залишалася «Руська правда». Проаналізуйте діяльність перших князів династії Гедиміновичів на українських землях – Любарта

Гедиміновича та Федора Любартовича, Володимира Ольгердовича, братів Коріатовичів, Дмитра-Корибута Ольгердовича. Проаналізуйте наведені нижче грамоти Олександра Коріатовича і Володимира Ольгердовича про надання маєтностей православній церкві. Схарактеризуйте процеси «ослов'янення» литовських правителів. Поміркуйте, які чинники дають дослідникам підстави стверджувати про існування Литовсько-Руської держави.

3. Визначте причини та роль Кревської унії у зміні політики Великого князівства Литовського щодо українських земель. Процес навернення литовців у католицтво та перші утиски православних розкрийте, залучивши інформацію польського хроніста Яна Длугоша. Проаналізуйте основні умови Городельської унії на підставі тексту джерела. Визначте зміни, що відбулися у становищі православного населення після Кревської та Городельської уній. Зверніть увагу на визріванні національно-релігійного конфлікту у Великому князівстві Литовському у першій третині XV ст.

Поміркуйте про причини визрівання тенденцій централізму у Литовській державі наприкінці XIV ст. Ягайло (1382 – 1393 рр.) і Вітовт (1392 – 1430) розпочали політику централізації Великого князівства Литовського і ліквідації місцевих уділів. Простежте процес ліквідації удільних князівств і усунення з уділів Федора Любартовича, Дмитра-Корибута, Федора Коріатовича, Володимира Ольгердовича. Визначте значення ліквідації удільних князівств в історії української державності.

***

[1] Русина О. Україна під татарами і Литвою / О. Русина. – К., 1998. – С. 55; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987. – С. 30.

[2] Шабульдо Ф. Наративні джерела і перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2000. – Вип. 1. – С. 65.

[3] Шабульдо Ф. Синьоводська битва у сучасній інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей /

Ф. М. Шабульдо (науковий редактор), О. Д. Брайченко (упорядник). – К., 2005. – С. 20.

[4] Русина О. Україна під татарами і Литвою / О. Русина. – К., 1998. – С. 64.

Джерела та література:

Грамоти XIV ст. / [упоряд. М. М. Пещак]. – К., 1974.

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989.

Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук, Я. С. Калакура та ін.]. – К., 1993.

Хроника Быховца / [пер. Н. Н. Улащика]. – М., 1966.

Ян Длугош. Грюнвальдская битва / [пер. Г. А. Стратановского]. – М., 1962.

****

Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / [за ред. В.М. Литвина]. – К., 2006.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., 1998.

Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие // Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – С. 534 – 576.

Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – С. 622 – 743.

Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М. С. Грушевський. – К., 1991.

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1993. – Т. IV: XIV – XVI віки – відносини політичні.

****

Антонєвіч М. Польська історіографія про зайняття Києва за часів великого князя литовського Гедиміна (проблема достовірності литовсько-руських джерел) / М. Антонєвіч // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 121 – 127.

Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV ст. / С. А. Беляева. – К., 1982.

Ващук Д. Непорушність старини: державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст. / Д. Ващук // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2006. – № 6. – С. 423 – 438.

Вілкул Т. Л. Галицько-Волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка / Т. Л. Вілкул // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 26 – 37.

Галенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод / О. Галенко // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей / [Ф. М. Шабульдо (науковий редактор), О. Д. Брайченко (упорядник)]. – К., 2005. – С. 129 – 159.

Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997.

Климовский С.И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории / С. И. Климовский. – К., 2005.

Михайловський В. М. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським / В. М. Михайловський // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 4 – 15.

Михайловський В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення / В. М. Михайловський // Український історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 34 – 47.

Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. / В. И. Пичета. – М., 1961.

Русина О. Історія Київського князівства XIV – XV ст. у світлі нових данин / О. Русина // Україна крізь віки: Збірник

наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 184 – 202.

Русина О В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. В. Русина. – К., 1998.

Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Упоряд. Д. Ващук, М. Мошак. – Кам'янець-Подільський, 2009.

Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле / Б. Н. Флоря // Куликовская битва. – М., 1980. – С. 142 – 173.

Хорошкевич А. Л. Исторические судьбы украинских и белорусских земель в XIV – начале XVI вв. / А. Л. Хорошкевич // Древнерусское наследие и судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 70 – 151.

Шабульдо Ф. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти / Ф. Шабульдо // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 3 – 15.

Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987.

Шабульдо Ф. Чи існував ярлик Мамая на українські землі? (до постановки проблеми) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей / [Ф. М. Шабульдо (наук. ред.), О. Д. Брайченко (упоряд.)]. – К., 2005. – С. 100 – 122.

Яковенко Н. Володимир Ольгердович / Н. Яковенко // Історія України в особах: IX – XVIII ст. – К., 1993.

ДЖЕРЕЛА

УРИВОК З ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО ВОКНЯЖІННЯ ШВАРНА, СИНА ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО, У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

XIII ст.

1257

А потім Войшелк [1], [син Миндовга [2]], учинив мир з Данилом, і видав дочку Миндовгову, сестру свою, за Шварна,

[сина Данилового], і прибув у Холм до Данила, залишивши княжіння своє і прийнявши чернечий чин. І дав він Романові, синові королевому, Новгородок од Миндовга, а од себе і Слонім і Волковийськ, і всі городи. Сам же він просився [в Данила] піти на Святу гору [3], і добув йому король [Данило] дозвіл у короля угорського [Бели] пройти [через Угри]. Та не зміг він дійти до Святої гори і вернувся у Болгарах. ‹…›

Літо (?) 1264

Коли ж Войшелк княжив у Литві, то став йому помагати Шварно-князь і Василько, бо він назвав був Василька отцем собі і володарем. ‹…›

1267

‹…› Войшелк дав княжіння своє зятю своєму Шварнові, а сам ізнову захотів прийняти монаший чин. Шварно тим часом сильно благав його, аби він іще княжив із ним у Литві. Але Войшелк не хотів, так кажучи: «Согрішив я багато перед Богом і людьми. Ти княжи, а земля [ся] тобі безпечна». Тому ж що Шварно не зміг ублагати його, то став він тоді княжити в Литві, а Войшелк пішов до [города] Угровська в монастир святого Даниїла [Стовпника]. І взяв він на себе чернече одіяння, і став жити в монастирі, так мовлячи: «Тут осе близько коло мене син мій Шварно, і другий – господин мій, отець, князь Василько. І тими обома я буду втішатися».

Григорій же, [ігумен] полонийський і наставник його, був іще живий, і Войшелк, допитавшись про життя його, рад був. Він послав до нього [посла], кажучи: «Господине, приїдь сюди». І він приїхав до нього, і наставив його на путь чернечу. ‹…›

1268

А в той час прислав Лев [посла] до Василька, так кажучи: «Хотів би я зустрітися з тобою, [і] аби тута і Войшелк був». Василько тоді страсної неділі послав [посла] по Войшелка, так кажучи: «Прислав до мене Лев, аби ми зустрілися. А ти не бійся нічого», – бо Войшелк боявся Льва і

не хотів їхати. Але поїхав він за Васильковою порукою, і приїхав на святій неділі у Володимир, і став у монастирі святого Михайла Великого.

Тим часом Маркольт, німчин, позвав усіх князів до себе на обід – Василька, Льва, Войшелка. І стали вони обідати, і пити, і веселитися. Василько ж, напившись, поїхав додому спать, а Войшелк поїхав до монастиря, де ото він стояв.

Але після цього приїхав до нього в монастир Лев і почав говорити Войшелкові: «Куме! Випиймо по чаші вина!» І стали вони пити, а диявол, споконвіку не хотячи добра роду людському, вложив у серце Львові [злий намір], і вбив він Войшелка од зависті, що той дав був землю Литовську брату його Шварнові. І так звершилось убивство його, і, опрятавши тіло його, положили [його] в церкві святого Михайла великого.

Близько 1269

І княжив по Войшелкові Шварно в Литовській землі. Але, княживши літ небагато, і він же преставився. І положили тіло його в церкві святої Богородиці [в Холмі] поблизу отчого гробу.

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989. – С. 414, 425, 427.

***

[1] Войшелк (1223 – 1267 рр.) – великий князь литовський у 1264 – 1267 рр.
[2] Міндовг (бл. 1203 – 1263 рр.) – великий князь литовський з 1230-х рр.
[3] Афон.

Завдання до джерела:

1. З якими галицько-волинськими князями у тісних союзних відносинах перебував великий князь литовський Войшелк?
2. За яких обставин відбулося вокняжіння Шварна у Литві?
3. Чим літописець пояснює вбивство Левом Войшелка?

4. Чи можна, на Вашу думку, назвати Лева Даниловича далекоглядним політиком?

УГОДА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКИХ КНЯЗІВ ЯВНУТА, КЕЙСТУТА, ЛЮБАРТА, ЮРІЯ НАРИМОНТОВИЧА ТА ЮРІЯ КОРІАТОВИЧА З КОРОЛЕМ ПОЛЬСЬКИМ КАЗИМИРОМ ТА МАЗОВЕЦЬКИМИ КНЯЗЯМИ

1352 р.

Знай про то кожен, хто той лист побачить, що князь Явнут, і Кейстут, і Любарт, Юрій Наримонтович, Юрій Коріятович укладаємо мир твердий з королем Казимиром Польським, і Сомовитом, і з його братом Казимиром Мазовецьким, і з його землями: Краківською і Судомирською, Сирадзькою, Куявською, Лучицькою, Добриньською, Плотською, Мазовською, Люблінською, Сетеховською і зі Львівською. А за великого князя Ольгерда, і за Коріята, і за Патриція, і за їх синів ми зобов'язуємось того миру дотримуватися вельми твердо, без усіляких хитрощів. Не займати нам землі короля, ні його людей, що його слухають. Королеві тримати усю Львівську землю і нам тримати Володимирську, Луцьку, Белзьку, Холмську, Берестейську повністю. А мир від Покрови Богородиці до Івана дня до Купала, а від Івана дня на два роки. А міст у руській землі нових не ставити, ні спаленого не рубити, доки мир стоїть на 2 роки. А Кременець тримати Юрію Наримунтовичу від князів литовських і від короля на два роки. А міста не будувати, а коли мир настане, Юрію князю міста лишитися. Якщо піде угорський король на Литву, польському королеві допомагати, якщо піде на Русь, що Литви слухає, королеві на допомагати, а якщо піде цар на ляхи…, князям литовським допомагати, якщо підуть на Русь, що короля слухає, литовським князям не допомагати ‹…›. А коли буде по миру, хто не схоче далі миру тримати, той повідомить, а після цього тривати миру місяць. Якщо підуть татари на Львівську землю,

тоді руси львів'янам не допомагатимуть, якщо підуть руси на ляхів, тоді руси не можуть іти з татарами. ‹…› А що у тій грамоті написано, ту правду литовським князям дотримуватися, а на то ми дали свої печатки.

Перекладено за виданням:
Грамоти XIV ст. / [упоряд. М. М. Пещак]. – К., 1974. – С. 30 – 31.

Завдання до джерела:

1. За яких історичних обставин у 1352 р. було укладено перемир'я між Польщею і Литвою?
2. Охарактеризуйте умови польсько-литовського перемир'я 1352 р. Які українські території відійшли Польщі, а які – Великому князівству Литовському?
3. Чому, на Вашу думку, перемир'я 1352 р. не переросло у тривалий мир?
4. Визначте результати литовсько-польських воєн другої половини XIV ст. за Галицько-Волинські землі?

СВІДЧЕННЯ РОГОЗЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО БИТВУ НА СИНІХ ВОДАХ

1396 р.

В літо 6871… Того же літа Литва взяли Коршев и сотворишас[я] мятежи и тягота людям по всій землі. Тієї ж осені Ольгерд Синю Воду и Білобережжя повоював.

Додаток 1. Свідчення писемних джерел // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей / [Ф. М. Шабульдо (науковий редактор), О. Д. Брайченко (упорядник)]. – К., 2005. – С. 160.

СВІДЧЕННЯ НИКОНІВСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО БИТВУ НА СИНІХ ВОДАХ

Кінець 1520-х рр.

В літо 6871... Того же літа Литва взяша Коршеву. Того же літа князь великій литовській Ольгерд Гедимінович Синю Воду и Білобережжжя повоював.

Додаток 1. Свідчення писемних джерел // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей / [Ф. М. Шабульдо (науковий редактор), О. Д. Брайченко (упорядник)]. – К., 2005. – С. 160.

«ОПОВІДЬ ПРО ПОДІЛЛЯ» ЗА СЛУЦЬКИМ І СУПРАСЛЬСЬКИМ ЛІТОПИСАМИ

Початок 1430-х рр.

Коли господарем був на литовській землі князь великий Ольгерд і, шедь у поле с литовським військом, побив татар на Синій воді, трьох братів: князя Хачебея, Кутлубуга та Дмитрія. А тії три брати Татарської землі, отчичи і дідичи Подільської землі, а від них завідували отамани та баскаки, які приїздили від тих отаманів, мали з Подільської землі данину. А брат великого князя Ольгерда тримав Новгородок Литовський, князь Коріят, а в нього були 4 сини: князь Юрій, князь Олександр, князь Костянтин, князь Феодор. Іно тії княжата Коріятовичі три брати: князь Юрій, а князь Олександр, князь Костянтин и князь Феодор со князя великого Ольгердовим дозволом и з допомогою Литовської землі пішли у Подільську землю. І тоді в Подільській землі не було жодного міста ні деревом рубленого, ані каменем будованого. И тоді тії княжата Коріятовичи, пришед у Подільську землю, и ввійшли у приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю від татар и баскакам вихода не почали давати. И перш за все знайшли собі твержю на річці на Смотричи, тут пак собі нарядили місто Смотрич, а у іншому місці були черниці у горі, и у тому місці угонили багато оленів у той острів, де нині Каменське місто лежить, и, посікши ліс, місто мурували Каменець, а з того усі Подільські міста умурували и всю землю Подільську осіли.

Додаток 1. Свідчення писемних джерел // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей / [Ф. М. Шабульдо (науковий редактор), О. Д. Брайченко (упорядник)]. – К., 2005. – С. 160 – 161.

З «ХРОНІКИ ПОЛЬСЬКОЇ, ЛИТОВСЬКОЇ, ЖМУДСЬКОЇ І ВСІЄЇ РУСІ» М. СТРИЙКОВСЬКОГО [1] ПРО ВКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

1582 р.

Використавши внутрішні татарські поганські міжусобиці й вбивства, коли билося саме зло, багато руських князів, таких як Симеон Іванович Тверський і великий князь московський Димитрій, кілька разів розгромивши татарські війська, скинули зі своєї шиї ярмо, що на їхніх предків 6845 року від створення світу був наклав хан Батий, повернувши попередні вольності.

У той час перекопські й кримські татари володіли Дикими Полями, що широко простяглися далеко за Києвом, та всім Поділлям, що межує з литовськими землями. У цих краях, де мешкали русини, вони утримували своїх баскаків або отаманів, наче старост, котрі збирали з них данину й на свій розсуд розпоряджалися християнами русинами як своїми підданими, частими нападами на литовські володіння чинили великі кривди Ольгердові. Через те 1331 року від народження Христа Ольгерд, уклавши на два роки угоду про мир з прусськими і ліфляндськими хрестоносцями, виправився у похід в Дикі Поля проти татар. З ним вирушили також чотири його племінники, сини новогрудського князя Коріата, княжичі Олександр, Костянтин, Юрій та Федір. І коли вони, минувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища Сині Води, то побачили в полі велику татарську орду з трьома царками, поділену на три загони. Один загін вів султан Кутлубах, другий очолював Качибей-Керей, а третім командував султан Дімейтер. Ольгерд, побачивши, що татари готові до бою, вишикував своїх у шість вигнутих загонів, по-різному їх з боків та на чоло розсадивши, так щоб татари, як задумали, не могли їх оточити у звичайних сутичках та заподіяти шкоди стрілами.

Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутичок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новогрудці з Коріатовичами, з самострілів з стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля. На побоїщі залишилися вбиті три їхні царки: Кутлубах, Качибей (від імені якого назване Качибейським солоне озеро в Диких Полях по дорозі як йти до Очакова) і султан Дімейтер, та разом з ними дуже багато мурз й уланів. Також скрізь по полях і в ріках лежало повно татарських трупів.

Потім після цієї звитяги литва й русини забрали кілька десятків стад коней та верблюдів і багато кошів або обозів, в котрих татари, кочуючи, звикли возити з собою усе майно.

Вони звільнили від татар Торговицю, залишки мурів якої ще й сьогодні стоять в гирлі ріки Богу, Білу Церкву, Звенигород і всі поля аж за Очаків, від Києва і Путивля аж до гирла Дону, та виплошили їх аж до Волги, а інших до Кафи й Азова і Криму, в середину Таврії або Перекопу, загнали. Потім з перемогою вони повернулися на Поділля, де в той час, як нині в Перекопі, теж мешкали татари, підкоривши та поневоливши русинів, їх, що не мали вождів ані царя, Ольгерд теж легко розгромив та вигнав з Подільського краю, так що ледве мала їх частина втекла через Дністер над Чорне море і до Перекопу. Вони потім оселилися в Добруджанських степах за Дунаєм на Турецькому гостинцю, котрим і ми їхали через орду тих добруджанських татар біля Облучиці й Сілістрії. Більша частина їх розмовляє слов'янською мовою та займається господарством. Нас вони радо приймали і

частували виноградом та солодкими кавунами, а коли я їх запитував, самі розповідали, що їхні предки з Поділля були вигнані литвою. Але повернемося до розповіді.

Коли Ольгерд одержав славну перемогу над татарами і, очистивши від розбою всі степи, що віддавна належали Києву, він з частиною добре заслуженого війська повернувся до Литви, а другу частину залишив на Поділлі на чолі зі своїми племінниками новогрудськими князями Коріатовичами: Олександром, Костянтином і Юрієм і доручив їм та дав під їхню владу і панування всі суміжні з Поділлям руські країни, бо вони добре заслужилися в тій татарській війні.

Додаток 1. Свідчення писемних джерел // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей / [Ф. М. Шабульдо (науковий редактор), О. Д. Брайченко (упорядник)]. – К., 2005. – С. 161 – 163.

***

[1] Стрийковський Матвій (Мацєй) (біля 1547 – 1582 рр.) – польський хроніст, автор «Хроніки Польської, Литовської, Жмудської і всієї Русі».

ГУСТИНСЬКИЙ ЛІТОПИС ПРО СИНЬОВОДСЬКУ БИТВУ

Кінець XVI ст.

В літо 6870... В сіє літо Ольгерд переміг трьох царьків Татарських з ордами їх, сі єсть, Котлубаха, Качзея, Дмитра; и звідти до Поділля ізгна владу Татарську. Цей Ольгерд й інші Руські держави у владу свою прийняв, і Київ під Федором князем взят, и посадив у ньому Володимира, сина свого, и почав над сими владіти, їм же отці його дань даяху.

Додаток 1. Свідчення писемних джерел // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей / [Ф. М. Шабульдо (науковий редактор), О. Д. Брайченко (упорядник)]. – К., 2005. – С. 163.

Завдання до джерел:

1. Порівняйте свідчення джерел про битву на р. Сині Води.
2. Вкажіть імена литовських князів, які почали правити на Поділлі.
3. Яких заходів було вжито Коріатовичами для підвищення обороноздатності Поділля?
4. Хто з литовських князів почав правити у Києві?
5. Визначте наслідки битви на р. Сині Води для українських земель.

ГРАМОТА ПОДІЛЬСЬКОГО КНЯЗЯ ОЛЕКСАНДРА КОРІАТОВИЧА ПРО ПЕРЕДАЧУ СМОТРИЦЬКОМУ МОНАСТИРЕВІ МЛИНА І ЗЕМЛІ

17 березня 1375 р.

В ім'я Отця, і Сина, і Святого духу. Амінь. Ми, князь литовський, князь Олександр Коріатович, Божою милістю князь і господар Подільської землі, повідомляємо цим листом усякому, хто на цей лист подивиться, що брат наш, князь Юрій Коріатович, передав млин церкві Матері Божої у Смотричі, то і ми, князь Олександр, підтверджуємо своїм листом. Дали на віки той млин, і місце від млина до церкви, і тим ченцям ‹…›, а кого коли сховають людей у себе у тому місці у млина, тих людей віддав їм з усім правом. Але якщо усі бояри і земляни будуть місто укріплювати, тоді ті люди також мають укріплювати місто Смотрич. Крім того, коли усі земляни будуть сплачувати данину татарам, то срібло мають також ті люди давати. А до млина кордони: горою Смотрич до мосту, а попід Смотричем – де діброва меж Ходорковим селом, тієї діброви половина до млину, а у полі – де собі проорють ниви, то їм має належати. А на те дали свій лист і печать привісили свого князівства. А свідки на то: Гринко, пан староста Подільський, Смотрицький воєвода Рогозка Прокоп, Семенко Карабчеївський. А писано листа у Смотричі

після Різдва Христова 1375 року місяця березня у 17 у день святого Олексія, людини Божої.

Перекладено за виданням:
Грамоти XIV ст. / [упоряд. М. М. Пещак]. – К., 1974. – С. 50.

Завдання до джерела:

1. Коли і за яких обставин на Поділлі вокняжились брати Коріатовичі?
2. На підставі документу схаратеризуйте їх політику. Чи підтримували вони церкву?
3. Чи дбали брати Коріатовичі про оборону Поділля? Чому?

ГРАМОТА КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ОЛЬГЕРДОВИЧА ПРО ДАРУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ МИКІЛЬСЬКІЙ ЦЕРКВІ У СЕЛІ СМІДИН

1362 – 1392 рр.

Це князь Володимир Ольгердович дарував святому Миколі Смідинському на господарство ділянку землі землі Григорія Борзиловича Смідинського з усім прибутком, на свічі і на канон, а собі на пам’ять і княгині моїй і дітям моїм; а йде з цієї ділянки півколоди меду, а піввідра, а півбобра, а півтори воску. Дарую святому Миколі на віки. А ходить онук Григорія Іванець, а після смерті його і дітям його ходити; а й потім хто не ходитиме, той має давати святому Миколі увесь прибуток, і не потрібно від того нікому відступатися.

Перекладено за виданням:
Грамоти XIV ст. / [упоряд. М. М. Пещак]. – К., 1974. – С. 37.

Завдання до джерела:

1. Який аспект діяльності Володимира Ольгердовича висвітлено у грамоті?
2. Чому, на Вашу думку, князі з литовської династії Гедиміновичів дбали про православну церкву?

З «ХРОНІКИ» ЯНА ДЛУГОША [1] ПРО ХРЕЩЕННЯ ЛИТВИ

Друга половина XV ст.

[1387]

Оскільки Владислав, король польський, при заключенні ним угоди з Польським королівством і королевою Ядвігою зобов'язався клятвою навернути народ литовський і країну з ідолопоклоніння і язичницької забобонності до поклоніння єдиному істинному Богу і до сповідання католицької віри і оскільки король більше всіх прагнень душі палав бажанням поширити католицьку віру, то він направляється у Литву, узявши з собою з Польського королівства Бодзанту, архієпископа гнєзненського, і багатьох набожного і взірцевого життя церковних мужів, вченням, піклуванням і діями яких християнська віра могла бути посіяна і могла процвісти у народі, відданому язичницьким обрядам, у країні, де до тих пір Христос був невідомий і чужий. Але, не задовольняючись супроводженням церковних мужів, король Владислав бере з собою королеву Ядвігу, щоб вона побачила свою нову Батьківщину, країну і народ свого чоловіка ‹…›.

Після прибуття у Литву король збирає у Вільно з'їзд у день Пепла [2]. Туди з'їхались на повеління короля його брати, князі Скиргайло Трокський, Вітовт Гродненський, Володимир Київський, Корибут Новгородський, і багато рицарів і простого люду; і впродовж багатьох днів Владислав, король польський, за сприяння католицьких князів, які прибули з ним, докладав багато зусиль, щоб рицарі і прості люди, відмовившись від хибних богів, яким вони, обмануті язичницькою оманою, до тих пір вклонялися, погодились вшановувати єдиного справжнього Бога і поклонятися йому і сповідувати християнську віру. ‹…›

Коли ж були зламані і знищені ідоли і литовці на власні очі переконались у хибності своїх богів і зрозуміли, що були до того часу жертвами обману, усе литовське плем'я і народ

погодились зректися давньої облуди, охоче і з покірною відданістю прийняти християнську віру. ‹…›

Настільки великою ревністю і таким гарячим завзятим благочестям був охоплений Владислав, король польський, до насадження і укріплення в литовцях віри і церкви католицької, що, відіславши королеву Ядвігу у Польщу, впродовж цілого року перебував у Литві. Там він особисто відвідував області, міста, селища і села, схиляючи і спонукаючи ще нехрещених до поклоніння справжньому Богу і хрестячи їх святою водою особисто або за посередництвом польських князів, вельмож і священиків, наставляючи святими повчаннями і рятівними завітами. Крім того, він у багатьох містах споруджував храми, обдаровував і забезпечував церкви, каплиці і святі місця, так що король справедливо може вважатися просвітителем і апостолом литовського племені.

Тоді ж благочестивий король видав на користь віри розпорядження і укази для оголошення, скріпив їх власноручним підписом, щоб вірні литовці-католики уникали і гребували шлюбів з руськими відступниками, які не скорилися римській церкві. Якщо ж заключать такі, наказувалось вимагати, щоб руська дружина приймала і сповідувала віру чоловіка-католика, а руський чоловік – віру дружини-католички, цілковито облишивши грецький обряд, і примушувати їх до цього тілесними покараннями.

Крім того, король постановив звільнити як теперішні, так і майбутні церковні володіння від усіх податей, податків, зборів, зобов’язань, постоїв і усіляких тягот, звичайних і надзвичайних.

Перекладено за виданням:

Ян Длугош. Грюнвальдская битва / [пер. Г. А. Стратановского]. – М., 1962. – С. 9 – 10, 16.

***

[1] Длугош Ян (1415 – 1480 рр.) – польський хроніст, автор хроніки Польщі.

[2] День покаяння, середа на першому тижні великого посту.

Завдання до джерела:

1. Які історичні обставини призвели до хрещення литовців за католицьким обрядом?
2. На підставі тексту джерела схарактеризуйте процес хрещення Литви.
3. Які дані, наведені у джерелі, свідчать, що після Кревської унії у Великому князівстві Литовському розпочалися утиски руського православного населення?
4. Визначте наслідки Кревської унії для українських земель.

З «ХРОНІКИ БИХОВЦЯ» [1] ПРО БИТВУ НА ВОРСКЛІ 1399 р.

XVI ст.

У літо шість тисяч дев'ятсот шосте (1398 [2]) було побоїще велике між великим князем Вітовтом [3] і царем Темир-Кутлуєм [4]. Великий князь Вітовт зібрав незліченне військо, і цар Тохтамиш [5] також був з ним зі своїм військом. І литва була, і поляни, і німці, поляки, жемайти, татари, молдавани, і руських князів було п'ятдесят. Із усіма цими силами, озброївшись, пішов [Вітовт] на царя Темир-Кутлуя, і, похваляючись, пішов на царство його, на Орду. І сказав так: «Ходімо, полонимо землю татарську, поб'ємо царя Темир-Кутлуя, посадимо царя Тохтамиша, а він нас посадить на всій землі Руській». І так сказав, пішли воювати проти татар. А у той час цар Темир-Кутлуй прибув з багатьма полками, з усіма силами своїми ординськими, і зустрілись вони з Вітовтом у полі на річці Ворсклі, і відбувся між ними бій великий у вівторок 12 серпня. Довго бились вони, ледь не весь день, а потім допоміг Бог татарам і побили вони великого князя Вітовта і все військо його, сам же великий князь втік з невеликим загоном. Цар же Темир-Кутлуй побив князя Вітовта, прийшов до Києва і взяв з міста відкуп, три тисячі литовських карбованців, а війська свої усі розпустив по

Литовській землі, і воювали татари до самого великого Луцьку, а, зробивши багато зла, пішли у свою землю.

Перекладено за виданням:
Хроника Быховца / [пер. Н. Н. Улащика]. – М., 1966. – С. 74 – 75.

***

[1] Биховець О. – поміщик Гродненської губернії, у маєтку якого у 1830-х рр. було віднайдено хроніку XVI ст., що за його ім'ям отримала назву «Хроніка Биховця».
[2] Битва відбулася у 1399 р.
[3] Вітовт (1350 – 1430 рр.) – великий князь литовський (1392 – 1430 рр.).
[4] Тимур-Кутлук – хан Золотої Орди у 1395 – 1399 рр.
[5] Тохтамиш (рук народження невідомий – 1406 р.) – хан Золотої Орди.

Завдання до джерела:

1. Чому Вітовт виступив на боці Тохтамиша у його протистоянні з Тимур-Кутлуком?
2. На підставі тексту опишіть битву на Ворсклі.
3. Визначте наслідки поразки литовсько-руських військ на Ворсклі.

ГОРОДЕЛЬСЬКИЙ ПРИВІЛЕЙ

1413 р.

1. Насамперед, у той час, коли з допомогою животворного духа, сприйнявши світло католицької віри, поклали ми корону королівства Польського, то для збільшення християнської віри, доброго становища і користі земель наших Литви, їх самих з землями і володіннями, їм підпорядкованими і з ними зв'язаними, названому королівству нашому Польському присвоїли, інкорпорували, сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою одностайною нашою і інших братів наших і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї ж землі Литовської з волі і згоди. Проте, бажаючи названі вище землі литовські, ради ворожих нападів і підступів хрестоносців і тих, що до них приєднуються, і

всяких інших ворогів, які прагнуть розорити названі землі литовські і королівство Польське і руйнування їх замишляють, у певності, безпеці і кращому догляді зберегти і про постійну для них користь подбати: ті ж самі землі, як і завжди, в повному пануванні, на праві чистому й мішаному, досі держали і держимо від предків наших по праву народження, як державці законні, з волі, схвалення і згоди панів, шляхтичів і бояр, в назване королівство Польське знову інкорпоруємо, впроваджуємо, присвоюємо, сполучаємо, приєднуємо, союзом зв'язуємо і назавжди скріплюємо, визнаючи їх самих з усіма їх володіннями, землями, панствами, князівствами, волостями, маєтками, і на всякому праві, чистому і мішаному, завжди бути єдиними безповоротно і непорушне з короною королівства Польського.

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіальні, общинні, віленські та інші у тих (землях) споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно з звичаєм королівства Польського.

3. Пани (і) також бояри-шляхта земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами (батьківськими маєтками) на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно (як прийнято) володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного

випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено.

8. ‹…› Шляхтичі королівства Польського своїм королям звикли держати і служити, про що пани, бояри і знать земель Литовських, вищеназвані, присягаю (клятвою) уже нам поручилися, як ясніше в грамотах їх, у яких вони з панами королівства Польського взаємно погодилися, міститься. Однаковим чином, під клятвою вірності і під (страхом) позбавлення своїх маєтків, ніяким князям або панам, або іншим, якого б не було стану людям, бажаючим протистояти землям королівства Польського, ні порадою, ні благосприянням, ні допомогою не будуть служити і допомагати.

9. ‹…› Урядником призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської (католицької) віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обговорюються питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах (думках), і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими.

11. До цього додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра-Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем і господарем Литви, як тільки кого король польський і його наступники порадившись з прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя

Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот.

12. Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шануватели християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невіруючі.

Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук, Я. С. Калакура та ін.]. – К., 1993. – Режим доступу:

http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok1.html

Завдання до джерела:

1. Проаналізуйте умови Городельської унії. Хто мав право на отримання вищих державних посад у Великому князівстві Литовському?
2. Як мали відбуватись вибори короля у Польщі і великого князя у Литовській державі?
3. Визначте наслідки Городельської унії.

Контрольні запитання та завдання:

1. Які чинники зумовили включення українських земель до складу Великого князівства Литовського?
2. Коли до складу Великого князівства Литовського увійшла Волинь, Київщина, Поділля, Чернігово-Сіверщина? Які особливості політики литовських правителів полегшили їх приєднання?
3. Хто першим з династії Гедиміновичів почав правити на Волині, Київщині, Поділлі, Чернігово-Сіверщині?
4. Чому наприкінці XIV ст. відбулася ліквідація удільних князівств?
5. Які удільні князівства було ліквідовано за правління Ягайла та Вітовта?

6. Які події поклали початок національно-релігійному протистоянню у Великому князівстві Литовському?

Тестові завдання:

1. *Вкажіть ім'я князя, який остаточно об'єднав литовські племена і заснував Велике князівство Литовське:*

а) Войшелк; в) Міндовг;
б) Гедимін; г) Ольгерд.

2. *Коли син Данила Галицького Шварно посів литовський престол?*

а) 1263 р.; в) 1267 р.;
б) 1264 р.; г) 1269 р.

3. *Хто з князів включив українські землі до складу Великого князівства Литовського?*

а) Гедимін; в) Свидригайло;
б) Ольгерд; г) Міндовг.

4. *Позначте рису, яка характеризує життя на українських землях після їх входження до складу Литовської держави?*

а) відновлено династію Рюриковичів на українських землях;
б) зберігся місцевий уклад життя українського населення;
в) на українські землі поширився католицизм;
г) поширилася литовська мова, освіта, культура.

5. *Чи правильне судження?*

Велике князівство Литовське другої половини XIV ст. ...

1) історики називають Литовсько-Руською державою;
2) складалося з удільних князівств, більшість із яких становили землі колишньої Київської Русі.

а) обидва варіанти правильні;
б) тільки 1-й варіант правильний;
в) тільки 2-й варіант правильний;
г) обидва варіанти неправильні.

6. *Як звали першого київського князя з династії Гедиміновичів?*

а) Володимир; в) Любарт;

б) Дмитро-Корибут; г) Ольгерд.

7. *Вкажіть ім'я новгород-сіверського князя з династії Гедиміновичів?*

а) Олександр; в) Любарт;

б) Дмитро-Корибут; г) Федір.

8. *Коли відбулося приєднання Волині до складу Великого князівства Литовського?*

а) 1363 р.; в) 1385 р.;

б) 1340 р.; г) 1352 р.

9. *У якому році була укладена перша унія між Польщею і Литвою?*

а) 1385 р.; в) 1435 р.;

б) 1413 р.; г) 1569 р.

10. *Встановіть хронологічну послідовність:*

а) Городельська унія;

б) битва на р. Сині Води;

в) ліквідація удільних князівств;

г) Кревська унія.

ТЕМА 4
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ XIV – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Мета: проаналізувати причини та процес кодифікації литовсько-руського права, на основі аналізу тексту Литовських Статутів визначити основні риси суспільно-політичного устрою українських земель у складі Великого князівства Литовського, з'ясувати правові норми Литовської держави, схарактеризувати становище феодального та селянського станів.

Заняття I
ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ
План:

1. Створення Литовських Статутів 1529, 1566, 1588 рр.
2. Політичний і судовій устрій ВКЛ.
3. Цивільне і кримінальне право ВКЛ.

Заняття II
СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У XIV – XVI ст.
План:

1. Правове становище феодального стану.
2. Правове становище селянського стану.

Методичні рекомендації:

1. Схарактеризуйте історичні передумови, причини та історію впорядкування Литовських Статутів. Визначте джерела литовсько-руського права. Майте на увазі, що до них в українських землях належало звичаєве право, міждержавні договори, привілеї, земські статути, сеймові постанови, судебники тощо.

Зверніть увагу, що до кінця XV ст. значну роль відігравало звичаєве право, розвитку якого сприяв проголошений ще Ольгердом принцип «старовини не змінювати, нового не вводити». Важливу роль у Литовсько-Руській державі продовжувала відігравати Руська Правда, оскільки власного писаного права литовці ще не мали. Законодавча діяльність литовських князів спочатку полягала у наданні привілеїв окремим особам, станам, містам тощо. Але існуючі правові норми вже не завжди відповідали стану суспільних відносин. Першою спробою модернізувати правову систему Великого князівства Литовського був «Судебник» Казимира IV, затверджений на сеймі у Вільно в 1468 р. У «Судебнику» було вміщено головним чином норми кримінального і майнового права. Втім у цілому «Судебник» не вичерпував навіть кримінального права.

На початку XVI ст. активним учасником законотворчого процесу в державі стала шляхта, яка прагнула кодифікації правових норм, вбачаючи у цьому запоруку зміцнення власного становища. Спеціальна комісія на чолі з канцлером Великого князівства Литовського, віленським воєводою Альбертом Гаштольдом розробила Перший Статут, який було прийнято на вальному сеймі 29 вересня 1529 р. У ньому було юридично оформлено норми державного, адміністративного, судово-процесуального, цивільного, кримінального, господарського, сімейного права Литовської держави, хоча самого поділу права на галузі ще не було. Перший Статут поєднував норми старого звичаєвого права Литви та підвладних їй руських земель, поточного законодавства, «Руської правди», польських і західноєвропейських судебників, зокрема, Саксонського Зерцала, а також положення римського права.

Поміркуйте про причини укладання Другого (Волинського) Статуту 1566 р. З початку XVI ст. сейми стали відбуватися регулярно, завдяки чому шляхта усвідомила свою

політичну вагу і домагалась розширення власних прав. Зверніть увагу на особливу роль, яку відіграла волинська шляхта при створенні Другого Статуту. Другий Статут відбивав основні положення судово-адміністративної реформи 1564 – 1566 рр., важливою складовою якої було розширення шляхетських прав і вольностей. Відтак у ньому можна чітко простежити лексично-правові зміни: замість поняття «боярин» вживається «шляхтич» тощо. Загалом, прийнявши Другий Статут, Литва зробила крок до шляхетської демократії польського зразка, що полегшувало її включення до складу Польщі.

Крім того, у Статуті 1566 р. відбулася систематизація правового матеріалу: окремі розділи присвячені політичному устрою, судочинству, приватному і кримінально-процесуальному праву. Відтак з формального боку він був досконалішим правовим документом.

Люблінська унія і утворення Речі Посполитої зумовила необхідність узгодження литовського і польського права. Як наслідок, було укладено Третій Литовський Статут. Втім, литовська знать вбачала в Статуті основу політичної автономії Литви у складі Речі Посполитої, відтак не допустила повної уніфікації литовського і польського права. Тож недаремно Третій або Новий Статут було затверджено тільки у 1588 р. особистим привілеєм новообраного короля Сигізмунда III Вази. Зверніть увагу, що значний внесок у розробку Третього Статуту зробив підканцлер Великого князівства Литовського Лев Сапега, який у передмові висловив ідею правової держави: «бо для того закони встановлені, аби знатному і багатому не все було вільно чинити. Як Цицерон вказував, що є ми невільниками закону задля того, аби свободою користуватися могли» [1]. Статут 1588 р. першим з трьох було видруковано, причому руською (староукраїнсько-старобілоруською) мовою. Новий Статут

остаточно закріплював привілеї шляхти і повністю закріпачував селян.

Насамкінець поміркуйте, чим було зумовлене доволі довге – майже до середини XIX ст. – функціонування Статутів на українських землях. Визначте, який вплив на розвиток права в Україні справили Литовські Статути.

2. Використовуючи тексти Литовських Статутів, проаналізуйте державний устрій Великого князівства Литовського, вкажіть органи центральної та місцевої влади і визначте їх повноваження. Зверніть увагу, що за формою правління Литовсько-Руська держава була спочатку ранньофеодальною монархією, але з кінця XV ст. почала перетворюватися на станово-представницьку. На чолі держави стояв великий князь, який мав законодавчу, виконавчу і судову владу, був головнокомандувачем збройних сил, вирішував питання оголошення війни та миру, вступав у дипломатичні зносини з іншими державами. З кінця XV ст. його повноваження починають поділяти Пани-Рада, а з початку XVI ст. у державі дедалі більше зростала роль вального (загальнодержавного) сейму. Визначте, хто входив до складу цих органів влади і чим було зумовлено посилення значення сейму в державі.

Впродовж другої половини XIV ст., а часом і у XV ст. значне місце в системі влади Великого князівства Литовського належало удільним князям. У своєму князівстві удільний князь був верховним суддею, головою місцевої адміністрації, командував військами, керував збором податків. Наприкінці XIV – у другій половині XV ст. удільні князі втрачають свої державні права.

Органом центральної влади виступали Пани-Рада. До неї входили князі, пани, католицькі єпископи, деякі з воєвод тощо. До кінця XV ст. Пани-Рада не була державним органом і князь скликав її на власний розсуд. На початку правління великого князя Олександра у 1492 р. вона починає поділяти

його права: видавати закони, призначати урядовців, входити у зносини з іншими державами.

З середини XV ст. у Великому князівстві Литовському, за прикладом Польщі, починають збиратися сейми, у роботі яких, крім панів та вищого духовенства, брала участь дрібна та середня шляхта. Війни з Московською державою, які тривали з кінця XIV ст., спустошували казну, а оголошення сплати додаткового податку на утримання війська потребувало згоди шляхти, тож з початку XVI ст. сейми почали збиратися майже постійно. Шляхта поступово розширювала коло своїх прав. Литовський Статут 1529 р. визнав загальний («вальний») сейм державною установою, Статут 1566 р. закріпив за сеймом повноваження, що у цілому збігалися з компетенцією Панів-Ради, а після Люблінської унії сейм остаточно її витіснив.

Крім того, владні повноваження мали маршалок, який відав великокняжим двором, канцлер, який опікувався канцелярією, гетьман, який командував військом.

Після скасування удільного устрою і запровадження поділу на воєводства і повіти місцева влада була сконцентрована у руках воєвод і старост, які призначалися великим князем. Вони мали широкі адміністративні, військові, судові повноваження.

3. Охарактеризуйте судову систему Великого князівства Литовського. Визначте її недоліки та простежте процес реформування.

Зверніть увагу, що у Великому князівстві Литовському з кінця XIV ст. існувала розгалужена судова система. Охарактеризуйте діяльність великокняжого суду, суду Панів-Ради, судів старост та воєвод на місцях, магістратських, копних (судів сільської громади), церковних, доменіальних (судів феодала над залежними селянами) судів. Зверніть увагу, що недосконалість судової системи, правова нерівність панів і шляхти зумовила боротьбу останньої за судову

реформу. Тому на Бельському сеймі 1564 р. було ліквідовано суди старост і воєвод та запроваджено земські, гродські та підкоморські суди. Охарактеризуйте їх компетенції. Завважте, що судова реформа передбачала виборність земського судді, підсудка та писаря, тому відповідно до нової системи судочинства було здійснено поділ території на судові повіти. На українських землях їх було шість: на Київщині – Київський і Мозирський, на Волині – Луцький, Володимирський, Кременецький, на Східному Поділлі – Брацлавський.

4. За текстами Литовських Статутів схарактеризуйте окремі норми цивільного та кримінального права. Зверніть увагу, що у XVI ст. у Великому князівстві Литовському відбувається розвиток цивільного права, що можна простежити у Статутах. Загалом, вони регулювали право власності, насамперед на землю, користування сервітутами (лісом, сінокосом, місцями для полювання тощо), спадкування, шлюбно-сімейні відносини, опіку, продаж тощо. Окремо визначалися норми зобов'язального права – форма і порядок укладання угод, терміни позовної давності, умови припинення зобов'язань.

5. Зверніть увагу, що у Литовських Статутах виділяються наступні види злочинів: злочини проти віри (перехід християнина в іншу конфесію), злочини проти життя (убивство навмисне, ненавмисне і з необережності), злочини проти сім'ї (укладення шлюбу проти волі батьків, двоєженство, викрадання заміжньої жінки, шлюб між кровними родичами), злочини проти моралі (зґвалтування), злочини проти держави (перехід на бік ворога, державна зрада змова, повстання), майнові злочини (крадіжка, пограбування, розбійний напад, знищення або спалення майна, «наїзд» або «кгвалт» – замах на життя особи і її майно). На підставі текстів Литовських Статутів простежте, яке покарання мало бути за той чи інший злочин. Майте на увазі, що визначалися

наступні види покарань: грошові стягнення (головщина – плата родичам за вбитого, нав'язка – компенсація потерпілому за образу честі, тілесні ушкодження тощо, ґвалт – штрафи на користь потерпілого, вина – штраф за особливо тяжкі злочини до державної скарбниці, заклад – штрафні санкції в разі невиконання судового рішення, шкода – відшкодування потерпілому за завдані матеріальні збитки), фізичні та майнові покарання (смертна кара, болісні покарання, тюремне ув'язнення, позбавлення громадянських прав або виволання, позбавлення честі (застосовувалося до шляхти).

Охарактеризуйте особливості судового процесу, встановіть, які види доказів визнавалися за статутовим правом (особисте зізнання, письмові свідчення, присяга, огляд місця злочину, свідки, зізнання під час тортур, жереб). Поміркуйте, у чому полягав становий характер правової системи Великого князівства Литовського.

6. При підготовці до другого заняття визначте стани, з яких складалося литовсько-руське суспільство. Пам'ятайте, що у цілому соціальна структура Великого князівства Литовського складалася з привілейованих (феодали та духовенство) та непривілейованих (міщани та селяни) станів. З кінця XV ст. виникає козацтво, формування якого як стану тривало упродовж усього XVI ст. На семінарському занятті запропоновано проаналізувати становище двох станів: найвпливовішого – феодалів та найчисельнішого – селян, правове становище яких відображено у Литовських Статутах. Зверніть увагу на перехідний від давньоруських часів характер суспільних відносин до кінця XV ст. і їх швидку еволюцію в першій половині XVI ст.

7. Схарактеризуйте правове становище та форми землеволодіння феодалів. Верхній щабель становили князі, що являли собою замкнутий стан, право доступу у який давало лише народження. Боярський стан був неоднорідним і складався з верхівки – панів та магнатів, середнього боярства –

зем'ян та дрібного панцирного боярства. Основним обов'язком усіх бояр була військова служба. Пани та магнати складали оточення великих князів, у майновому відношенні могли бути більш заможні, ніж деякі князі, але не мали титулу. Їм належали спадкові земельні володіння, які великий князь міг відібрати тільки у випадку державної зради. Пани та магнати мали виступати на війну із загоном, озброєним власним коштом, чисельність якого залежала від кількості землі. Князі та пани становили елітну групу, що мала значні землеволодіння, підлягала суду тільки Великого князя і становила основу для формування верхівки державного апарату.

Зем'яни за службу отримували землі в умовне володіння. Вони мали виступати на війну особисто в супроводі слуг, чисельність яких регулювалась розмірами землеволодіння. Панцирні бояри існували за аналогією західного лицарства. За військову службу отримували земельні наділи, а на військову службу мали виступати особисто у повному спорядженні. Дрібні бояри були відкритим прошарком суспільства.

Наприкінці XV – у XVI ст. тривають процеси формування шляхетського стану на основі середнього боярства. У першій половині XVI ст. ціла низка постанов була спрямована на те, щоб підвищити соціальний статус шляхти і перетворити її на більш замкнутий стан: 1522 р. – сеймова постанова про «вивід» шляхетства, 1528 р. – «попис земський» (перепис шляхти), 1557 р. – «Устава на волоки», за якою слід було документально підтвердити шляхетське походження, 1564 – 1566 рр. – адміністративно-судова реформа тощо. Юридично оформили права, привілеї та обов'язки шляхти Литовські Статути. Так, Статутом 1566 р. було остаточно скасовано всі обмеження щодо шляхетського землеволодіння, закріплено законодавчі права шляхом представництва на сеймах через систему повітових сеймиків.

Більшість дрібних феодалів, які не спромоглися довести своє шляхетське походження, втратили привілейоване становище. Дехто з них отримав статус «замкових слуг» чи «служилих бояр» і був зобов'язаний виконувати військові та адміністративні функції. На степовому прикордонні українських земель, де існувала постійна зовнішня загроза, значна частина колишніх дрібних бояр становила основу козацтва, яке формувалося.

Проаналізуйте процеси еволюції феодального стану впродовж XVI ст. на основі Литовських Статутів.

8. З'ясуйте, з яких прошарків складався селянський стан, які повинності виконували селяни. Зверніть увагу, що селянство було найнижчою верствою соціальної піраміди. Частина селян відбувала повинності на користь великих литовських князів та польських королів, а інша, перебуваючи на приватновласницьких землях, знаходилася під юрисдикцією своїх володарів.

Залежно від характеру повинностей селян поділяють на три групи. До першої належали данники, або чиншові селяни – особисто вільні селяни-общинники, які мали сплачувати данину (чинш). З кінця XV ст. ця категорія поступово зникає. Тяглі селяни вели господарство на земельних ділянках, які належали феодалам. Вони мали відбувати «тяглу» службу – панщину, а також сплачувати державні податки і відбувати державні повинності (будування мостів, прокладання доріг тощо). Службові селяни або слуги обслуговували двір феодала (конюхи, ремісники та інші). Крім виконання основної служби, вони залучалися до відбування панщини та сплачували данину. За правовим становищем селяни поділялися на «похожих», які мали право відходити від феодала, та «непохожих», позбавлених такого права.

Враховуйте, що у процесі зростання феодального землеволодіння залежність селян поступово переросла та юридично оформилася у кріпосну. Відтак відбувалося

поступове зближення різних категорій. Селян було прикріплено до землі, запроваджено панщину (обов'язкові роботи на пана), а права та свободи селянства було вкрай обмежено. Статути 1529 р. та 1566 р. обмежили право власності селян на землю та право переходу від одного феодала до іншого. Статут 1588 р. визнавав право пана встановлювати тривалість панщини, позбавив селян права розпоряджатись своїм майном без дозволу пана, надав пану право карати кріпаків на смерть, а селян-утікачів розшукувати протягом 20 років. Крім того, впродовж XIV – першої половини XVI ст. відбувався процес перетворення невільників – «рабів», «челяді», «холопів» на залежних селян. Зміни у становищі селянського стану на семінарському занятті доцільно підкріпити конкретними статтями Литовських Статутів.

***

[1] Статути Великого князівства Литовського. У 3 т., 4 кн. – Т. 3. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 22.

Джерела та література:

Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакциею Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868.

Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. – Л., 1986.

Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / [підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука]. – К., 2007.

Статут Великого княжества Литовского 1529 р. – Минск, 1960.

Статут Великого княжества Литовского 1588 р. – Минск, 1988.

Статути Великого князівства Литовського. У 3 т., 4 кн. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003 – 2004. – Т. 1 – 3.

****

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1994. – Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українських землях XIV – XVII віків.

****

Іванов В. М. Історія держави і права України: Навчальний посібник / В. М. Іванов.– К., 2002. – Ч. І.

История государства и права Украинской ССР: у 3 т. – К., 1987. – Т. І.

Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. – К., 1979. – Т. 1. – Кн. 2.

Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / [за ред. В.М. Литвина]. – К., 2006.

Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / [упоряд. О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.].. – К., 2006. – Т. 1.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., 1998.

Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К., 1988.

Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Бардах Ю. Литовские статуты – памятники права природы Возрождения / Ю. Бардах // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М., 1976.

Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине ХШ – XIV ст. / С. А. Беляева. – К., 1982.

Блануца А. В. Кнізівський двір Масальських за матеріалами Литовської метрики (середина XV – перша половина XVI ст.) / А. В. Блануца, Д. П. Ващук // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 37 – 51.

Блануца А. Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів № 39 Литовської метрики (середина XVI ст.) / А. Блануца // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 456 – 467.

Блануца А. «Княжата головні» та «княжата-повітники» на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. В. Блануца // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – №6. – С. 227 – 238.

Блануца А.В. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. / А. В. Блануца // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 129 – 138.

Блануца А. В. Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529 – 1566 рр.: джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти / А. В. Блануца // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 52 – 65.

Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV – XVI ст. / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 110 – 116.

Захарченко П. Суспільно-політичний лад і право на землях України у складі Великого князівства Литовського / П. Захарченко, І. Вікторов // Історія України. – 2002. – № 33 – 34.

Ісаєвич Я. Д. Бардах Ю. Дослідження з устрою і права Великого князівства Литовського XIV – XVI ст. / Я. Д. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 1972. – № 1. – С. 148 – 153.

Кром М. М. Православные князья в Великом княжестве Литовском в начале XVI в. (к вопросу о социальной базе восстания Глинских) / М. М. Кром // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 145 – 154.

Майкут Х. В. Литовські Статути та їх застосування в Україні / Х. В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 1 – 9.

Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності (становище селян) / Д. І. Мишко. – К., 1963.

Менжинский В. С. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском / В. С. Менжинский // История СССР. – 1987. – № 8. – С. 164 – 178.

Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. / В. И. Пичета. – М., 1961.

Пичета В. И. Институт холопства в Великом княжестве Литовском в XV – XVI вв. / В. И. Пичета // Исторические записки. – 1946. – Т. 20.

Похилевич Д. Я. Право крестьян Белоруссии, Литви и Украины на землю и выход в XV – XVI вв. / Д. Я. Похилевич // Вопросы истории. – 1973. – № 12. – С. 50 – 66.

Хорошкевич А. Л. Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV – XVI вв. и древнерусские традиции / А. Л. Хорошкевич // Исследования по истории и историографии феодализма. – М., 1982.

Хорошкевич А. Л. Исторические судьбы украинских и белорусских земель в XIV – начале XVI вв. / А. Л. Хорошкевич // Древнерусское наследие и судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 70 – 151.

Щербак В. О. До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XIV – першій половині XVII ст. / В. О. Щербак // Український історичний журнал. – 1987. – № 2.

Яковенко Н. Україна аристократична / Н. Яковенко // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 301 – 343.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К., 2008.

Якубский В. А. К вопросу о причинах развития фольварочной системы / В. А. Якубский // Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества. – М., 1974. – Вып. 1. – С. 80 – 88.

ДЖЕРЕЛА

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ВАЛЬНИЙ СЕЙМ

1566 р.

Про сейм вальний

До того, теж уставуємо, з дозволу рад наших духовних і світських і зі всіма станами сейму належними, на нинішньому сеймі великому Віленському, хотячи те все мати навіки, що маємо ми і потомки наші – великі князі литовські з потреб держави, за радою рад наших того ж панства, або за проханням лицарства, скликати сейми вальні у тому ж панстві, Великому князівстві Литовському, завжди, коли тільки на те буде потреба.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 279 – 280.

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ПОВІТОВІ СЕЙМИКИ

1566 р.

Про сеймики повітові і про спорядження і посилання з них послів земських на вальний сейм

Уставуємо, для ліпшого порядку у всіх справах і в потязі до справедливості і захисту, аби за волею всіх на соймиках потреби земські ставилися і розглянуті були, аби навіки перед сеймом великим вальним, який маємо ми і потомки наші, завжди, коли в тому потреба з’явиться держави, Великого князівства, порадою Рад наших цього ж панства, скликати

листами нашими сеймики повітові, з назвою тих місць і воєводств, нижче написаних і встановлених, яким сеймики також листами нашими дозволені будуть не на найближчий час і термін, тільки за чотири тижні перед сеймом великим. На ті сеймики мають з'їжджатися і бути ті воєводи і каштеляни, врядники земські, так само ж князі, пани, шляхта того ж повіту і воєводства і говорити про ті справи і потреби земські, з якими вони на місцях наших ознайомлені будуть, і мати свою думку теж про свої і всі потреби земські і земель, які примикають до даного повіту і воєводства; і погодившись всі одностайним рішенням мають обирати послів своїх, тобто, від кожного вряду земського, скільки їх у тому воєводстві буде по дві особи, послати їх на сейм, ознайомивши і вручивши те все їм, про що, згідно з листами нашими господарськими і теж у всіх потребах, радити, розповідати і вирішувати мають, даючи їм силу на тому вальному сеймі розглядати і закінчувати ті чи інші справи згідно з потребами. Але князів, панів, маршалків та інших всяких врядників земських і двірних, згідно зі старим звичаєм маємо листами нашими на такий вальний сейм викликати; і ті всі в раді посполитій місця і голоси свої будуть мати способом звичаю стародавнього, а посли земські місця і голоси свої мають мати згідно з порядком нижче описаним.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 279.

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ВАЛЬНИЙ СЕЙМ І ПОВІТОВІ СЕЙМИКИ

1588 р.

Про сейм вальний, про сеймики повітові і про організацію їхню і відправлення з них послів земських на вальний сейм, і про вальних возних, і про звільнення

возних від служби воєнної, а також про приїзд панів-рад, врядників земських і шляхти

Уставуємо для ліпшого порядку у всіх справах і способах встановлення справедливості і оборони, щоб з волі всіх на сеймі потреби земські розглядалися і вирішувалися, аби навіки перед сеймом великим вальним, який маємо ми і нащадки наші завжди, коли в тому буде потреба державна, за порадою рад наших цього ж панства, листами нашими скликати повинні теж сеймики повітові, а саме на тих місцях і воєводствах, нижче тут написаних і постановлених, які сеймики також листами нашими будуть скликатися не на найближчий час і термін, а тільки за шість тижнів перед сеймом великим. А листи наші такі сеймові мають бути принесені з двору нашого до воєводств і староств судових і віддані до рук врядів гродських в терміни перед сеймиками тижнів за два. А вряд має ті листи розсилати через возних повітових до панів-рад, до княжат, панят, врядників земських і повітових і до інших станів народу шляхетського, до кого перед цим здавна листи сеймові з канцелярії нашої посилались, до домів їхніх мають носити. А для всіх взагалі, у містах, у містечках наших, на торгах і при костелах парафіяльних сповіщати і копії з листів наших прибивати. Таким же чином, як розсилаються листи наші воєнні, вряд гродськнй чинити має. А возні повітові повинні будуть з пильністю ті листи розносити під страхом покарання їх за те врядом гродським ув’язненням згідно з баченням своїм. Ці возні для таких послуг земських від служби воєнної вільні бути мають.

На ці сеймики мають з’їжджатися і бути там такі особи: єпископи, воєводи, каштеляни і врядники земські, князі, пани і шляхта, кожний у своєму воєводстві або повіті, а в землі Жмудській – єпископ, староста жмудський, каштелян, тивуни та інші врядники земські і лицарство, шляхта. А обговорювати ті справи і потреби земські, які їм у тих листах

наших і через посла нашого будуть повідомлені, не менше теж і про всі потреби того повіту і воєводства, говорити мають. І, прийшовши до одностайної думки, мають обрати послів своїх, а саме, від кожного вряду земського, скільки їх у тому воєводстві буде, по дві особи, і послати їх на сейм, ознайомивши і доручивши все, про що згідно з листами нашими господарськими і також у своїх потребах, радитися, обговорювати і вирішувати будуть, даючи їм права на тому такому вальному сеймі вирішувати і закінчувати ті справи, які їм на сеймику доручені і за інструкцією за печатками обивателів того повіту подані будуть. А посли земські місця і голоси свої повинні мати згідно з порядком воєводств і повітів, як місця, які вони зазвичай мають. А кожний з милості і повинності своєї до держави повинен на ті сеймики прибути. А хто б не прибув, під те все підлягає, що там вирішать. А сеймик повинен продовжуватися, але справи на ньому розглядатися не мають, тільки через чотири дні. Але приїжджати всі на сеймик повинні будуть першого дня, а місця і порядок засідання і подача голосів на з'їздах і сеймиках такий порядок має: воєвода, каштелян. А де каштеляна немає, маршалок того повіту, підкоморій, хорунжий, суддя, підсудок, війський, стольник, підстолій, писар земський, потім – врядники гродські, пани і інша шляхта.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 86 – 87.

Завдання до джерел:

1. Коли мали скликатися вальні сейми?
2. Хто мав право брати участь у роботі повітових сеймиків? Які питання на них розглядалися?
3. Порівняйте процедуру скликання повітових сеймиків і обрання депутатів до вального сейму за Другим і Третім Статутами. Про що свідчать відмінності?

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ГРОДСЬКИЙ СУД

1588 р.

Що мають судити воєводи, старости і державці, і про їхні позови, в яких справах мають надані бути, і про рішення в разі нез'явлення сторони, і про гарячий учинок

Уставуємо теж, бажаючи мати, і надаємо повноважень, щоб воєводи і старости наші судові, кожний у повіті і вряді своєму судовому, судили і виносили рішення, і позви свої давали по тих артикулах, названих тут і описаних, тобто про наїзд ґвалтівний на домівку шляхетську, не тільки на самий двір, але і на гумно або на подвір'я, де худоба й інше господарство домашнє зберігається; до того ж про напад на костьол християнський, згідно з артикулом третім у розділі одинадцятому, про насильство над жінками і дівчатами шляхетського стану, про кґвалт в містах наших, про розбій на шляхах, про злодійство, про фальшування, про підпал будинку або гарману, про чаклунство, про отруєння і погрозу від шляхтича шляхтичу на здоров'я, або вогнем, і про вбивство шляхтича, і про поручителів, які про того, хто погрожував вбити або підпалити, поручилися б. Але про втечу слуги і підданих всяких і челяді невільної, про те, як захоче, – чи до гроду, чи до земства дозволено буде позвати. А вряд, а за відсутності їхньої – намісники їхні осілі з суддею і писарем замковими присяглими і в тому воєводстві або повіті теж осілими, мають і повноваження мати будуть судити, виносити вирок і здійснювати його виконання згідно з цим Статутом. А де б хто на гарячому учинку тих вище описаних артикулів, будь-якого стану людина, був спійманий, тоді такого мають судити без позв. А спіймання осілого на гарячому учинку так мають розуміти: якби хто був впійманим відразу, в той же час, на тому самому учинку, за який на горло карають. А якби такий, збитки вчинивши, відразу впійматися не дався або зник, або десь сховався, такого

дозволено шукати з урядом, однак не довше, як від скоєння такого учинку двадцять чотири години за годинником, і те мають розуміти так: якби такий збиток трапився в місті або в селі, але хто б і в той час з міста або села і звідти, де той вчинок відбувся, до маєтку і до домівки своєї шляхетської поїхав або пішов, той спійманий вже бути не має, тільки позваний, а неосілого завжди, коли і де трапиться, дозволено ловити. А якби відразу на гарячому такому учинку осілий не був спійманий, тоді вже позвами від вряду замкового до суду має бути викликаний за якими позвами, особливо у справах таких кривавих, де про скарання на горло йдеться, звинувачений не через уповноваженого, але сам особисто повинен з'явитися. А позві такій гродській рок не має бути пізніше, як за особистим, так і заочним поданням позви, ніж чотири тижні. А якби хто будь-якого стану і статі, чи то чоловічої, або й жіночої, будучи до суду гродського позваний, а по тих позвах і на той рок з'явитись, або з'явившись, а судитись не хотів, а йшлося про таку справу криваву, за яку на горло карають, тоді той вряд має його як такого, що не з'явився, на виволання здати, і про те нас, Господаря, листом своїм відкритим повідомити, а ми, того не відкладаючи, без всякого зволікання і переносу на інший час, але відразу ж, взявши про те від того вряду нашого свідоцтво про такого звинуваченого і вряду нашому непокірного, маємо з землі держав наших звеліти виволати, а якби виволаний за такий вчинок, хотячи судитись, нас, Господаря, про глейт просив, тоді ми, Господар, таким виволаним маємо рішення про виволання і листи наші глейтові до суду із зазначенням на те певного часу, і то не більше трьох разів, давати, згідно з артикулом дванадцятим у розділі першому, щоб за глейтом нашим той, кого в чому буде звинувачено, судився перед врядом нашим того воєводства або повіту, де стався початок тієї справи.

А що б власному суду нашому господарському належало, те ми самі з пани-радами нашими без жодного зволікання і відкладання судити і вирішувати маємо, однак те рішення про виволання і глейт наш про гарячий вчинок, і суд, і скарання, за нього в Статуті описане, – нічого скасовувати і зменшувати не маємо. Але вбивство, судом доведене, горлом каратися буде, а головщина, нав'язка і шкоди, про які буде позвано, відразу, без складання років статутових, як позваний на рок за позвою не з'явиться, має від нас, Господаря, якщо то на нашому суді відбудеться, а якщо на вряді – тоді також і від вряду нашого судового, ув'язання в маєток звинуваченого до кінця суду надано буде, а саму особу, як вище сказано, має вряд на виволання до нас, Господаря, відіслати. Однак у справах менших, не кривавих, де про кару на горло не йдеться, вряд не має на виволання того, хто не з'явився, відсилати, тільки у випадку нескорення справі, у позві описаній, без доказів вирішити повинен буде, за винятком випадків, якби хто був позваний про невиконання запису і рішення судового; проти такого рішення щодо виконання запису або рішення першого суду винесене має бути; може також вряд гродський судити [справи] про насильне виселення з дому померлого і захоплення маєтку, людей і всяких земель, особливо якщо потерпілий, обминаючи суд земський, для скорішого вирішення справи хотів би про те до гроду позвати таким чином і способом, як нижче описано. Ще теж може бути позвано до гроду про побиття возного і невшанування листів, від нього посланих, і про міри для збіжжя та інших речей, що не відповідають цьому Статуту, про затримання і незаконне ув'язнення шляхтича, як про те все ширше на своїх місцях у цьому ж Статуті описано. А більше того, над ті артикули вище вказані, не має суд гродський позв своїх давати і судити, а якби понад це визначене вряд все одно заходився кого судити, тоді суд його не має бути визнаний за законний.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 139 – 141.

Завдання до джерела:

1. Хто входив до складу гродського суду?
2. Які справи підлягали компетенції гродських судів?
3. У яких випадках потерпілому надавалося право вибору: звернення до гродського чи земського суду?
4. Коли суд міг відбутися без позову?
5. Поясніть поняття «виволання». У яких випадках воно застосовувалось?

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ПОВНОВАЖЕННЯ ЗЕМСЬКОГО СУДУ

1588 р.

Про повноваження і владність суду земського, щоб кожний і всілякого стану повинен перед ним ставати, і про те, хто б перед ним ставши у справі, перед вироком геть пішов

Теж уставуємо і надаємо повноваження на вічні часи зверхністю влади нашої господарської [і] за дозволом панів радних наших всіх станів і всіх земель того панства нашого, Великого князівства Литовського, тим врядам повітовим, у кожному повіті судді і підсудку, на роки призначені судові [1], позваних до них [суду] судити і правувати [осіб] всіх станів, почавши від вищого аж до нижчого однаково і одностайно, хто тільки в тому повіті маєтки свої мати буде, жодного з них не обминаючи, ані з присуду їх самих і маєтки їхні не вилучаючи, окрім того добра, що столу нашому господарському належить, як про те в трибуналі і в інших артикулах цього Статуту на своїх [відповідних] місцях є описано; а хто б, маючи маєтки свої в тому повіті, перед ними ставати на часи певні не хотів, на таких, хто б вони не були, як високого, так і нижчого стану, надаємо повноваження тому

вряду земському, судді і підсудку, згідно з цим правом і артикулами, що нижче встановлені і написані, суд і відправу чинити, проти кожного, хто в який строк що скоїть, аж до останнього ступеня права, а де б сторона позвана, перед врядом у суді ставши, чи то на перших, або на других роках, [або] хоча б і на року завитому, позву вислухавши, і до нього [суду] так від сторони позвана, [так само] як і від сторони за збивання позову мовлено (сказано) було, а вряд би йому [ані] того збурення року, ані збивання позову за слушне не визнав, і він би перед тим, не схотівши на сам позов відповідати, або і вступивши вже у судові дебати з позивачем, а до кінця рішення суду і вироку не слухаючи, геть від суду поїхав би, не схотівши права дотриматися, тоді вряд такому неслухняному вже за нестання, а також заразом про ту справу, про яку у позові йдеться, за доводом слушним правовим судити має, і про сторону позивача також має пам'ятати, що, вступивши з супротивною стороною у судові дебати, [відповідач] геть від вряду пішов; тоді такий справу свою програє. Однак той суд земський тільки ті артикули [справи] судити не повинен і уповноважений не буде, які в особливих артикулах суду нашого, господарського, і суду врядів наших гродських є залишені і доручені, [згідно зі] звичаєм, способом і вчинком, а крім того, на своїх [відповідних] місцях описані. А декрети і всі судові дебати суддя з підсудком мають письмово чинити і ту цедулу [протокол] рукою своєю суддя або підсудок підписати; а цедулу [протокол] самого вироку, за дозволом судді з підсудком, писар має написати. А після [оголошення] вироку той протокол до писаря віддати, згідно з чим писар цю справу до книг записати має, і не повинен видавати сторонам листів судових, доки перед суддею і підсудком вичитає, спершу до книг вписавши; а листи судові і всякі виписи, і інші всі листи того вряду земського має писар рукою своєю підписувати.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 115 – 116.

***

[1] Рок – строк, термін; рок завитой – остаточний термін.

Завдання до джерела:

1. Хто входив до складу земського суду?
2. Які справи перебували у компетенції земського суду, а які – ні?
3. Які санкції очікували на відповідача, який не з'явився до суду або самовільно достроково від'їхав до винесення судового рішення?
4. Яким чином мало відбуватися засідання земського суду?

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ПІДКОМОРСЬКІ СУДИ

1588 р.

Про обов'язки і повноваження суду підкоморського

У всіх спорах про землі і [їхні] границі за відсиланням від суду земського або гродського мають підкоморії силою зверхності нашої і владою вряду свого давати позви сторонам під іменем і печаткою своєю і за підписом руки своєї, і за тими позвами своїми від [дня] подання їх, як особистого, так і заочного, рок завитий для виїзду на ґрунти встановити – шість тижнів [у справах] про всілякі спори земельні і інші вхідні [пов'язані із землею] прибутки. Ці позви підкоморія мають силу від їх взяття до подання стороні тільки рік. А хто, позви взявши, протягом року ними не позве, той потім інші позви відновити і взяти має. А підкоморій, за позвою, виїхавши на ґрунт спірний і оглянувши докази: листи, знаки граничні і [вислухавши] свідків, чиї листи достовірніші і знаки граничні певніші, і свідки більш впевнені, ту сторону має до доведення допустити і, вислухавши докази, згідно зі

Статутом, має ґрунт спірний і границі вирішити, копці[1] і знаки граничні встановити. А хто в [спорі про] ґрунт винним зостанеться, той штраф платити повинен; а нав'язки [людям] всякого стану і головщизни людям простим, як і шкоди всі за доводом слушним правним, відразу ж, там же на ґрунті, не відкладаючи того на інший час і до іншого суду, присудити і на те все лист свій судовий під печаткою своєю і з підписом руки своєї дати [має]. І скільки штрафів, нав'язок, головщизн, шкод підкоморій присудить, те листом своїм відкритим повинен буде вряд той судовий земський або гродський, який першим надіслав ту справу, ознайомити. А вряд той судовий після надіслання і повідомлення підкоморія, має позивачеві стягнення з маєтку відповідача, згідно з артикулами, у цьому Статуті вище, про стягнення у справах розглянутих, вчинити. А якби з обох сторін не було належних письмових доказів або теж і знаків граничних, явних і слушних не було, тільки б свідків ставили, тоді позивач зі скаргою своєю має бути до доведення допущений, а саме, до [свідчень] свідків, віри гідних, і до присяги їхньої і самого позивача. Адже якби позивач допускав до присяги відповідача самого або з його свідками, а він би добровільно погодився присягнутися, тоді після присяги справу виграє і [від відшкодування за] насилля, побої, збитки вільним буде. А якби хто, взявшись за присягу, не присягнув, тоді справу програє.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 238 – 239.

***

[1] Копець – межовий знак.

Завдання до джерела:

1. Які справи входили до компетенції підкоморських судів?

2. Хто розглядав справи у підкоморських судах?

3. Де і яким чином відбувалося засідання підкоморського суду?

4. На підставі чого виносилося рішення, якщо були відсутні належні письмові докази і граничні знаки?

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ОБРАЗУ ВЕЛИЧНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ

1566 р.

Про образу величності господарської

Про образу величності господарської так це розуміти: коли б хто змову або заворушення, або бунт учинив проти здоров'я нашого господарського, хоча би Бог утримав від того, щоб змова ця стала злочином, такий за слушним доводом, як про те нижче описано, честь, життя і майно втрачає. Також, де величність нашу ображають з тієї причини, коли б хто порушував спокій громадський, виступаючи проти нас, Господаря, на шкоду і державі, і монету чеканив без волі нашої, а чого, Боже борони нас від смерті, так теж і потомків наших – Великих князів Литовських, від тих, хто хотів осісти на їх землях, силою опанувати ту державу – Велике князівство і Господарем бути на ньому, військовий люд службовий збирав і виводив; хто б теж з ворогами порозуміння мав, листи до них або послів проти нас, Господаря і Речі Посполитої із засторогою посилав, тим неприятелям яку-небудь допомогу надавав, хоча б замок наш ворогові віддав; хто б людей ворожих до держави нашої – Великого князівства Литовського зрадливо привів, а те б на нього слушно і справедливо було доведено таким же доводом, як нижче описано: такий за правом і за розсудом нашим з пани-радами нашими Великого князівства Литовського честь і життя втрачає, і такого зрадника сини за такий вчинок батька свого негідними будуть, а маєтки того зрадника

отчизні вислужені, будь-яким чином набуті, минуючи дітей і близьких, до нас, Господаря, переходять.

Проте жінки таких зрадників, які не знали про зраду чоловіків своїх і те доведуть присягами своїми, такі маєтків своїх батьківських і материнських і придане перед вчиненням зради тієї, від чоловіків їх відписаних не втрачають, але до маєтків батьківських не допускаються, хіба після смерті матерів своїх тільки до четвертої частки маєтків материнських допускатися будуть.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 254.

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ВТЕЧУ ДО НЕПРИЯТЕЛЯ

1566 р.

Якби хто-небудь з держави нашої до землі неприятельської втік

Теж уставуємо, якби хто з підданих наших з держави нашої втік до землі неприятельської зі злим умислом зради і шкоди нам, Господарю і Речі Посполитій, такий честь втрачає; а якщо пійманим буде, тоді і смертю має бути покараний.

А діти, за той злочин батька свого, поштивості своєї не втрачають, але майно все батьківське втратять, хіба що мали своє власне набуте, або перед тим злочином батька свого виділені були, тоді при тому зостатися мають. Таким же чином і жони, якщо будуть не відати про таку зраду чоловіків своїх, такі в тому будуть захищені, як в третьому артикулі цього розділу про таких є описано.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 255.

Завдання до джерел:

1. Які злочини визначалися як «образа величності господарської»?
2. Яке покарання було встановлене для державних злочинців?
3. Порівняйте покарання дітей осіб, які здійснили «образу величності господарської» та втекли до неприятеля?
4. Чому, на Вашу думку, дружини державних зрадників не втрачали майна та маєтності, але не мали права успадковувати батьківські маєтки?

ПЕРШИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ПОКАРАННЯ ЗЛОДІЯ

1529 р.

Якби злодій за крадіжку був схоплений

Якби злодій за крадіжку був схоплений де-небудь, крім його будинку, і викрадена річ не була б виявлена в його будинку, то його дружина, діти і челядь не звинувачуються у цих злочинах [1], а сам злодій має бути повішений.

Перекладено за виданням:

Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск. 1960. – Режим доступу:

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XVI/1520-1540/Statut1529/text13.

***

[1] Одноосібну відповідальність за крадіжку підтверджено також у Другому та Третьому Статутах.

Завдання до джерела:

1. Яке покарання очікувало за крадіжку?

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ПОСАГ ТА ВІНУВАННЯ ДІВЧИНИ

1566 р.

Яким чином батько, видаючи дівку свою заміж, має обваровати [1] і впевнитись про запис віна від зятя

Теж уставуємо, що кожний обиватель цього панства будь-якого стану, видаючи дочку свою заміж і даючи за нею посаг або виправу згідно з доброю волею своєю, перш ніж дівку видати, має від зятя взяти запис під печаткою його і під печатками людей добрих, яким він від третьої частки майна свого нерухомого цей посаг або виправу подвійно описати має, так само, як нижче описано; а потім цей запис, той же зять, на перших сесіях судових земських перед судом земським того повіту, в якому нерухомість має, заявити і в книги земські записати має, такий порядок має бути в кожному разі дотриманий. А якби батько, видаючи дівку заміж, перед виданням її, віна [2] і отправи від зятя свого не одержав; така дівка після смерті мужа свого внесення втрачає, хоча б і велику суму за собою внесла. Проте як шляхтянці, діти або родичі повинні будуть за вінець дати тридцять кіп [3] грошей, якби заміж пішла; а коли б заміж іти не хотіла, тоді між дітьми і родичами в маєтках чоловіка буде рівну частку майна держати аж до смерті своєї; а якби того шляхтича майно тридцяти кіп грошей не стоїло, тоді теж, згідно з тим, з цього майна має виділена бути четверта частка, яку буде держати тільки за життя свого, навіть якщо за іншого мужа піде.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 328.

***

[1] Обваровати – забезпечити.

[2] Віно – заставний запис на певну частину майна, який робив чоловік на користь жінки, що у разі його смерті мало відійти їй.

[3] Копа – лічильна одиниця в 60 грошей.

Завдання до джерела:

1. Який розмір віна визначався Статутом?
2. На яке майно мала право жінка, якщо вінового запису не було зроблено?

3. Чи охороняли Литовські Статути інтереси вдів?

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО НЕПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ

1566 р.

Про дітей неповнолітніх

Уставуємо, аби після смерті батьків дітям неповнолітнім шкоди і розпорошення маєтностей їх, як нерухомих, так і рухомих не було, з цієї причини такі неповнолітні діти мають бути у відомі і під наглядом опікунів від батьків призначених, або теж наданих до досягнення повноліття, а повноліття для мужчин має бути вісімнадцять літ, а дівці – п'ятнадцять літ.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 335.

Завдання до джерела:

1. Яким вважався вік досягнення повноліття?
2. На якій меті призначення опікунів наголошено у Статуті?

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ПРАВО СКЛАДАТИ ЗАПОВІТ

1566 р.

Хто може і не може про речі свої рухомі заповіт чинити

Уставуємо, що кожен повинен мати змогу про речі свої рухомі заповіт складати, окрім тих осіб, що нижче перелічені, які згідно з правом нічого не мають у власності, тому і за заповітом нічого нікому віддати не можуть: найперше діти неповнолітні; ченці, що перебувають у законі чернечому непривілейованому, які прийняли закон і затвердилися в ньому; сини, від батька не відділені, окрім речей, яких вони самі набули або вислужили; або теж особи, що передані під чужу опіку, тобто передані під опіку разом зі своїми

статками; божевільні; єретики; невільники; недоумкуваті, хоча такі, коли прийдуть до тями, можуть заповіт свій складати. Так теж і ченці судимі не можуть заповітів складати.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 351.

Завдання до джерела:

1. Хто не мав права заповідати рухоме майно? Чим це пояснюється у Статуті?

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ПОКАРАННЯ ЗА ВБИВСТВО ШЛЯХТИЧА

1566 р.

Якби кілька осіб зі шляхти були звинувачені у вбивстві одного шляхтича

Уставуємо, що якби кілька осіб у вбивстві одного шляхтича були звинувачені, і скаржник присягнув, що всі вони у вбивстві брали участь, нікого не відокремлюючи, тоді один з них, якого на смерть оберуть і щодо якого скаржник присягне, що він брав участь у вбивстві, має бути страчений, а ті помічники його, щодо яких теж скаржник присягнув, що вони брали участь у вбивстві, хоча згідно з християнськими законами повинні всі бути страчені, але ми, пом’якшивши такий суворий закон, про таких уставуємо, що ті всі помічники його, скільки їх буде, мають сто кіп грошей платити, і у в’язниці сорок і шість тижнів сидіти у замку Віленському або Троцькому у ямі шість сажнів завглибшки. А якби вбивство трапилося у якомусь далекому воєводстві або старостві, тоді у такому ж замку того воєводства такий вбивця повинен сидіти також у ямі шість сажнів завглибшки. А панове воєводи і старости на замках наших повинні мати такі в’язниці добре облаштовані і вкопані глибоко у землю на

шість сажнів, з відданою сторожою. І вони не повинні таким в'язням допускати чинити якісь пільги. І з тієї в'язниці до збігу сорока і шести тижнів можна випускати тільки під ласкою нашою господарською.

А якщо буде двох або трьох вбито кількома особами шляхетськими, тоді за кожного шляхтича вбитого одна особа шляхетська має бути страчена. А якби прості селяни шляхтича вбили, тоді, скільки їх буде спіймано і перед врядом звинувачено під присягою, мають всі бути страчені. А проте простих селян понад сім осіб за одну голову шляхетську страчено бути не має. У такий же спосіб і щодо вбивства шляхтянок слід розуміти.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 377.

Завдання до джерела:

1. Чи вважалося групове вбивство обтяжуючою обставиною?
2. Чому, на Вашу думку, шляхтичі, які брали участь у вбивстві шляхтича, вважалися однаково винними, але на смерть карався тільки один з них?
3. Яким чином каралися селяни за вбивство шляхтича?

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ПОКАРАННЯ ЗА ВБИВСТВО ШЛЯХТИЧА ПРОСТОЛЮДИНОМ

1588 р.

Про покарання людей простого стану за вбивство шляхтича

До того ж уставуємо: якби люди простого стану, чи то наші господарські або князівські, панські, земянські, бояри панцирні, путні, міщани або люди тяглі вбили шляхтича або шляхтянку, тоді, скільки їх законно буде звинувачено стороною, що скаржиться перед судом, згідно з артикулом

вищеописаним десятим, і на них це доведено, мають всі смертю покарані бути. Проте і таких людей простих більше трьох за одну голову шляхетську покарано бути не має. Це має так розумітися про вбивство, скоєне під час сварки. А якби люди простого стану, умисно кгвалтом на дім чи господу шляхетську наїхавши або на дорозі умисно перестрівши, шляхтича вбили, такі за доводом слушним, ті всі, на кого сторона присягне, смертю покарані бути мають. А якби хто з тих станів простих, вище названих, шляхтича або шляхтянку побив, поранив, такий відняттям руки покараний бути має. А якби руку, ногу відтяв або який інший член покалічив, за те має смертю покараний бути.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 292.

Завдання до джерела

1. Яке покарання встановлювалось представниками непривілейованого стану за вбивство шляхтича?
2. Порівняйте міру покарання за вбивство шляхтича з Другим Литовським Статутом.

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ПОКАРАННЯ ЗА ТІЛЕСНІ УШКОДЖЕННЯ ШЛЯХТИЧА

1566 р.

Про звади шляхетські

Хто б кому руку або ногу утяв, або око, губу, зуби, вухо відтяв, за кожний такий член по п’ятдесят кіп грошей належить платити і двадцять і чотири тижні у замку у в’язниці сидіти. А хто б обидві руки, чи обидві ноги, чи обидва вуха відтяв, або обидва ока, тоді має заплатити головизну [1], як за вбивство людини: сто кіп грошей, а рік і шість тижнів має у в’язниці сидіти. А якби заподіяв людині таке поранення, через яке б з рани кістки довелося виймати,

тоді має заплатити тридцять кіп грошей. А якби заподіяв поранення, через яке той онімів, хоча б і вигоївся, тоді має сто кіп грошей, як головщизну платити, і рік та шість тижнів відсидіти у в'язниці. А якщо рана буде на обличчі – сорок кіп грошей належить платити. А коли б по щоці когось вдарив, бороду рвав, тоді за те все по дванадцять рублів грошей належить платити. А коли би бив києм шляхтича – сорок кіп грошей має заплатити. А за білі голови шляхетські як головщизна, так і відшкодування має виплачуватися у подвійному розмірі. Таким же чином належить відшкодування шляхетське виплачувати за жон і дітей шляхетських, якщо вінчаних жон мають.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 377 – 378.

***

[1] Головщина – плата родичам за вбитого, нав'язка – компенсація потерпілому за образу честі, тілесні ушкодження тощо.

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ЗАВДАННЯ УШКОДЖЕНЬ ШЛЯХТИЧУ

1566 р.

Про головшизни, покалічення і про нав'язки шляхетські

Хто б шляхтича на смерть забив або яким іншим чином життя позбавив і про те за судовим рішенням, згідно з цим Статутом, винним зостався, тоді за того вбитого, крім основного покарання, у цьому Статуті згідно із злочином встановленого, має бути головщизни сплачено сто кіп грошей. А хто б жорстоким способом, погордувавши зверхністю нашою господарською і правом посполитим, а сам, свавілля і зухвалості вживаючи і знущаючись над ким, насильно, супротив його волі утримуючи в своїх руках, якому шляхтичу або шляхтянці руку, ногу, ніс, вухо, губи втяв або

відрізав так, що який би з тих членів відпав, або б око, зуби втяв або вибив, або око осліпив, і у тому судом визнаний був, тоді, наслідуючи у тому закону Божому, уставуємо, що за такий кожний член втятий, відрізаний або вибитий, тому, хто у тому винним зостанеться, має теж такий член втятим, відрізаним або вибитим бути. А за прояв такої жорстокості і свавілля і за судові витрати сторони, яка скаржиться, повинен буде за такий кожний член цій стороні по п'ятдесят кіп грошей платити. А якби обидві руки, ноги і обидва вуха відтяв або обидва ока витяв або вибив, тоді теж протилежна сторона [злочинець], судом переконана, таке саме покарання і на таких же членах з винагородою грошовою сумою, як вище описано, має від вряду понести. А якби палець або декілька їх на руці або на нозі відтяв, тоді і за те таке саме покарання винному вчинено буде. А виплата грошова за кожний палець відтятий має бути по двадцять кіп грошей. А якби з тих названих членів не був пошкоджений так, щоб відпасти, але з того поранення був би так покалічений, що ним до року [потерпілий) володіти не міг, тоді за таке каліцтво, за кожний член, руку, ногу, вухо, губи – по п'ятдесят кіп грошей [злочинець] має заплатити. А за палець покалічений також двадцять кіп грошей заплатити має. А якби хто кого в голову поранив, і від такої рани мову б замкнуло, хоча б і одужав і живим зостався, але вже потім говорити не міг, тоді тому має сто кіп грошей, як головщизну винний заплатити. А за вину в ув'язненні у замку або дворі нашому судовому, де що станеться, на дні у вежі в шість сажнів у землі півроку сидіти. За рану криваву у голові, з якої б кістки стирчали, тридцять кіп грошей. За рану на обличчі – сорок кіп грошей. А хто би теж кого умисно з метою зганьблення стану шляхетського києм, кістенем, булавою чи батогами, різками і іншими якими пристосуваннями бив або бити наказав, за такі побої і знеславлення має бути нав'язки сплачено сорок кіп грошей. А ще за такі рани в голові з роздрібненням кісток і на обличчі

зроблені, також за побої києм, батогами, різками та іншими пристосуваннями, за вину такого зухвальства і свавілля, в замку або у дворі нашому судовому того ж повіту, де про те суд буде, дванадцять тижнів на дні у вежі сидіти. А за інші рани, спричинені яким-небудь залізним знаряддям, призначеним для бою, нав'язки двадцять кіп грошей платити. А на додаток, шість тижнів в ув'язненні у замку або у дворі нашому судовому сидіти. А хто б поличника кому дав, або бороду чи волосся рвав, такий за те дванадцять рублів грошей платити і в ув'язненні три тижні сидіти має. А жінкам, шляхтянкам, як головщизна, так і нав'язка подвійно має бути присуджена, також і подвійним ув'язненням карається. Таким же чином духовним особам всякого християнського віросповідання і їхнім жонам, і дітям, які від вінчаних жон походять, має бути головщизна, нав'язка і винагорода за каліцтво членів, така сама, як і людям шляхетського звання. А те ув'язнення, у цьому артикулі для винних описане, має виконуватись заразом, відразу ж після рішення судового. Проте, якби що з тих речей, вище названих, один іншому вчинив неумисно, не з жорстокості, а в сварці, випадково і у цьому судом був би визнаний винним, тоді такий і за відняття або покалічення члена не підлягає тілесному покаранню, а тільки грошовим штрафом і ув'язненням таким, як вище описано, покараний бути має.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 282 – 284.

Завдання до джерел:

1. Яке покарання встановлювалось за покалічення шляхтича? Порівняйте положення Другого і Третього Статутів.

2. У яких випадках встановлювались головщина та нав'язка?

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ПОКАРАННЯ ЗА ВБИВСТВО ШЛЯХТИЧЕМ ЛЮДИНИ ПРОСТОГО СТАНУ

1588 р.

Про вбивство шляхтичем людини простого стану

Запобігаючи свавільству і зухвальству людському, які час від часу в людях нестриманих без остраху Божого проявляються, від чого і кров невинну людську безсоромно і безвинно проливають з надією [розквитатись] за неї виплатою грошовою, а втім гнів Господа Бога на державу накликають, ми, Господар, уставуємо, що якби який шляхтич із зухвальства, будучи п'яним, без всякої причини, свавільно, умисно, легковажно ставлячись до права посполитого і знущаючись над створінням Божим, людину простого стану, не шляхтича вбив і був би спійманий на місці злочину протягом часу, вище у цьому Статуті для гарячих злочинів встановленого, такий шляхтич за слушним доводом має бути смертю, окрім виплати головизни, покараний. Проте довід на шляхтича у такій справі не інакший бути має, тільки коли його сторона, що скаржиться при вбитому з шістьма свідками, з людьми добрими, віри гідними і непідозрюваними, сам сьомий присягне. А між тими шістьма свідками мають бути два шляхтичі, віри гідні і непідозрювані, тоді за таким доводом той шляхтич має бути смертю покараний. А якби шляхтичів для доводу такого не мав, тоді, якщо і з простого стану з трьома свідками скаржник присягне, шляхтич вже тільки головщизну платити повинен буде. Але якби той шляхтич повідав, що з причини і за початком [ініціативою] того вбитого, в обороні будучи, до того примушений був те вчинити, і брався б у тому до відведення, тоді те йому має бути допущено. А відведення має проходити таким чином, коли сам-третій присягне з двома шляхтичами, а хоча б і не з шляхтою, тільки б з людьми, віри гідними і непідозрюваними, такий має бути вільним від смертної кари і від головщизни. А

якби з'ясувалось, що той шляхтич, будучи і перед тим неспокійним, свавільно те вчинивши, тільки сам-один брався до присяги, без таких свідків, тоді те йому у виправдання йти не має, але за доведенням повним сторони, яка скаржиться, як є вище описано, має бути покараний смертю. Проте, якби сторона, яка скаржиться, не маючи повного доведення, такого, як вище вказано, але тільки сам-другий або сам-третій на того шляхтича присягнути хотіла, виправдовуючись тим, що те в безлюдному місці сталося, тоді вже той шляхтич першим буде своїм доведенням від присягатися, що те не умисно, а обороняючись вчинив. А якби теж і шляхтич свідків до присяги не мав, а тільки сам присягнути хотів, то вже сторона, яка скаржиться, першою буде сам-третій з собі рівними, тільки людьми добрими і непідозрюваними, при вбитому, що не він був заводієм і безвинно був вбитий, присягнути має. А той шляхтич, звинувачений за таким неповним доведенням, життя не втрачає, тільки головщизну згідно зі станом його заплатити повинен буде. А якби теж шляхтич такий не був на місці злочину спійманим, тоді, будучи потім до суду, згідно з цим Статутом, притягнутий, має за доводом слушним за вбитого головшизну платити і шкоди, які на той час сталися б, також за слушним доводом відшкодувати.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 308 – 309.

Завдання до джерела:

1. Яке покарання було визначено шляхтичу за вбивство людини непривілейованого стану? У якому разі його карали на смерть?
2. Який доказ того, що вбивство трапилося внаслідок оборони, вважався за достатній?

3. Які положення статті свідчать про становий характер Литовських Статутів? Порівняйте покарання за вбивство шляхтича людиною непривілейованого стану і за її вбивство шляхтичем.

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ ПРО ГОЛОВЩИНИ І НАВ'ЯЗКИ

ПЕРШИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ

1529 р.

Перш за все про головщини путної людини і бортника

Також постановляємо: якби хто-небудь вбив людину путну [1] чи бортника [2], головщина за людину путну двадцять рублів грошей, а за бортника вісім рублів грошей. А якби хто-небудь побив людину путну чи бортника, то людині путній нав'язка три рублі, а бортнику рубль; їх дружинам подвійно. ‹…›

Про головщини і про побої простих людей і челяді

Якби хто-небудь вбив тяглого селянина [3], той має сплатити за нього головщину десять коп грошей; за невільного паробка [4] головщина п'ять коп., а невільній жінці стільки ж головщини.

Перекладено за виданням:

Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск, 1960. – Режим доступу:

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XVI/1520-1540/Statut1529/text11

***

[1] Путна людина (путні слуги, путні бояри) – перехідна категорія від шляхти до селянства; мали нести «путну» і «подорожну» службу, розвозили пошту тощо.

[2] Бортники – селяни, які займалися бортництвом.

[3] Тяглий селянин – селянин, який мав відпрацьовувати на землі феодала.

[4] Паробок – залежна людина, челядин.

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ

1566 р.

Про головщизни і нав'язки людей простого стану

Головщизна панцирному слузі [1] п'ятдесят кіп грошей, путному слузі – тридцять кіп грошей, бортнику – двадцять п'ять кіп грошей, тяглому – двадцять кіп грошей, паробку – десять кіп грошей, а жонам їх подвійно. А нав'язка панцирному слузі шість рублів грошей, бортнику – два рублі грошей, тяглому – рубль грошей, паробку – полтина грошей, а жонам їх подвійно; а жінці, яка мужа не має і не мала, – полтина грошей.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 386.

***

[1] Панцирний слуга (панцирний боярин) – перехідна категорія від шляхти до селянства; мали нести військову службу особисто.

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ

1588 р.

Про головщизни і нав'язки людей простого стану

Головшизна панцирному слузі – шістдесят кіп грошей.

Путному слузі – п'ятдесят кіп грошей.

Бортнику – сорок кіп грошей.

Тяглій людині – двадцять п'ять кіп грошей.

Челяднику домовому отчизному або полоненику – двадцять кіп грошей, а жонам їхнім – подвійно.

А нав'язка їм:

Панцирному слузі – шість рублів грошей.

Путному слузі – три рублі грошей.

Бортнику – два рублі грошей.

Тяглій людині – дві копи грошей.

Челяднику домовому отчизному і полоненику – копу грошей, а жонам їхнім – подвійно.

А жінці, яка мужа не мала і не має, нав'язки – полтина грошей, а головщизни – двадцять кіп грошей.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 309.

Завдання до джерел:

1. Порівняйте розміри головщини і нав'язки, що виплачувались представникам непривілейованого стану, у трьох Статутах.
2. Порівняйте головщини і нав'язки, що виплачувались представникам непривілейованого стану, з шляхетськими головщиною і нав'язками.

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ЗВИНУВАЧЕННЯ ШЛЯХТИЧА БЕЗ ПОЛИЧНОГО

1566 р.

Хто б шляхтича вперше у злодійстві без поличного перед врядом звинуватив

Уставуємо, хто б шляхтича звинуватив у злодійстві без поличного і без якоїсь слушної причини; тоді таке звинувачення тому шляхтичу шкодити не має, і за таке звинувачення [той, хто звинуватив] повинен буде його нав'язати, як за поранення. Проте, якщо таке звинувачення [він] підтвердив б яким записом до книг, або чиненим будь-де поволанням [1], або якими достатні причини або знаки показав, а той шляхтич ще на те [звинувачення] не відповів і не присягнув; тоді такий звинувачений буде повинен перший раз від того сам особисто присягнутися, і коли присягне, нав'язки йому дати не повинен. Однак якби того шляхтича про злодійство перед врядом вдруге тим же чином звинувачено і поволано було; тоді має він сам і з ним два шляхтича гідних віри присягнутися, також без нав'язки. Того ж шляхтича поволаного коли б втретє у злодійстві перед судом було

звинувачено; має сам і з ним сім шляхтичів гідних віри присягнутися, а при нестачі свідка або двох має шкоду платити і сам винного шукати. А вчетверте того ж шляхтича якщо б перед судом у злодійстві було звинувачено і знаки слушні були б знайдені, хоча б і поличного при ньому не застали, і потерпілий сам із двома свідками на тому присягнули; тоді має смертю караний бути як злодій.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 399.

***

[1] Поволання – звинувачення.

Завдання до джерела:

1. Чи було встановлено презумпцію невинуватості для шляхтичів, яких звинувачували у злодійстві буз вагомих доказів?
2. Скільки разів мав право присягнути шляхтич у свій невинуватості?

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ДОВЕДЕННЯ ШЛЯХЕТСТВА

1566 р.

Про доведення шляхетства

Уставуємо теж, якби хто кому сказав, що той не шляхтич, тоді той, хто це доводить, має поставити з батька і матері двох шляхтичів спадкових, і на те їм присягнути, що він є спадковим і справжнім шляхтичем. А якщо буде, що рід перевівся, а він би тутешнього панства нашого тубільцем був; тоді від бояр, шляхти околичної має поставити двох шляхтичів, які мають при ньому присягнути, що він є з роду шляхтичів. Якби теж який шляхтич нешляхтянку, жону собі мав, тоді жону і дітей своїх з нею набутих собою і шляхетством своїм ошляхтить, і такі жони і діти їх за

справжніх шляхтичів бути мають. А коли б така жона, була за шляхтичем, а потім пішла за просту людину, а не за шляхтича; тоді та поштивість свою шляхетську втрачає, і в такому стані бути має, як і муж її, за ким в той час буде, а дітям тим, яких з першим мужом своїм шляхтичем набула, те шкодити не буде, тільки б не ремеслом, і не шинком жили і локтями не міряли, проте, і такий, який би шинок і ремесло міське, холопське покинув і залишив, і поступків шляхетських і лицарських наслідував, тоді такий за шляхтича визнаний бути має.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 284.

Завдання до джерела:

1. Яким чином відбувалося доведення шляхетства?
2. Чи належала жінка нешляхетного походження, яка вийшла заміж за шляхтича, та їх діти до шляхетського стану? У якому разі вона втрачала шляхетство?
3. У якому разі, згідно артикулом Статуту, діти шляхтича не належали до шляхетського стану та яким чином вони могли повернути шляхетство?
4. Про які процеси, що відбувалися у Великому князівстві Литовському у XVI ст., свідчить артикул?

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ПОВИННОСТІ МЕШКАНЦІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

1566 р.

Про повинності, як [їх] всі обивателі Великого князівства Литовського чинити мають

Уставуємо теж, зі схваленням рад наших загальних і всіх станів підданих панства нашого, Великого князівства, щоб кожний князь і пан духовний і теж дворянин, боярин і вдови

кожні та інші стани, і татари наші, так і міщани міст наших, маючи земський маєток і літа повні маючи, в разі потреби з нами і потомками нашими або при гетьманах наших, повинні будуть особисто війну [1] служити і споряджати на службу військову, коли б у тому була потреба, згідно з ухвалою земських сеймів наших Великого князівства, яка на той час буде потреба, тобто і похожих з маєтків людей, якщо буде потреба, отчизних, вислужених і куплених. А вдови і сироти і діти неповнолітні мають виставляти, згідно з розмірами маєтків своїх, таким чином: має бути виставлений воїн зі всім на доброму коні, щоб кінь коштував не менше восьми кіп грошей литовських, а на нім сукня кольорова, панцир, приблиця, меч, щит дерев'яний з прапорцем кольоровим.

А який би боярин або міщанин не мав у своєму маєтку людей так багато, як встановлено буде, той сам має їхати і служити; так теж який не має, пішки іде з рушницею або з рогатиною, і на місці, вказаному у листах наших або гетьмана нашого великого, має особисто кожний становитися і записатися, і дати можливість гетьману нашому великому бути готовим на той день, який через нас або через гетьмана нашого до того перепису буде встановлений і проголошений. А якби було декілька братів невиділених; тоді брати мають між собою гідного повнолітнього вибравши, послати, який з маєтку неділеного має війну служити тим же звичаєм, як вище описано. А хто б від нас, Господаря, держав який маєток наш в заставі; тоді той не повинен буде виставляти на військову службу. Хочемо теж мати і уставуємо, аби піддані наші всі міщани, при загальній потребі, з іншими людьми нашими війну служили, або з дозволу нашого, згідно з постановою нашою, на війну виставляли. А якби хто з тих підданих наших, шляхти і лицарства всякого стану, також маючи маєток земський, війни не служив, або приїхавши в термін установлений не записався, а хоча б і записався, а шикування не чекав, або шикувавшись, без волі нашої або від

гетьмана нашого великого геть поїхав; той маєток свій втрачає як такий, що війни не служив. І до того ж, кожного гетьмана великого, ми, Господар, обіцяємо цю посаду (тобто гетьманство) гідним і досвідченим людям народу шляхетського, уродженим стародавнім тутешнього панства, Великого князівства Литовського давати, і те місце засаджувати.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 266 – 267.

***

[1] Військову службу.

Завдання до джерела:

1. Які стани мали нести військову службу?
2. Якого коня та військові обладунки мали забезпечити воїну, якого виставляли зі своїх маєтків, вдови, сироти і неповнолітні?
3. Яким чином мали відбувати військову службу пани і шляхта?
4. Яким чином мали відбувати військову службу міщани?
5. Яке покарання очікувало на шляхтича, який не відбував військову службу?

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ШЛЯХЕТСЬКІ ВОЛЬНОСТІ

1566 р.

Теж ми, Господар, обіцяємо словом нашим за нас і за потомків наших, великих князів литовських, під таким же обов’язком нашим, як вище у першому артикулі є описано, що всіх князів і панів-рад, як духовних, так і світських, і всіх врядників, земських і двірних, панів хоруговних, шляхту, лицарство, міщан і всіх людей посполитих у Великому

князівстві Литовському і у всіх землях цього панства нам зберігати при свободах і вольностях християнських, в яких вони, як люди вільні, вільно обираючи з давніх-давен з вічних своїх предків собі панів і господарів – Великих князів Литовських, жили і керувалися прикладом і досвідом вільних панств християнських, рівняючись і однаково маючи і тих вольностей уживаючи і з сусідами, братією своєю, лицарством та іншими станами народу Корони Польської, і особливо, на те при свободах і вольностях у привілеях і листах великих князів литовських, предків наших, і від нас всім взагалі, як і кожному зокрема, на учтивість, звання, посади, на маєтки, на людей, на землі і на будь-що надане, і що ще буде даватися наперед, непорушно, невід'ємно (на вічні часи зберігати). А хто б теж що, хоча б і без привілеїв за батьківським правом яким-небудь чином набутим, людей, землі свої в утриманні мав, як за славного панування предків наших, короля його милості Казимира і Олександра, так теж за святої пам'яті і батька нашого і за нашого щасливого панування, ті самі, з потомками їх, близькими своїми, і тепер те вічно держати мають і будуть.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 277 – 278.

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ШЛЯХЕТСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

1588 р.

Всім станам народу шляхетського вільно маєтками своїми, як хочуть, розпоряджатися

Теж уставуємо, що всім станам шляхетського народу, як людям вільним, вільно є і буде маєтками своїми отчизними, материнськими, також і вислуженими від нас, Господаря, і яким-небудь [іншим] чином і способом набуті, вічно розпоряджатися, згідно з потребою, волею і уподобаннями

своїми віддавати, продавати, дарувати, замінювати і на костел записувати і у борг і в сумах передавати і заставляти ‹…›

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 108.

Завдання до джерел:

1. Які шляхетські права і вольності гарантувались Статутами?

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ЗАБОРОНУ ПІДВИЩУВАТИ ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ НАД ШЛЯХТОЮ

1566 р.

Теж простих людей над шляхтою не підвищувати, на посади їх призначати і врядів наших простим людям давати не маємо, а шляхті, кожному лицарському чоловіку, уродженому тутешнього панства нашого Великого князівства Литовського ми, Господар, з ласки нашої господарської за службою, за корисністю їх, нам, Господарю, обіцяємо їх згідно з придатністю, посадами і врядами забезпечувати і в службах наших зберігати, як вірних наших підданих.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 283.

Завдання до джерела:

1. Яким чином у Статутах закріплювалося привілейоване становище шляхти?

ПІДТВЕРДЖУВАЛЬНА ГРАМОТА СИГІЗМУНДА І БРАЦЛАВСЬКОМУ ЗЕМ'ЯНИНУ ОЛЕХНУ ІВАНОВИЧУ МИКУЛИНСЬКОМУ НА МАЄТНОСТІ У ВИНАГРОДУ ЗА ВІЙСЬКОВІ ЗАСЛУГИ, НАДАНІ ПРОТИ ТАТАР, ЗА УМОВИ ВІДБУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

5 серпня 1531 р.

‹…› Жигимонт, Божою милостю король польський, великий князь Литовський, Руський, Прусський,

Жомойський, Мазовецький, Інфлянтський та інших. Робим урочисто цим нашим листом і привілеєм, хто на нього подивиться, або його почує, нинішнім і потім будучим, кому те потреба знати буде: б'ючи нам чолом зем'янин наш повіту Брацлавського, уроджений Олексій Іванович Микулинський покладав перед нами привілей на маєток свій родовий, вотчинний, тобто перший привілей від предка нашого Свидригайла, великого князя Литовського, у якому князь Свидригайло пише, що великий князь Вітовт послав був Богдана Микулинського з військом своїм на татар, якого за Брацлавом татари вбили і, вторгнувшись у повіт Брацлавський, шкоди чималі учинили, і замок Винницький, здобувши, спалили, і Івана Богдановича, сина його, з дружиною взяли, при якому всі привілеї і документи на маєтки його вотчинні: села Микулинці, Борков, Новоселицю, Рог і Почапинці Брацлавського повіту, забрали, тоді великий князь Свидригайло того Богдана Івановича Микулинського викупив з орди, звелів і ті усі села його вотчинні йому і нащадкам його на вічність знов дати, і цим привілеєм своїм підтвердив. Притому і інший привілей святої і хвалебної пам'яті найяснішого короля його милості Казимира, пана отця нашого, покладав, де, з ласки господарської, король його милість Супрунові Івановичу Микулинському за вірні його послуги той привілей великого князя Свидригайла батькові його Івану на ті села даний тим привілеєм своїм підтвердив вічністю, до того ще село Супрунов і половину села Мизякова також йому і нащадкам його на вічність дав. І, б'ючи нам чолом, просив нас той Олехно Микулинський, котрий, буваючи часто у потребах, і будучи кілька разів у тяжкому полоні татарському, за чолобиттям і проханням його і з причини панів-рад наших, ті привілеї, як Свидригайла, Великого князя Литовського, так і той привілей короля його милості Казимира, пана отця нашого, предкам його на ті маєтки: село Микулинці, Борков, Новоселицю, Рог,

Почапинці і половину Мизякова даний, цим привілеєм нашим те все підтверджуємо і також з ласки нашої королівської даємо, має той Олехно маєтків своїх родових і вотчинних сам і після нього діти та нащадки його вічно і непорушно тримати і використовувати, а нам, господарю, з тих маєтків своїх службу земську військову служити має, так як інша шляхта Великого князівства Литовського. ‹…› Написано у Неполоницях, під літо Божого народження тисяча п'ятсот тридцять перше, місяця серпня п'ятого дня ‹…›.

Перекладено за виданням:

Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакциею Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. – С. 56 – 58.

Завдання до джерела:

1. За що і на яких умовах шляхтичі Микулинські отримали маєтності?
2. Порівняйте положення грамоти зі статутовим правом.

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ ПРО НЕВІЛЬНИКІВ
ПЕРШИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ

1529 р.

Невільниками люди вважаються у чотирьох випадках

Також постановляємо, що невільниками вважаються люди у чотирьох випадках: по-перше, ті, хто здавна перебуває у неволі або народились від невільних батьків; по-друге, ті, хто приведений як полонений з неприятельської землі; по-третє, якби хто-небудь був засуджений до смерті за який-небудь злочин, крім крадіжки, і просив би того, кому виданий, щоб його не губив, і віддався б у неволю, і той погодився би на це, то злочинець має стати невільником; невільниками становляться і його діти, які потім народжуються. По-четверте, якби самі себе віддали у рабство,

а саме: якби хто-небудь, будучи вільним, одружився з жінкою, знаючи, що вона невільниця, то стає невільником сам і їхні діти, незалежно від того, чоловічої вони чи жіночої статі, так само, якби і жінка вийшла заміж за невільника, знаючи, що він невільник, то стає невільницею сама і їхні діти.

Перекладено за виданням:

Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск, 1960. – Режим доступу:

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XVI/1520-1540/Statut1529/text11

ДРУГИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ

1566 р.

Невільники мають бути з трьох причин

Теж уставуємо, що невільники мають бути з трьох причин: по-перше, які здавна у неволі, або з невільних народяться; по-друге, які в полон взяті у землях неприятельських; по-третє, які самі у неволю піддалися; і хто б, знаючи, що жінка невільна, її за дружину взяв, хоча б і чоловік вільний, тоді такий сам і діти їхні у неволі бути мають. А якби, не знавши, одружилися, і один з них бувши вільним, не схотів би у тому [у неволі] бути; тоді того ж часу мають звернутися до суду духовного, згідно з яким їх мають розлучити, а по розлученні такий вільний має зостатися вільним, а невільний – невільним.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003. – С. 389 – 390.

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ

1588 р.

Які мають бути невільники

Невільниками надалі не мають бути з інших причин, як тільки полонені. А інша челядь невільна і теж діти, нащадки

полонених, мають бути посаджені на землю і вважатися за отчичів. А татарські невільники мають бути посаджені на їхніх землях.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 319.

Завдання до джерел:

1. У Великому князівстві Литовському вільну людину примусово перетворити на невільника заборонялося. За текстом Першого Статуту визначте джерела невільництва, які існували у першій третині XVI ст.
2. За текстом Другого та Третього Статутів з'ясуйте, які зміни у джерелах невільництва з'явилися у другій половині XVI ст. Чим Ви можете їх пояснити?

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ЗАЛЕЖНИХ ЛЮДЕЙ

1588 р.

Про людину отчизну [1]

Якби яка людина отчизна, будь то боярин панцирний, путна або тягла людина, отчич спадковий або куплений, вислужений чи яким іншим чином набутий, відійшовши від пана свого і піддавшись під кого іншого, не далі, ніж у п'яти або у шести милях [2], в домівці, а не по наймам ходячи, мешкала, а той би пан його, знаючи про нього, не шукав його і давність земську в десять років пропустив; тоді вже про таку людину довічно мовчати має. Однак якби та людина отчизна, відійшовши від пана свого, мешкала далеко, в десяти або кількадесяти милях, і пан його про нього не відав, і двадцять років не шукав його, той вже вічно про ту людину мовчати повинен. А якби той пан про ту людину, яка далеко у домівці мешкала, не знав, а та людина, мешкаючи далеко, а потім би ближче до маєтку пана свого прийшла звідти і мешкала

поблизу, тоді хоча б до того часу і давність у двадцять років земська вийшла або й не вийшла, такого вільно буде кожному шляхтичу за отчича судом визнавати, тільки б давності не пропустив від того часу, як ближче прийде. А якби челядь двірна отчизна або полонена, яка від панів своїх утекла б, проти таких панам і їхнім дітям ні відстань, ні встановлена законом для їхнього повернення давність земська перешкоджати не мають.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 313.

***

[1] Отчизна людина – залежна людина.
[2] 1 литовська миля – приблизно 7,5 км.

Завдання до джерела:

1. Які терміни розшуку залежних селян встановлювалися Статутом?
2. У яких випадках пан втрачав право повернути залежну людину?

Контрольні запитання та завдання:

1. Представники якого стану ініціювали укладання Першого та Другого Статутів? Чому?
2. Визначте повноваження великого князя.
3. Які питання входили до компетенції Панів-Ради?
4. Коли і за яких обставин у Великому князівстві Литовському почав збиратися сейм?
5. Вкажіть причини і зміст адміністративної та судової реформ 1564 – 1566 рр.
6. У чому полягали відмінності у правовому становищі магнатів та шляхти у Великому князівстві Литовському?
7. Які зміни у правовому становищі шляхти відбулися у XVI ст.?

8. Які зміни у правовому становищі селян відбулися у XVI ст.? Чому?

Тестові завдання:

1. На вимогу якого соціального стану було укладено Статут 1529 р.?

а) духовенства; в) селян;
б) міщан; г) шляхти.

2. Хто очолював комісію по укладанню Статуту 1588 р.?

а) А. Гаштольд; в) Л. Сапега;
б) Казимир; г) Сигізмунд II Август.

3. Який з вказаних судів було запроваджено реформою 1564 р.?

а) доменіальний; в) копний;
б) гродський; г) суд Панів-Ради.

4. Злочином проти держави у Великому князівстві Литовському вважалася ...

а) крадіжка; в) вбивство;
б) змова, повстання, зрада; г) перехід у іншу віру.

5. Яку назву мав станово-представницький орган державного управління у Великому князівстві Литовському, який почав збиратися регулярно з 1507 р., а після 1566 р. отримав широкі законодавчі повноваження?

а) канцелярія; в) скарбниця;
б) Пани-Рада; г) сейм.

6. Покарання у вигляді позбавлення честі застосовувалося по відношенню до ...

а) духовенства; в) селян;
б) міщан; г) шляхти.

7. Оберіть положення, які характеризують правове становище панів і магнатів Великого князівства Литовського до середини XVI ст.:

а) не допускалися до державних посад;
б) військова повинність (на чолі власних загонів);
в) юрисдикція великого князя;

г) умовне землеволодіння.

8. Оберіть положення, які характеризують правове становище шляхти Великого князівства Литовського до середини XVI ст.:

а) звільнення від сплати податків і виконання повинностей;

б) військова повинність;

в) спадкове землеволодіння;

г) умовне землеволодіння.

9. Про яку групу селян Великого князівства Литовського йдеться: «Особисто вільні селяни-общинники, які мали сплачувати данину»:

а) чиншові селяни;

б) тяглі селяни;

в) службові селяни

г) холопи.

10. Про яку групу селян Великого князівства Литовського йдеться: «Вели господарство на земельних ділянках, які належали феодалам. Мали відбувати панщину, а також сплачувати державні податки і виконувати державні повинності»:

а) чиншові селяни;

б) тяглі селяни;

в) службові селяни;

г) смерди.

ТЕМА 5
ЕКОНОМІКА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Мета: з'ясувати основні тенденції економічного розвитку українських земель у XIV – першій половині XVII ст., схарактеризувати стан сільського господарства, ремесел та промислів, торгівлі.

План:

1. Сільське господарство.
2. Ремесла та промисли.
3. Внутрішня і зовнішня торгівля.

Методичні рекомендації:

1. Проаналізуйте економічні процеси, що відбувалися на українських землях у XIV – першій половині XVII ст., у загальноісторичному контексті. Насамперед визначте основні етапи розвитку економіки упродовж означеного періоду. Пам'ятайте, що після монголо-татарської навали більшість українських земель переживало тривалий економічний спад, що було зумовлено значними руйнаціями та встановленням залежності від Золотої Орди. Певний виняток становить Галицько-Волинська держава, де упродовж другої половини XIII – першої половини XIV ст. економічний розвиток відбувався більш жваво. Поміркуйте, чим це можна пояснити. За литовської доби відбувається відновлення економіки, втім бурхливе її піднесення розпочинається у XVI ст. і пояснюється пожвавленням товарно-грошових відносин у Європі, яка вступила у добу Великих географічних відкриттів.

Проаналізуйте розвиток сільського господарства. Майте на увазі, що воно продовжувало домінувати у господарському житті українських земель і до XVI ст. мало переважно натуральний характер. Після монголо-татарської навали

землеробство перебувало у кризі: зросла кількість пустищ, занепадає техніка обробки землі, затримався перехід до двопільної і трипільної систем. Але незабаром починається відбудова сіл, починає поширюватись трипілля, використання добрив. Поміркуйте, чому ці процеси розпочинались здебільшого з Галичини і Волині, а вже потім поширювались на решту українських земель. У другій половині XVI – першій половині XVI ст. відбувається зростання попиту на сільськогосподарську продукцію в Європі, зумовлене географічними відкриттями і, як наслідок, революцією цін, урбанізаційними процесами, падінням Візантії – важливого експортера збіжжя тощо. Відтак відбувається піднесення сільського господарства в Україні. Розвиваються фільварки, освоюються окраїнні землі (Східне Поділля, південні Київщина і Лівобережжя, Слобожанщина), поширюється трипілля, удосконалюються техніки обробки землі. Розкрийте ці процеси на конкретних прикладах.

З'ясуйте, які знаряддя праці використовувались у сільському господарстві. Зверніть увагу, що запроваджувалася нова техніка, зокрема колісний плуг, соха з лемешем та сошником тощо, що сприяло збільшенню площі оброблюваних земель. Визначте, які зернові та технічні сільськогосподарські культури були поширені. Встановіть роль городництва і садівництва у господарському житті українських селян. Висвітліть розвиток тваринництва.

Схарактеризуйте сільськогосподарську спеціалізацію регіонів. Поміркуйте, чому найбільш розвиненим землеробство було на західноукраїнських землях – у Белзькому воєводстві, на Холмщині, у Галичині, потім йшли Західне Поділля, Волинь, а найменш розвиненим – у степах та в Поліссі.

2. Визначте основні ремесла, поширені на українських землях у XIV – першій половині XVII ст. Зверніть увагу, що у XIV – першій половині XVII ст. тривало поглиблення

суспільного поділу праці: розвивалося міське ремесло, водночас відмирали деякі сільські ремесла (наприклад, виготовлення прикрас), хоча деякі продовжували розвиватися, а такі сільські ремісники поступово почали працювати на ринок і остаточно відривалися від сільського господарства. Відтак села з розвинутими ремеслами поступово перетворювалися на містечка, а згодом і на міста.

На конкретних прикладах висвітліть процеси поглиблення спеціалізації ремесел, зростання кількості ремісничих спеціальностей. Так, за часів Київської Русі налічувалось близько 70 ремісничих спеціальностей, а на кінець XV ст. – понад 200. Поясніть ці процеси.

Схарактеризуйте промисли, поширені на українських землях у XIV – першій половині XVII ст. Зверніть увагу, що, поряд із традиційними промислами – рибальством, збиральництвом, полюванням, бортництвом, солеварінням, набували подальшого розвитку такі сільські промисли як млинарство, ґуральництво, броварництво, винокуріння, лісові– лісозаготівля, видобування руди, вуглярство, виготовлення поташу, смоли, дьогтю тощо. Визначте їх роль в економіці українських земель.

3. При розгляді третього питання визначте основні торгівельні центри, схарактеризуйте напрямки торгівельних шляхів та товари, які слугували предметом торгівлі. Зверніть увагу, що у торгівлі з’являлися нові явища. Так, у XV ст. набули поширення ярмарки, що було однією з ознак становлення ринку. Найбільші ярмарки існували у Львові, Луцьку, Кам’янці, Києві, Кременеці. Слід відзначити, що виникла спеціалізація ярмарків. Крім того, зростала кількість торгів, з’явилися крамниці. Зверніть увагу, що розвиток внутрішньої торгівлі призводив до поглиблення суспільного і територіального поділу праці: окремі регіони постачали на ринок зерно (Галичина, Волинь, Західна Київщина), сіль (Прикарпаття), худобу (Поділля, Київщина, Галичина,

Волинь, Південне Лівобережжя), хутро (Полісся, Пониззя Дніпра) тощо. Це сприяло формуванню внутрішнього ринку.

Аналізуючи зовнішню торгівлю, з'ясуйте основні торгівельні шляхи, які пролягали через українські землі, вкажіть країни, з якими найбільш жваво велася торгівля, встановіть товари, які були предметом імпорту та експорту. Спробуйте порівняти дані щодо зовнішньої торгівлі литовсько-польської доби з відомою Вам інформацією щодо давньоруських часів. Поміркуйте, чим можна пояснити певні зміни.

Визначте чинники, які сприяли розвитку торгівлі та, навпаки, гальмували її.

Джерела та література:

Блез де Виженер. Описание Польского королевства / Б. де Виженер // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси / [пер. К. Мельника]. – К., 1890. – Вып. I.

Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – Львів, 1998.

Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии / С. Герберштейн / [пер. Н. И. Щавелевой]. – М., 1988.

Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин. – М., 1994.

Привілеї міста Львова XIV – XVIII ст. (XIV – XVIII ст.): Збірник документів / [упоряд. М. Капраль].– Львів, 2010.–Т. 1.

Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. / [упоряд. О. В. Русина]. – К., 1994.

Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / [упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко]. – К., 1990.

****

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків.

****

Голобуцький В. О. Економічна історія України. Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К., 1970.

Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / [за ред. В.М. Литвина]. – К., 2006.

Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн.– К., 1979. – Т. І. – Кн. 2.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., 1998.

Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII ст. / А. И. Баранович. – К., 1959.

Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / І. Д. Бойко. – К., 1963.

Історія Києва: в 3 т.– К., 1986. – Т. І.

Історія Львова. – К., 1984.

Історія селянства Української РСР.– К., 1967. – Т. І.

Кісь Я. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII – XIX ст.) / Я. Кісь. – Львів, 1958.

Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV - першій чверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження / М. Ф. Котляр. – К., 1968.

Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648) / П. Кулаковський. – К., 2006.

Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності / Д. І. Мишко. – К., 1963.

Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI вв. / П. М. Сас. – К., 1989.

Сидоренко О. Ф. До питання про участь України в Європейській торгівлі Речі Посполитої / О. Ф. Сидоренко // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С. 47 – 59.

Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.) / О. Ф. Сидоренко. – К., 1992.

Швыдько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI - XVII вв. / А. К. Швыдько. – Днепропетровск, 1979.

ДЖЕРЕЛА

З «ОПИСУ ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА» БЛЕЗА де ВІЖЕНЕРА [1] ПРО ПОДІЛЛЯ

1573 р.

Кажуть, що ґрунт цієї країни настільки добрий і плодючий, що коли залишити в полі плуг, то він впродовж двох чи трьох днів настільки заростає травою, що відшукати його важко. Край наповнений медом і воском і міг би прогодувати величезну кількість стад, якби було можливо їх розводити.

Перекладено за виданням:

Блез де Виженер. Описание Польского королевства // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси / [пер. К. Мельника]. – К., 1890. – Вып. I. – Режим доступу:

http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Vizhener

***

[1] Віженер Блез де (1523 – 1596 рр.) – французький дипломат і історик, автор «Опису Польського королівства».

Завдання до джерела:

1. Про які природні багатства Поділля зазначав Блез де Віженер?
2. Які чинники, на Вашу думку, стримували економічний розвиток Поділля?

УРИВОК З ПРАЦІ МИХАЛОНА ЛИТВИНА [1] «ПРО ЗВИЧАЇ ТАТАР, ЛИТОВЦІВ ТА МОСКОВИТІВ» ПРО ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Середина XVI ст.

Ґрунт Київщини до такої міри родючий і зручний для обробу, що лан (земля), виораний тільки раз парою биків, дає великий урожай; навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом. Тут ростуть дерева, що дають різноманітні ніжні овочі, плекається виноград, що дає великі грона винограду, а місцями на схилах зустрічається дикий виноград (себто звичайний виноград для їжі, що сам собі росте). В старих дубах і буках, в котрих зробилися дупла, обильно водяться рої бджіл з щільниками меду, який відзначається чудовим кольором і смаком. Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м’ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою з степів до лісів, а літом назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчаки назбирують цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлят зачиняють до кліток задля їх пір’я, котре чіпляють до стріл. Псів годують м’ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами... Тому багато річок називають «золотими», особливо Прип’ять, котра в одному місці коло Мозиря при гирлі Тури, в час наповнення свіжою водою з джерел, щорічно з початком березня наповнюється такою силою риби, що кинутий до неї спис насаджується (на рибу) і стоїть повисно, ніби встромлений у землю – так густо збивається там риба. Я би не повірив тому, коли б сам не бачив частенько, як відтіль без перерви черпали

рибу і наповнювали нею за один день до 1000 возів, що належали купцям, котрі щорічно з'їздяться в цьому часі.

Бористен (Дніпро) – найбільша і найбагатша ріка цієї країни, по ній спроваджують до Києва безмірну кількість риби та іншого краму.

Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. / [упоряд. О. В. Русина]. – К., 1994. – С. 273 – 274.

***

[1] Литвин Михалон (Михайло) (приблизно кінець XV – перша половина XVI ст.) – литовсько-білоруський дипломат, здійснив подорожі у Крим та Московську державу, близько 1550 р. написав трактат «Про звичаї татар, литовців та московітів».

Завдання до джерела:

1. Які природні багатства українських земель привернули увагу Михалона Литвина?

2. Якими промислами займалося населення України? Чи вплинули на господарське життя українських земель їх природні ресурси?

З «ОПИСУ УКРАЇНИ» Г. Л. де БОПЛАНА [1] ПРО ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ КОЗАКІВ

Середина XVII ст.

Ремесла, якими займаються козаки

Після розповіді про хоробрість козаків, доречно буде сказати також про їхні звичаї і заняття. Отож, будете знати, що серед цих людей взагалі бувають досвідчені знавці всіх ремесел, необхідних у людському житті: теслярі для будівництва як домів, так і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, шкірники, римарі, шевці, бондарі, кравці та ін. Вони дуже вміло виробляють селітру, якої на цих землях багато, і роблять з неї досконалий порох до гармат. Жінки прядуть льон і вовну, тчуть з них полотна і тканини для щоденного вжитку. Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати,

пекти хліб, готувати м'ясо всіх родів, варити пиво, виробляти питний мед, брагу, горілку і т. д. Нема теж між ними такого, який незалежно від віку, статі чи стану, не хотів би перевершити іншого в питті та гулянках. І нема таких християн, які б так, як вони, жили за принципом: не журитися про завтрашній день.

Зрештою слід взагалі визнати, що вони здатні до кожного ремесла, хоч одні з них більш вправні від інших в якійсь професії.

Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – Львів, 1998. – С. 23.

***

[1] Боплан Гійом Левассер де (бл. 1600 – 1673 рр.) – французький інженер, автор ґрунтовного «Опису України».

Завдання до джерела:

1. На підставі тексту джерела визначте, які ремесла були найбільш поширені на українських землях.
2. Які галузі господарства були провідними за литовсько-польської доби?

ЛИСТ ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗЯ ДО ЛЬВІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ГРОМАДИ З ВИЗНАННЯМ СКЛАДСЬКОГО ПРАВА, ЯК І РАНІШЕ, ЗА ЛЬВОВОМ, ВОЛОДИМИРОМ І ЛУЦЬКОМ І З ПРОПОЗИЦІЄЮ ПОВІДОМЛЯТИ ПРО ВИПАДКИ ЙОГО ПОРУШЕННЯ ПРИ ТРАНЗИТНІЙ ТОРГІВЛІ ЧЕРЕЗ ЗЕМЛІ ГАЛИЦЬКОЇ РУСІ

18 листопада 1379 р.

В ім'я Господнє, амінь.

Ми, великий князь Димитрій, з ласки Божої князь Володимира і Луцька.

Обіцяємо вельможним членам Ради і простим міщанам та усьому місту Львову, що ми не маємо наміру дозволяти жодному купцеві ані з Польщі, ані з Німецьких земель переїжджати зі своїми товарами через нашу землю в

напрямку Поганського краю, обминаючи склади у Володимирі, Луцьку і Львові, які існують там з давніх часів. А якби наш пан король, скориставшись своєю владою, дозволив гостеві, що прямує до поганського краю, подорожувати через вашу землю на тих же умовах, як і ми дозволяємо йому прямувати через нашу землю до Поганського краю, ви повинні в листах, якими ми обмінюємося, тобто ви – в своїх листах нам, ми – у своїх листах вам, повідомляти про всілякі порушення, хитрощі та збитки.

На скріплення сказаного в цьому листі ми підвісили нашу печатку.

Дано цей лист в Луцьку на восьмий день свята святого Мартина, велелюбного єпископа, року від Різдва Господа нашого 1379.

Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / [упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко]. – К., 1990.–С.22.

Завдання до джерела:

1. Поясніть поняття «складське право».
2. Які міста, за текстом джерела, мали складське право?
3. Купці з яких країн вели торгівлю через Волинь?

ГРАМОТА ВЛАДИСЛАВА IV [1] ПРО СУМИ ЗБОРІВ ТА ПОДАТКІВ У ЛЬВОВІ, ЯКІ МАЛИ СТЯГУВАТИСЯ ЛЬВІВСЬКИМ СТАРОСТОЮ І МІСЬКОЮ ГРОМАДОЮ

1639 р.

Владислав IV, Божою ласкою король (титулатура). Даною нашою грамотою повідомляємо, кому необхідно знати, а саме: нашому шляхетному старості, що тепер є і в майбутньому буде, також славетним бурмистрові, райцям, війтові, лавникам, міщанам і всій громаді нашого міста Львова. Ми, не бажаючи мати в нашому місті Львові

невпорядкованість та хаос при зборі торгового (податку), запобігаючи тому, щоб, як наш староста, що тепер є і в майбутньому буде, так і львівські міщани, від стороніх людей і купців, які приїжджають на звичайні торги або в інший час до міста Львова з різними речами і товарами, більше торгового (податку) не вибирали, а тільки як описують права, привілеї, декрети та розпорядження наших найясніших попередників, схвалені нами. За цим порядком, щоб не тільки чужинці, які приїжджають на торг або ярмарок, не були обтяжені та ціна кожної речі була слушна, але також і місто після відмінення купецьких суперечних праву обтяжень, мало б своє збільшення щодень більше в упривілейованих ярмарках, торгах і складі, а також не менше збільшення було б для нашого скарбу та державних прибутків. Для цього дотримуємось нашого декрету, виданого нами в справі між міським львівським урядом, з одного боку, та шляхетним Станіславом Боніфацієм Мнішком, нашим львівським старостою, з другого боку, даний у Варшаві в п’ятницю на другий день (свята) «Млодзянків», цього 1639 року щодо збору згаданого торгового. Цим вічним розпорядженням у пунктах, нижче описаних згідно з вироблених прав постановили таке: розпорядження того декрету, а декрет завжди до розпорядження має і буде стосуватися. Насамперед, шляхетний наш староста, що тепер є і в майбутньому буде, торгове від чужинців, що прибувають у наше місто Львів, таким способом на вічні часи має і буде вибирати: від бочки привізного пива, коли б і звідки б не привозили, не має торгового брати, тільки – 3 гроші, а коли у доконаний спосіб стане йому відомо, щоб згідно з привілеями та декретами стороннього пива до Львова не привозили, тоді на той час, як урядом львівського старости, так і міським урядом, привізне пиво мають забирати. Від бочки привізного меду не має жодного торгового брати, але може забирати відповідно до прав, декретів та тривалого звичаю. Від ста

кварт [2] простої привізної горілки з огляду на помол (збіжжя) в гродських млинах, тому що мірка сторости зменшується від привозу горілки, має брати 8 грошів. Від бочки волоського вина не має брати ні від кого жодного торгового. Від повної бочки свіжої риби має брати 6 грошів. Від півбочки свіжої риби має брати 3 гроші. Від бочки соленої риби від чужинців – 6 грошів. Від перекупників соленої риби тільки в той час, коли з міста купці будуть вивозити, – 6 грошів. Від бочки гданських оселедців – 6 грошів. Від бочки подунайських оселедців – 6 грошів. Від мажі [3] тарані староста має брати камінь [4] тарані, а його уряд, як підстарости та інші, не мають нічого брати, як від тарані, так і від жодної іншої речі. Від воза всіляких фруктів – 2 гроші. Від воза повидел, соків, горіхів – 2 гроші. Від воза на чотири коні сухих сливок – 1 злотий. Від воза дичини і птахів – десята частина, відповідно до давніх розпоряджень. Від воза дерев'яного посуду – 10 посудин. Від воза раків – 2 гроші. Від воза горшків – 15 грошів. Від воза скла – 2 снопи. Від вола і яловиці – по одному грошу. Від теляти, барана і свині – півгроша. Спашне від вола і яловиці – по одному шелягу. Від спашного барана – 1 квартник. Від львівських різників від столу під муром хоча не мав би брати староста, однак дозволяємо, щоб брав по одному грошу в тиждень від столу. Від різників на сохачках [5] – по одному грошу. Від воза топок [6] солі – 300 топок. Від бочки перекупної солі – 1 грош. Від бочки львівського пива, що йде на передмістя, також від львівського меду не має брати. Від воза турецького товару, а саме від воза фіг, родзинок, рису, горіхів має брати півкаменя. Від городини на передмісті – від возів тільки, а не з піших (торговців), які городину на собі носять, має брати 1 грош. У п'ятниці в єврейській школі на передмісті не має брати, тільки від місця. Від воза цибулі – 2 в'язки. Від воза шкір, лою, від воза кос, від селітри, від воза воску, від воза заліза, фарб, міді не має брати, бо ті товари до купецьких (товарів)

належать. Від дерева, дранки, вугілля, ободових кіл, від воза і коляски – по одному грошу. Від воза гонтів – півкопи гонтів. Від олії на Краківському передмісті не повинен брати торгового. Від воза смоли, живиці, дьогтю – 10 грошів. Від воза солонин – 5 грошів. Від воза прядива – 1 злотий. Від воза сіток, що його чотирма кіньми везуть, має брати 20 грошів. Від білого та житнього хліба не має брати жодного торгового. Від дров тільки біля Зимноводського млина на Краківському передмісті має брати від воза 1 деревину для направи моста. Від лоєвих свічок в міських брамах від жодної львівської свічарки не має брати нічого. Ті всі вищеописані торгові (податки) тільки від чужинців має вибирати, а львівські міщани відповідно до прав та декретів є від того (податку) вільні; забезпечуючи особливо те, щоб наш львівський староста, що тепер є і в майбутньому буде, інших та більших торгових (податків) від купців та інших людей, які на торги, ярмарки і у всякий час приїжджають, вічними часами не стягував, тільки ті самі, які в тому розпорядженні виклали під карою, накладеною у нашому декреті. Що стосується уряду львівських міщан, які показали привілей найяснішого Сигізмунда Першого, (даного) на вальному сеймі 1539 (року) на вільне стягування торгового від кожного воза, що прибувають в місто зі збіжжям та іншими речами; показали (міщани) і другий привілей Сигізмунда Третього, нашого дорогого батька та наш спеціальний привілей на збирання штукового від кіпи, в’язки, бочки, скрині, кіти, вузла, штуки, маси, лантуха або (міри) якимось іншим чином названої чи буде названа, – по 6 грошів. Далі від барели львівського пива – по шелягу, а від меду – по грошу. У тих привілеях мають більш виразно описане торгове та штукове і від чого повинні вибирати, але для кращого пояснення, не порушуючи ні в чому права та привілеї тих (міщан) за даним вічним розпорядженням таким способом торгове та штукове повинні вибирати. Від бочки соленої риби – 6 грошів. Від бочки

гданських оселедців – 6 грошів. Від бочки подунайських оселедців – 6 грошів. Від мажі тарані – 6 грошів. Від бочки дрібної солі – по одному грошу. Від бочки привізного пива – 1 грош. Від бочки угорського вина магістрат має брати відповідно до спеціального права і давнього звичаю 24 гроші. На львівську лонгерію (?) від бочки вина – 5,5 гроша, на (стягнення) яких мають привілей і право показати. Від бочки мальмазії раєцький магістрат має брати відповідно до свого привілею 1 злотий, однак, коли їх (бочки) возити будуть. На лонгерію (?) від бочки мальмазії – 15 грошів. Від всякого товару, від кожного вузла або від кіпи – 10 грошів. Від товару, що окремо та роздільно на возі укладений, від воза – 6 грошів. Від великих лантухів з вовною, хмелем та іншими товарами – 6 грошів. Від ціхи [7] львівському бурмистрові купець або перевізник, коли до міста в'їжджає та з міста виїжджає, – 1 грош. Від сто волових та яловичих шкір штукового (податку) – 6 грошів. Від воза юхту [8] – 6 грошів. Від воза баранячих, козиних, ягнячих, телячих шкір штукового – 6 грошів. Від всіляких ремісників, які з своїм товаром та роботою на ярмарок та торг приїжджають, від воза – 4 гроші. Від воза пряників – 6 грошів. Від воза горщиків – 6 грошів. Від воза скла – 6 грошів. Від воза сухих сливок, від воза повидл, соків, горіхів – по чотири гроші. Від воза збіжжя жита, гороху, пшона, сімені торгового – по два гроші. Від воза солонини, масел, сирів – по два гроші. Від перекупок на очищення виконавцю справедливості [9] – по два шеляга в тиждень. Від свічарок для нічної сторожі в тиждень – два рази по парі свічок. Від лібри паперу [10] штукового – 6 грошів. Від всілякого дерева для будівництва, належного ремісникам, від воза – 1 гріш. Від воза гонтів місто має брати півкопи гонтів. Від воза ободових кіл, від воза дуба, належного чинбарям, від воза вугілля – по одному грошу. Від дров в двох брамах від воза – одну деревину згідно з привілеєм. Від воза сіна та соломи – в'язку. Щодо інших

речей у вибиранні штукового мають дотримуватися привілеїв та даного розпорядження. А що наше місто Львів має інші прибутки попри ті, що викладені в даному розпорядженні та до торгових (податків) не належать від заснування; тому залишивши міщан при тих (прибутках) та не бажаючи шкодити цим розпорядженням в частині деяким (привілеям і декретам), ці привілеї, декрети мають подати протягом 4 тижнів від дати цього розпорядження та нашого декрету; їх до актів, як гродських, так і львівських міських, (внести) та в той же час довести до відома всім, кому необхідно через урочисте оголошення генеральним возним королівства. Для чого на кращу довіру нашою рукою підписали та наказали притиснути коронну печатку. Дано у Варшаві в п'ятницю, на другий день після свята «Млодзянків», року Божого 1639, панування наших королівств: польського – сьомого, а шведського – восьмого року.

Владислав король. ‹…›

Привілеї міста Львова XIV-XVIII ст. (XIV – XVIII ст.): Збірник документів / [упоряд. М. Капраль]. – Львів, 2010. – Т. 1. – С. 445 – 447. – Режим доступу:

http://www.archeos.lviv.ua/upload/publication_14.pdf

***

[1] Владислав IV (1595 – 1648 рр.) – правитель Речі Посполитої у 1632 – 1648 рр.

[2] Кварта – міра об'єму сипких тіл і рідин, становила близько 1 л.

[3] Мажа – чумацький віз, вміщала до 40 пудів товару.

[4] Камінь – одиниця ваги, дорівнювала 32 – 50 фунтам, відповідала пуду.

[5] Різники на «сохачках» – ті, хто забивав худобу і продавав її на «сохачках», тобто на підпорах.

[6] Топка солі – бочка солі.

[7] Ціха – клеймо, що ставилася на товари на знак сплати мита.

[8] Юхт – вичинена бараняча або теляча червона шкіра.

[9] Виконавець справедливості – кат, який мав прибирати місто від сміття.

[10] Лібра паперу – 24 – 25 аркушів.

Завдання до джерела:

1. Якими товарами, згідно з документом, велася торгівля у Львові? З яких країн вони привозилися?
2. Які товари не підлягали оподаткуванню?
3. Хто мав сплачувати торгівельні податки у Львові?
4. Про який стан торгівлі у Львові свідчить документ?

УРИВОК З ПРАЦІ МИХАЛОНА ЛИТВИНА «ПРО ЗВИЧАЇ ТАТАР, ЛИТОВЦІВ ТА МОСКОВИТІВ» ПРО ТОРГІВЛЮ У КИЄВІ

Середина XVI ст.

Київ багатий на іноземні товари. Адже яких тільки каменів, шовкових [одягів], витканих золотом, шовків, пахощ, благовоній, шафрану, перцю й інших пряностей доставляють з Азії, Персії (Perside), Індії, Аравії (Arabia), Сирії (Syria) на північ (Septentrionem), у Московію, Псков (Plescoviam), Новгород (Novogardiam), Швецію (Sveciam), Данію (Daciam), не якимось іншим надійнішим, прямішим і торованішим шляхом, але саме цим, древнім і дуже наїжджeним, що веде від порту Понта Евксинського, тобто від міста Кафи, через ворота Таврики (per portam Taurice) і Таванський перевіз на Бористені, а звідти степом на Київ. Адже мають звичай ходити туди чужоземні купці, здебільшого в тисячу числом, зібравшись в групи (cohortes), що їх називають каравани (korovani), з багатьма навантаженими візками і нав'юченими верблюдами. Вони здавна сплачували за знак на митниці предкам Священної Величності Вашої, при переправі через Бористен біля Товані. Там і нині існує склепінне приміщення з суцільного каменю, що і нами, і жителями Таврики (Tavricani), і греками називається Витординською банею (balneum Vitordinum). І кажуть, що тут зупинявся збирач податків (publicanus) великого князя Литви, який збирав мито. Так що, якщо хто-небудь не сплатив мито або його було викрито в безмитному провозі товарів, на того накладався

штраф, а все його майно вилучалося для Києва. Цей закон, що його називають осмінництво (Ossmicztwo), укладений з метою приборкати сарацинську (Saracenicae) жадібність, і який слугував багато століть, не так давно почав виходити з ужитку.

Якщо ж купці, уникаючи двох перевозів через Борисфен та не бажаючи сплачувати мита Величності Вашій, залишають древній шлях, що проходить через володіння Вашої Величності й від воріт Таврики повертають униз, а потім прямують непротореними степами до Московії через Путивль (Putivl), або повертаються цим шляхом, то часто трапляється, що їх грабують розбійники, які блукають тими місцями.

Отоді сильно наживаються київські жителі (praesides): збирачі податків, купці, міняли (trapezitae), човнярі (naucleri), візники (vectores), трактирники (lixae), шинкарі (caupones), і дотепер на це не скаржилися ні московити (Moscus), ні турки, ні татари. Але і тоді одержують вони вигоду від цих караванів, коли інший раз ті йдуть узимку по непрохідних полях і гинуть під сніговими заметами.

Так трапляється, що київські хати, буяючи плодами і овочами, медом, м’ясом та рибою, але брудні, повняться дорогоцінними шовками, каменями, соболями (zobolis) і іншими хутрами, пряностями, настільки, що я бачив там шовк дешевше, ніж у Вільні льон, а перець дешевше солі.

Перекладено за виданням:

Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – Режим доступу:

http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm

Завдання до джерела:

1. Купці яких країн вели торгівлю у Києві?

2. Які труднощі і небезпеки, за даними Михалона Литвина, очікували на іноземних купців під час торгівлі в обхід Речі Посполитої?

3. Які іноземні товари продавалися у Києві?

4. Яким чином розвиток торгівлі впливав на становище киян і міста у цілому?

5. Які чинники, на Вашу думку, сприяли розвитку торгівлі в Україні?

ВИТЯГ ІЗ «ЩОДЕННИКА» ПОДОРОЖІ ПОСЛА ВЕНЕЦІАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ КОНТАРІНІ [1] ДО ПЕРСІЇ З ОПИСОМ ПРИБУТТЯ ДО КИЄВА

1474 р.

Першого травня 1474 р. ми приїхали до міста Києва чи Маграмана [2], розташованого за межами Нижньої Русі, яким управляє один поляк-католик на ймення «Пан-Мартін». Дізнавшись від королівських провідників про моє прибуття, він надав мені помешкання, втім, жалюгідне, як і все там, і прислав чимало продовольства.

Саме місто знаходиться на кордоні з Татарією і сюди з'їжджається чимало купців з хутрами, що везуться із Верхньої Русі; об'єднавшися в каравани, вони прямують до Кафи, але часто, немов вівці, бувають захоплені по дорозі татарами.

Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / [упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко]. – К, 1990. – С. 29.

***

[1] Контаріні Амброджіо (помер 1499 р.) – венеціанський дипломат і письменник. Уклав твір «Подорож до Персії», що являє собою подорожній щоденник, у якому вміщено, зокрема, відомості про українські землі.

[2] Манкерман («велике місто») – тюркська назва Києва, що була поширена у XV – XVI ст.

Завдання до джерела:

1. Які свідчення про торгівлю у Києві навів Контаріні?
2. Які небезпеки очікували на купців, що вели торгівлю через Київ?

ПРО ТОРГІВЛЮ У КИЄВІ З «ЗАПИСОК ПРО МОСКОВІЮ» СИГІЗМУНДА ГЕРБЕРШТЕЙНА [1]

1549 р.

Там [у Києві] існує також закон, за яким майно іноземних купців, якщо їм випаде там померти, переходить також до короля чи його намісника, те ж дотримується у татар і турок по відношенню до померлих у них киян. Поблизу Києва є одна гірка, через яку прокладено не зовсім зручну дорогу. Якщо при підйомі на неї зламається будь-яка частина повозки, то майно, яке було на повозці, відбирається до казни.

Перекладено за виданням:
Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии / [пер. Н. И. Щавелевой]. – М., 1988. – С. 186.

***

[1] Герберштейн Сигізмунд (Герберштайн Зігмунд) (1486 – 1566 рр.) – німецький дипломат, двічі, у 1517 р. і 1526 р., відвідав Москву, проїжджав українські землі. У 1549 р. видав «Записки про московитські справи», у яких вміщено чимало відомостей про Україну.

Завдання до джерела:

1. На які особливості київської торгівлі вказував С. Герберштейн?

ПРО ТОРГІВЛЮ У ЛЬВОВІ З «ЩОДЕННИКА» МАРТІНА ҐРУНЕВЕҐА [1]

Початок XVI ст.

Вся худоба, що її женуть з Поділля і Молдавії до Італії, проходить через це місто. А тутешніх щупаків їдять і у Відні, хоч там і протікає під семи мостами багатий на рибу Дунай.

Я об’їхав пів-Европи, побував у найславніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок, і майже кожний чужинець знайде таке печиво, як у своїй країні, – хліб, струцлі, тістечка, чи як ще їх назвати. Тут величезна кількість пива і меду, не тільки

місцевого, але й привезеного. А вино їм привозять також з Молдавії, Угорщини, Греції. Інколи на ринку можна побачити в стосах більше тисячі бочок вина – там його склад.

Мартін Ґруневеґ. Опис міста Львова (близько 1601 – 1606 рр.) / [наукова розвідка і переклад Я. Ісаєвича]. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n29texts/gruneweg.htm

***

[1] Ґруневеґ Мартін (1562 – не раніше 1606 рр.) – мемуарист, автор щоденникових нотаток. У 1582 – 1602 рр. жив у Львові, де спочатку був на службі у вірменських купців, а згодом ченцем домініканського монастиря.

Завдання до джерела:

1. Якими товарами торгували у Львові?
2. Які чинники зумовили розвиток Львова як значного торгівельного центру?

ТРЕТІЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ПРО ДОТРИМАННЯ МІР ПРИ ПРОДАЖУ ТОВАРІВ

1588 р.

Про міри і лікті, аби були рівні, і ціна напоям і продуктам стравним була встановлена через вряд гродський

Уставуємо, аби в місті нашому столичному Віленському і в кожному місті нашому панства нашого, Великого князівства Литовського, як у привілейованих містах, так і у менших містечках, також у містах князівських, панських, духовних і світських, і й домах гостинних, на дорогах, на торгах і без торгів збіжжя всяке продавалося мірою однаково рівною, тобто якби була бочка, в такій має бути чотири корці [1] міри краківської рівні, без верху і без утрушування, але під стріху. Ця міра має бути виміряна у Вільні у вряді пана воєводи віленського гродського. А при собі повинна мати вряд міський, також і інде, де в яких містах право магдебурзьке є, у воєводствах, староствах, держаннях, теж

вряд гродський з врядом міським, а в землі Жмудській – староста або підстароста, також державці і тивуни тієї землі такі міри встановлювати мають, щоб не трясти і без країв були. Клеймо на тих мірах врядове поставити мають, якби бочка була – в чотири корці, а півбочки – в два корці, а чверть бочки – в один корець, і щоб вже тими мірами всяке збіжжя мірялося під стріху. Ця ж міра має бути по містах і торгах, стодолах і корчмах князівських, панських і земянських. А якби хто з підданих наших, чи то від вряду міського або теж від міщан міст наших, також князівських, панських і земянських, посмів з тим не рахуватися і інші міри встановлювати і їх вживати, таке вряд наш міський або міщани міст наших забороняють без позви, і княжата, панове і земяни через позву гродську, будучи на рок завитий [2] від скривдженого притягнуті до суду гродського, в якому повіті ті міста і містечка або стодоли свої мати будуть, усправедливитися мають і за доводом правним повинні будуть за те заруку в дванадцять кіп [3] грошей заплатити. З них половина має бути тому врядові нашому, в якому та справа розглядатиметься, а друга половина – скривдженому. Якби за дозволом або за недоглядом самого вряду нашого, тобто воєвод, старост, державців, тивунів і війтів міст, дворів і волостей наших господарських, і теж духовних і світських, інші міри, всупереч цій уставі, піддані наші на кривду чию вживали, тоді такий вряд від скривдженого позвою нашою до вряду позваний, і за правом винним був би визнаний, сам такому ж покаранню, як вище описано, підлягати має. Половина цього штрафу – до скарбу нашого земського, а друга половина – скривдженому має бути заплачена. Тим же звичаєм панове воєводи і старости на врядах своїх з такими врядами міськими стосовно мір і цін шинкових, напоїв, як привізного мускату, мальвазії, вина, так і меду, пива, горілки і інших стравних продуктів через врядників своїх постанову і уставу згідно з часом і вартістю встановлювати мають, таким

же порядком на купців, на ремісників, почому що, як на лікті [4], так і на вагу коріння і інші всякі потреби продавати. А теж за працю свою згідно з матеріалом, часом і вартістю заробіток слушний мати могли. Мідниці [5] також і кварти [6], гарнці [7] аби були у всьому панстві нашому, Великому князівстві Литовському, рівної і однакової міри, як суть у місті нашому столичному Віленському. Те все ті ж врядники гродські зберігати і встановлювати повинні будуть. А те все, як вище описано, держане і виконуване бути має під страхом покарання вище встановленого.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченька, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – С. 104 – 105.

***

[1] Корець – міра об'єму, дорівнювала близько 80 – 128 літрів.
[2] Рок завитой – остаточний термін.
[3] Копа – лічильна одиниця в 60 грошей.
[4] Лікоть – міра довжини, дорівнювала 38 – 50 см.
[5] Мідниця – мідний посуд.
[6] Кварта – міра об'єму сипких тіл і рідин, становила близько 1 л.
[7] Гарнець – міра об'єму сипких тіл і рідни, дорівнювала близько 4 л.

Завдання до джерела:

1. Які міри, згідно з Литовським Статутом, визнавалися обов'язковими?
2. Яке покарання очікувало на тих, хто не дотримувався встановлених мір?
3. Чи сприяли, на Вашу думку, цей та подібні законодавчі акти розвитку торгівлі у Великому князівстві Литовському?

Контрольні запитання та завдання:

1. Які галузі сільського господарства розвивалися на українських землях у XIV – першій половині XVII ст.?

2. Чим був зумовлений стрімкий розвиток землеробства у XVI – першій половині XVII ст.?

3. У чому полягає відмінність ремесла від промислу?

4. Які традиційні ремесла розвивалися на українських землях у XIV – першій половині XVII ст.?

5. Які нові ремесла з'явилися на українських землях у XIV – першій половині XVII ст.?

6. Вкажіть основні напрямки зовнішньої торгівлі українських земель у XVI – першій половині XVII ст.

Тестові завдання:

1. У якому історичному регіоні України почала поширюватися трипільна система обробки землі?

а) Галичина; в) Слобідська Україна;
б) Крим; г) Чернігово-Сіверщина.

2. У якому історичному регіоні України найдовше проіснувала вирубна система обробки землі?

а) Галичина; в) Крим;
б) Волинь; г) Чернігово-Сіверщина.

3. Де виробляли скло?

а) на гутах в) на руднях;
б) на ґуральнях; г) на будах.

4. Яке з означених понять не є промислом?

а) бортництво; в) бондарство;
б) млинарство; г) рибальство.

5. Як називалися ремісники, які вичиняли хутро зі шкіри та шили хутряні вироби?

а) кравці; в) кушніри;
б) ковалі; г) шевці.

6. Який регіон забезпечував українські землі сіллю?

а) Волинь; в) Прикарпаття;
б) Поділля; г) Чернігово-Сіверщина.

7. Який з означених товарів не експортувався з України?

а) віск; в) мед;

б) збіжжя; г) шовк.

8. Оберіть поняття, яке відповідає визначенню: «Вони обслуговували місцеві ринки і відбувалися один-два рази на тиждень. На них звозили хліб, крупи, рибу, віск, мед, прядиво, худобу, шкіри, сіно, вироби сільських промислів і хатнього ремесла з навколишніх населених пунктів»:

а) крамниці; в) шинки;

б) торги; г) ярмарки.

9. Про яке місто йдеться: «З'єднував українські землі з Західною Європою – Вроцлавом і Гданськом, а також з Молдавією, Угорщиною. В 1379 р. він одержав широке складське право, яке зобов'язувало всіх купців, що проїжджали через місто, зупинитися і продавати свої товари певний час. У 1460 р. отримав привілей короля Казимира на виключне право оптової торгівлі та дорожнього примусу»?

а) Київ; в) Кам'янець;

б) Львів; г) Чернігів.

10. Яке місто було найбільшим центром торгівлі, у тому числі невільниками, у Криму?

а) Бахчисарай; в) Судак;

б) Кафа; г) Чембало.

ТЕМА 6
УКРАЇНСЬКІ МІСТА У XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Мета: з'ясувати особливості правового та адміністративного становища українських міст у XIV – першій половині XVII ст., звернути увагу на процес виникнення та структуру фахових ремісничих об'єднань, схарактеризувати розвиток найбільших міст України.

План:

1. Правове та адміністративне становище міст. Магдебурзьке право.
2. Цехи. Цеховий устрій ремесла.
3. Розвиток найбільших міст України (Львова, Києва, Кам'янця-Подільського, Луцька).

Методичні рекомендації:

1. Схарактеризуйте правове та адміністративне становище українських міст у XIV – першій половині XVII ст. Проаналізуйте нові явища та процеси, які зароджувалися та розвивалися у цей час. Зверніть увагу, що у XIV – першій половині XVII ст. тривають процеси урбанізації – збільшення чисельності міст, зростання кількості міського населення, підвищення ролі міст в економічному, політичному та культурному житті українського суспільства. Враховуйте, що до нових процесів належить запровадження магдебурзького права, виникнення цехів, поширення ярмарок, поглиблення спеціалізації ремесел.

Водночас слід пам'ятати, що у XIV – першій половині XVII ст. українські міста зберігали аграрний характер. Міщани займалися землеробством, скотарством, промислами, ремеслами і торгівлею. Втім, дедалі більшу роль починають

відігравати торгівля і ремесла, які поступово перетворюються на основні заняття міщан.

Українські міста поділялися на такі категорії: королівські (або державні), приватновласницькі, церковні. Абсолютну більшість (до 80 %) становили приватновласницькі міста. Міщани у них перебували в залежності від феодалів і відбували повинності, сплачували данину натурою або грошима. Разом з тим, на Подніпров'ї доволі часто міське населення відбувало виключно військову повинність, що було пов'язано з нападами татар. Навіть у королівських містах існували юридики – земельні володіння феодалів, які не підлягали міській адміністрації і судам. Залежність міст від феодалів стримувала їх розвиток, відтак міщани прагнули отримати право на самоврядування – «магдебурзьке право», яке з'явилося у Німеччині у XII ст. і почало поширюватись в Україні з XIV ст. Міста, які отримали магдебурзьке право, звільнялися від управління і юрисдикції воєвод, старост або намісників. Органом самоврядування був магістрат. Визначте, хто до нього входив, як часто відбувалися вибори. Зверніть увагу, що магістрат поділявся на лаву (суд у кримінальних справах) на чолі з війтом і раду (суд у цивільних справах і адміністративний орган) на чолі з бургомістром. Проаналізуйте коло питань, які входили до компетенції магістратів. Слід мати на увазі, що спочатку магдебурзьке право поширювалося переважно на католиків, як-от у Львові у XIV ст., але з часом ним почало користуватися усе населення міста.

Визначте значення, яке відіграло магдебурзьке право у розвитку українських міст.

2. При розгляді другого питання встановіть, що являв собою ремісничий цех. Зверніть увагу, що перші цехи на українських землях утворилися наприкінці XIV ст. Територіально перші цехи виникли на Галичині й Закарпатті, а згодом поширилися на решту українських земель. Оскільки

цехи поширилися на Україні з Західної Європи, тож перші цехи являли собою об'єднання католицьких ремісників, насамперед німців і поляків. Згодом, особливо на Наддніпрянщині, цехи утворювали православні ремісники.

Цехи являли собою об'єднання майстрів за фаховою ознакою і мали на меті захист їх економічних інтересів. Відповідно, цехи встановлювали ціну на вироблену продукцію, контролювали її обсяги і якість, інколи спільно домовлялися про постачання сировини. Крім того, цех організовував ополчення у разі загрози місту, регламентував поведінку його членів, опікувався родинами померлих майстрів, міг утримувати шпиталь тощо. Існували цехові суди, які мали право вживати санкцій щодо їх членів. Цехи діяли відповідно до власних статутів, які затверджував магістрат, а інколи і королівська влада. На чолі цеху був виборний підмайстер. Зверніть увагу, що повноправними членами цеху були тільки майстри, а доступ до цеху був ускладнений. Визначте, який шлях мали здолати учень та підмайстер, щоб стати майстром. Охарактеризуйте цехові звичаї та обряди. Враховуйте, що цехи опікувалися певною церквою, мали власні урочистості і відзнаки, у кожного цеху була власна печатка, прапор тощо. Пам'ятайте, що не всі ремісники були членами цехів. Позацехових майстрів називали «партачами», а члени цехи намагалися витіснити їх з ринку. Поміркуйте, чому так відбувалося.

Насамкінець визначте історичне значення, яке відіграли цехи у розвитку української економіки XIV – першої половини XVII ст.

3. Розкрийте основні тенденції розвитку найбільших міст України – Львова, Києва, Кам'янця-Подільського, Луцька. Зверніть увагу на час і обставини надання їм магдебурзького права. Охарактеризуйте розвиток ремесел, промислів, торгівлі. З'ясуйте чисельність, соціальний та

національний склад населення. Визначте чинники, які сприяли розвитку цих міст у XIV – першій половині XVII ст.

Джерела та література:

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – М., 1953. – Т. I. 1620 – 1647 годы / [ред. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский, А. Л. Сидоров и др.].

Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии / С. Герберштейн / [пер. Н. И. Щавелевой]. – М., 1988.

Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакциею Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868.

Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. Кн. I – VI. / [пер. Н. И. Щавелевой]. – М., 2004.

Історія України: Джерельний літопис / [упоряд. В. І. Червінський, М. І. Обушний, Т. Ю. Горбань, В. Є. Кругляков та ін.]. – К., 2008.

Привілеї міста Львова XIV – XVIII ст. (XIV – XVIII ст.): Збірник документів / [упоряд. М. Капраль].– Львів, 2010. – Т. 1.

Привілеї національних громад міста Львова (XIV – XVIII ст.) / [упоряд. М. Капраль]. – Львів, 2010.

Щоденник Еріха Лясоти із Стеблова / [переклад, підготовка до друку, редагування Л. В. Пащина, Г. І. Калайда, А. Л. Сокульський] // Запорозька старовина. – К.; Запоріжжя, 2003. – С. 222 – 277.

****

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків.

****

Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / [за ред. В.М. Литвина]. – К., 2006.

Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. – Т. I. – Кн. 2. – К., 1979.

Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI вв. / П. М. Сас. – К., 1989.

Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Баранович А. И. Украина накануне Освободительной войны / А. И. Баранович. – К., 1959.

Білоус Н.О. До питання про запровадження магдебурзького права в Києві / Н. О. Білоус // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 123 – 134.

Білоус Н.О. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування / Н. О. Білоус. – К., 2008. – С. 4 – 17.

Білоус Н. Київські міщани на службі Речі Посполитої / Н. Білоус // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 269 – 290.

Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади / Н. Білоус // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 23 – 39.

Білоус Н. Магістрат і юридики в Києві у XVI – першій половині XVII ст. (соціально-правові взаємини в місті) / Н. Білоус // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 107 – 125.

Білоус Н. Соціальна та професійна структура населення Києва у світлі фіскальних джерел другої половини XVI ст. / Н. Білоус // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8. – С. 107 – 118.

Білоус Н.О. Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату в XVI – першій половині XVII ст. / Н. О. Білоус // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С 4 – 17.

Возний І. П. Середньовічний Хотин у вітчизняній та зарубіжній історіографії / І. П. Возний // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 168 – 174.

Галушко 0. Магдебурзьке право в Чернігові / О.Галушко // Сіверянський літопис. – 1995. – №6. – С. 98 – 99.

Доманова Г. Чернігівський магістрат: ґенеза, структура, функції (друга половина XVII – XVIII ст.) / Г. Доманова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 34 – 41.

Заяць А. Міщани поміж Литовськими Статутами і практикою життя / А. Заяць // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 9 – 19.

Історія Києва: в 2 т.– К., 1959. – Т . І.

Історія Києва: в 3 т.– К., 1986. – Т. І.

Історія Львова. – К., 1984.

Історія Львова. – Л., 1956.

Кісь Я. П. Промисловість Львова в період феодалізму / Я. П. Кісь. – Л., 1958.

Климовский С. И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории / С. И. Климовский. – К., 2005.

Кобилецький М. Апарат управління міста Львова за Магдебурзьким правом / М. Кобилецький // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 7. – С. 117 – 120.

Косаківський Л. Магдебурзьке право в Києві. Історія та сучасність / Л. Косаківський, Р. Делімарський // Віче. – 1999. – №5. – С. 133 – 141.

Михайлик О. Г. Історія Луцька / О. Г. Михайлик, І. В. Кічій. – Львів, 1989.

Михайлина П. В. Міста України в період феодалізму. До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI – першій половині XVII ст. / П. В. Михайлина. – Чернівці, 1971.

Михайлина П. В. Політика адміністрації Речі Посполитої в містах України другої половини XVI – першої половини

XVII ст. / П. В. Михайлина // Історія та історіографія України: збірник наукових праць. – К., 1985. – С. 39 – 48.

Мишко Д. І. Про розвиток цехового ремесла на Україні в XVI – першій половині XVII ст. / Д. І. Мишко // Український історичний журнал. – 1963. – № 3. – С. 67 – 72.

Нариси історії Львова. – Л., 1956.

Нишпор М. В. Щоденне життя італійців у Львові наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (на матеріалах заповітів та інвентарів майна) / М. В. Нишпор // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 51 – 69.

Піч Р. Магдебурзьке право в Україні / Р. Піч // Український світ. – 1996. – №1-3. – С. 37 – 39.

Попельницька О. Київська десятинна церква та її довкілля у XV – XVIII ст. / О.Попельницька // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 17 – 37.

Русина О. Магдебурзьке право в пізньосередньовічному Києві: (15 – початок 17 ст.) / О. Русина // Історія України. – 2001. – №6. – С. 1 – 2.

ДЖЕРЕЛА

ГРАМОТА КАЗИМИРА ПРО НАДАННЯ ЛЬВОВУ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА

1356 р.

В ім’я Господа амінь. Що королівська повага постановить (зробити) для зручності підданих, повинно залишатися тривким і навіки непорушним. Тому ми, Казимир, Божою ласкою (титулатура). Доводимо до відома усім, що за благочестивою згодою королівського маєстату, дбаючи про численні клопоти та незручності, що наше місто Львів зазнало від усіляких немилосердних ворогів, прагнемо, щоб це місто процвітало і збільшувало свої вигоди, прибутки, користі та добробут. Для втіхи згаданого міста та збільшення кількості його вірних жителів даємо і встановлюємо вищезгаданому

містові на вічні часи німецьке право, яке по-простому називається магдебурзьким, усуваючи там усі руські права та руські звичаї, від будь-якого імені встановлені, які цьому німецькому праву так чи інакше мали звичай перешкоджати або заважати. Нарешті, звільняємо згадане місто та його жителів від усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів, підсудків, возних і від влади будь-кого, яким би іменем не називався; так, щоб перед ним або перед будь-ким з них у великих і малих справах міщани не відповідали, а тільки – перед своїм війтом, а війт – перед нами або нашим старостою, якому ми це доручимо тільки при умові, що (війт) буде запрошений або викликаний нашою або нашого старости грамотою та відповідатиме тільки згідно зі своїм німецьким правом. А в кримінальних справах чи будь-яких, які виникають, війтові згаданого міста надається повне і цілковите право судити, виносити вироки, карати та вирішувати так, як передбачає та вимагає німецьке право. Усьому згаданому містові і всім, що мешкають та знаходяться в ньому, надаємо вищеназване магдебурзьке право, однак зі спеціальної нашої прихильності іншим народам, що живуть в тому місті, а саме: вірменам, євреям, сарацинам [1], українцям та іншим народам будь-якого походження та статусу, надаючи виняткову ласку, хочемо зберегти їх згідно з їхніми незмінними обрядами та правами, даючи їм можливість будь-які (справи), в тому числі й кримінальні справи, які виникнуть між ними самими або між ними та іншими, вирішувати за магдебурзьким правом і при війті відповідно до їхнього поданого та внесенного прохання. А якщо відмовляться судитися за магдебурзьким правом, яким вищезгадане місто повинно користуватися, тоді згадані нації: вірмени, євреї, сарацини, татари, українці і всі інші нації, які там (в місті) будуть знаходитися, можуть поставити і вирішити будь-яке питання відповідно до права своєї нації, але при головуванні війта міста на тому суді. Нарешті, бажаючи наділити

особливою ласкою вищезгадане місто Львів, встановлюємо згаданому містові для його поліпшення 70 франконських ланів у лісах і виноградниках, луках і пасовищах, відповідно до чого зможуть їх відрахувати або відміряти. Хочемо, щоб з них 60 ланів підлягали оплаті чиншу на день св. Мартина, щоб з кожного лану платився чинш – 24 руські гроші. А після того, як будуть викорчувані решта 10 ланів по сусідству з вищезгаданим містом у місцевості, що зветься Білогоща [2], визначаємо їх на пасовища без будь-якої грошової сплати. Для більшого покращення часто згадуваного міста зі спеціальної нашої ласки та прихильності даємо тому місту (право), щоб жоден із зем'ян, духовних, міських та будь-яких інших осіб не розміщував, не встановлював і не будував шинків у межах однієї милі від міста. Для кращого засвідчення і повнішої ясності цього всього ми вважали підвісити нашу печатку на підкріплення вічної чинності. Діялося в Сандомирі, у п'ятницю в октаву [3] свята П'ятидесятниці [4], року Божого 1356, у присутності (список свідків). Дано та надано через руки пана Йоана, вищеназваного нашого канцлера Русі.

Привілеї міста Львова XIV – XVIII ст. (XIV – XVIII ст.): Збірник документів / [упоряд. М. Капраль]. – Львів, 2010. – Т. 1. – С. 29 – 30. – Режим доступу:

http://www.archeos.lviv.ua/upload/publication_14.pdf

***

[1] Сарацинами у середньовіччі називали різні нехристиянські народи.

[2] Нині – район Львова.

[3] Восьмий день церковного свята у католицькій церкві.

[4] П'ятидесятниця – День Святої Трійці, що у католицтві та православ'ї святкується на п'ятидесятий день після Великодня.

Завдання до джерела:

1. Чиїй юрисдикції підпорядковувались львівські міщани за магдебурзьким правом?

2. Які справи розглядав війт?

3. Представники яких народів, що мешкали у Львові, згадані у грамоті? За яким правом вони судилися?

4. Які землі отримав львівський магістрат? Чи мав він сплачувати з них податки?

5. Який привілей щодо шинкарства отримав Львів?

6. Визначте наслідки отримання магдебурзького права для Львова.

ПІДТВЕРДЖУВАЛЬНА ГРАМОТА СИГІЗМУНДА I [1] КИЄВУ НА МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО, НАДАНЕ ЦЬОМУ МІСТУ ОЛЕКСАНДРОМ [2]

24 квітня 1545 р.

Жигимонт Август, милостю Божою король Польській, великий князь Литовський, Руський, Прусський, Жмудський, Мазовецький і протчая пан і дідич.

До вічної тієї справи пам'яті всім і кожному окремо, кому про то відати належить, що перед нашою величністю привілей найяснішого і наймилостивішого родителя нашого, найхвалебнійшого господаря Жигмунта, тією ж милостю Божою короля Польського і найвищого князя Литовського та інших, його величності міста Києва війт із міщанами закону віри римської, грецької і вірменської покладали привілей на вольності і недоторканості, у ньому зазначені, і на вживання права Магдебурзького, котрим сповна звелено їм міщанам судитися, обходитися, і розпоряджатися, і винних карати і вини [3] з них брати; а, оскільки будь-яка річ ‹…› злим випадкам підлегла буває, так і той привілей нещасливим випадком від поганства, татар, котрі часто на державу нашу і кордони нападають, у них, міщан, відбито, і печать від нього, на воску витиснену і привішену на шнурі шовковому, відірвано, що достеменно відомо було, тільки підпис руки його королівської величності і підпис руки секретарської цілими і непошкодженими залишилися. Що ми, достовірно

бачачи, віру йняли ‹…›. Оскільки усі справи, котрі у часі робляться, з часом у забуття приходять і з пам’яті людської зникають, і наступним часам невідомі бувають, якщо для майбутньої пам’яті писаними не стають, задля того ми, Жигимонт, Божою милостю король Польській, великий князь Литовський, Руський, Прусський, Жмудський, Мазовецький та інших господар і дідич оголошуємо усім і кожному окремо, нині і надалі будучим, кому про то знати належить: оскільки війт та міщани наші київські перед величністю нашою доносили, що найясніший колись король Олександр, предок і наймиліший брат наш, бажаючи опустілому краю, землі Руській, кращого існування, і щоб місто Київ ширилося і множилося у людях і у всі достатки і приходи, самому місту Києву і міщанам київським, з ласки і щедрості своєї королівської, право німецьке, назване магдебурзьке, закону і віри римської, грецької і вірменської, – надав, і заснував, і визначив, щоб міщани і всі мешканці київські, нинішні і майбутні, і їх нащадки і спадкоємці у всіх справах обходилися і чинили так, як повноправна установа і звичай права, яке називається магдебурзьке, означає; і на таке надання привілей його королівської величності, при висячій печатці їм наданий, перед нами покладали і доносили, що його королівська величність по тому привілею, у самому праві магдебурзькому і на деякі артикули і пункти не погодився і не звелів потому бути, проте вони, пом’януті міщани, на цей час покірно нам били чолом, щоб їм у тому милість нашу королівську явили, їм, міщанам, і місту їх вищезгадане право, згідно привілею найяснішого брата нашого, колись короля Польського Олександра, повністю і ні у чому непорушно тримати звеліли і затвердили. Ми проте, маючи ласкавий погляд на них, міщан, як на тих, що мешкають на прикордонні і часто від неприятелів наших страждають і зазнають розорення і неволю, а хочемо місту нашому у людях і у всьому достатків, розширення і помноження, прохання їх ласкаво прийнявши,

право ‹…› магдебурзьке місту нашому Києву і всім його нинішнім і майбутнім мешканцям, римського, грецького і вірменського віросповідання, з особливої і щедрої ласки нашої королівської надаємо, дозволяємо, затверджуємо і зміцняємо на вічні часи. І те право магдебурзьке повне, у всіх пунктах і артикулах мати дозволяємо і згідно нього установи – обходитися, управлятися і боронитися у такий же спосіб і порядок, як місто наше Вільно те право має і ним користується, а від прав польських, литовських і руських і від усіх звичаїв, які суперечать тому праву, вищезгаданих міщан звільняємо; також згаданих міщан від послушенства і владі воєвод, суддів та інших урядників наших і їх намісників звільняємо; котрі міщани перед нами у будь-яких речах і справах кримінальних, у великих і поточних, тобто – про злодійство, про кровопролиття, про вбивство, про усічення кінцівок яких, про підпали та у інших проступках, з будь-якої причини покликані, – не мають відповідати і не повинні їх до відповіді перед себе притягати і до жодних вин і до їх сплати не повинні примушувати. Тільки вони перед своїм війтом, на той час будучим, а війт з урядовими своїми перед нашою величністю, коли через позови наші покликані будуть через будь-які справи, тим же власне, а не іншим, правом магдебурзьким, тим, хто на них скаржитиметься, відповідати мають, за винятком, якби справа якась була з шляхтичем або з кимось іншим, цьому праву непідлеглим і непідсудним. Тому ж війтам міста нашого Києва усі справи кримінальні, головние[4], горлові[5] про підпали та інші усі вище означені даємо повноваження і владу повну судити, винних карати, відповідно до заслуг кожного – мечем стинати, топити, вогнем палити, як право магдебурзьке у всіх своїх артикулах, пунктах і параграфах описує. Кравців, ковалів, цирульників, золотарів, лучників, стрільників, кушнірів, шевців та інших усіх ремісників, які мешкають нині та будуть мешкати у Києві, під владу і послушенство міське піддаємо і підкоряємо,

а від влади та послушенства воєводі та іншим урядникам та їх намісникам вилучаємо та звільняємо. Маємо бажання, щоб їх взагалі до замку на роботи військові не притягали і жодних би їм образ та податків не чинили, окрім з кожного ремесла по два чоловіки на послуги і на роботи військові і замкові визначаємо, котрі приступати мають до замку. Дозволяємо також згаданим міщанам усякий склад у місті їх мати; пивом, медом, вином і горілкою шинкувати і з того прибутки на міські потреби обертати; також помірне [6] медове, тобто ведрено, котрим мед міряється, ятки усі різницькі, полки і лавки, у яких живність і усякий крам продається, воскобійню, де віск забивається, з усіма прибутками надаємо, тільки з кожної корчми щороку по дві копи грошей повинні нам платити ‹…› . Від мита нашого, приналежного нам від риб, міщан київських уберігаємо і звільняємо. ‹…› Його королівська величність і ми по всіх панства наших дідизних, коронних і у Великому князівстві Литовському від мит ‹…› усяких сухим шляхом і водою міщан київських звільнили, і дозволили купецьким людям, міщанам київським, з товарами і торгівцями будь-якими іти, їхати і судами водою плисти без платежу жодного на шляхах королівських, князівських, панських духовного і світського стану. У тому ж привілеї виражено, що брат і предок наш і ми їх, міщан київських, звільнили від усіх послів наших, також московських, молдавських, турецьких, перекопських і інших всіляких посланців, гінців, кур’єрів і від давання тим послам підвід, кормів і пиття та інших видатків на зустріч їх, і від охорони майна і коней їх, і від походу з послами до орди, також і воєводським посланникам коней і підводи їх забирати заборонили. І від судів всякої влади військової звільняємо іноземців і пришельців усяких, які перебуватимуть у Києві і займатимуться купецьким промислом, з усіма їх послугами, податками і прибутками тим же міщанами у власність передаємо і підкоряємо. Та в тому ж привілеї написано, що

воєводи київські, з вигаданого якогось звичаю, по дванадцять грошей вини брали від тих міщан київських, котрі влітку у будинках своїх вогонь тримали. Такий вчинок і звичай ми ганьбимо, викорінюємо, і їх, міщан, від такого звичаю звільняємо, і дозволяємо всім міщанам, купецьким і ремісничим людям вогонь у будинках своїх вночі, тобто у будь-який час тримати і мати без жодної вини і клопоту від уряду замкового; тільки у шинках влітку, коли ночі малі бувають, при світлі пити забороняємо ‹…›. А духівництву, тобто архієпископу закону і віри святої римської, митрополиту грецькому київському і всьому духівництву, яке має у Києві звичні свої приходи і податі, повинні, згідно стародавнього звичаю, належне і сповна віддавати, якими приходами його королівська милість у той час користуватися не схотів. Вони ж, міщани наші, від ваги – вагове до ратуші повинні давати; ‹…› важницю з усіма вагами при ратуші залишаємо згідно давнього звичаю контрибуції, тобто податок вони, міщани наші, у казну нашу повинні сплачувати рівно, як з інших міст міщани наші ж сплачують. Також постійно ці міщани наші, нарівні з іншими міщанами нашими і підданими, згідно звичаю давнього, оборону і сторожу відбувати повинні на тому місці, де здавна сторожа стояла і коли неодноразово з нами самими, або з нашими урядниками, за татарами у погоню потреба була б, вони ж, міщани, кожний за себе, згідно можливості своєї збройної, верхи, як на війні належить, за указом нашим або урядника нашого, негайно, без жодної відмовки, з іншими підданими нашими виїздити мають. Також у замку нашому, згідно звичаю давнього, вони ж, міщани наші, вночі обходити і окликати повинні.

До того ж, для збільшення прибутків їм, міщанам нашим, два ярмарки затверджуємо мати у Києві: перший ярмарок на свято Богоявлення Господня, на цілий тиждень, другий на свято Різдва Пресвятої Богородиці, також на цілий тиждень.

‹…› Згаданий привілей цим писанням нашим затверджуємо, укріпляємо і зміцнюємо, де б тільки у публічних, головних і поточних судах презентований буде, аби була віра скрізь ‹…›. Дано у Вільно, у п’ятницю, у двадцять четвертий день місяця квітня, літо від Різдва Христова 1545.

Жигимонт Август, король Польський.

Перекладено за виданням:

Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакциею Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. – С. 46 – 52.

***

[1] Сигізмунд I Старий (1467 – 1548 рр.) – король польський, великий князь литовський у 1506 – 1548 рр.

[2] Олександр (1461 – 1506 рр.) – великий князь литовський (1492 – 1506 рр.), король польський (1501 – 1506 рр.).

[3] Вина – штраф.

[4] Від «головщина» – розбій, вбивство.

[5] Від «горло» – смертна кара.

[6] Помірне – податок з об’ємних товарів.

Завдання до джерела:

1. З якої причини Сигізмунд I надав Києву підтверджувальну грамоту Києву на магдебурзьке право?
2. Чим Сигізмунд I пояснював те, що на відміну від Олександра, надав Києву повне, без обмежень магдебурзьке право?
3. До чиєї юрисдикції належали кияни за магдебурзьким правом?
4. Охарактеризуйте повноваження війта.
5. Кому підпорядковувались київські міщани за магдебурзьким правом?
6. Які економічні привілеї отримували кияни за магдебурзьким правом?
7. Від яких повинностей та обмежень звільнялися міщани за магдебурзьким правом?

8. Які податки і повинності були визначені київським міщанам грамотою Сигізмунда I?

9. Які ярмарки мали відбуватися у Києві?

10. Проаналізуйте значення магдебурзького права для розвитку українських міст.

ГРАМОТА СИГІЗМУНДА I ПРО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ ЛЬВОВА

1525 р.

Сигізмунд, Божою ласкою (титулатура). Повідомляємо даною (грамотою) всім, кому потрібно. Що минулого року, коли ми були у Львові, міщани руського обряду цього нашого міста Львова, яких тут чимало, а саме, ті, що сидять на тому ж праві [1] і несуть ті ж самі міські тягарі нарівні з іншими міщанами, жителями цього міста, скаржилися нам, що бурмистр та райці згаданого міста забороняють їм купувати та набувати будинки, які розташовані поза їхньою вулицею, провадити шинки чи продавати і шинкувати вино, пиво та інші напої, краяти на лікті сукно, а також забороняють та не допускають до користування ремеслами та (вступу) до цехів з великою їхньою несправедливістю, шкодою та приниженням. І навпаки ті райці та міщани-католики чи римського (обряду) докладно виклали свої важливі причини та серйозні підстави, чому вони це робили. Ми, зайняті більшими справами та турботами, не змогли тих суперечок відповідно розглянути та розв’язати, і відклали та передали ту ж суперечку на розгляд вального сейму нашого королівства, згаданим сторонам, які повинні з’явитися перед нами на цьому сеймі, ми призначили певний термін. Коли він надійшов, згадані сторони з’явилися перед нами та знову представили нам взаємні скарги та аргументи. Ми разом з нашими радниками, що зібралися на цьому сеймі, зріло на належно розглянули скарги та аргументи сторін, ті та інші, висловлені та наведені перед нами як у Львові, так і на цьому сеймі. Також ми довідалися, що з давніх часів наші попередники нічого у згаданих

(справах) ніколи не змінювали та нічого нового не ввели для сторони вищезгаданих львівських міщан грецького або руського обряду, тому, враховуючи думку тих наших радників, ми постановили та даною грамотою постановляємо, що ті львівські міщани грецького чи руського обряду повинні задовольнятися своїми межами та вулицями, визначеними їм з давніх часів там, у Львові, для їхніх будинків та помешкань, та не можуть і зовсім не повинні купувати, набувати та посідати інші будинки, які знаходяться в інших місцях та вулицях, в яких раніше вони, ні їхні попередники не проживали. Також залишаємо їх назавжди таким же чином при давньому звичаї та забороні, якої дотримувалися досі у згаданому місті Львові, а саме, щоб не приймати та не допускати їх до будь-яких цехів та ремесел, щоб вони не шинкували ніякими напоями та не краяли на лікті сукно, але щоб вільно шукали для себе прожитку та збільшення свого майна у дозволених їм віддавна заняттях. А ті райці та інші міщани католицького обряду не повинні їм робити жодних обтяжень та несправедливостей ні в цих, ні в інших їх давніх заняттях, але за посередництвом цього нашого декрету ставитися до них (українців) з сусідською любов'ю та прихильністю, адже справа взаємного миру та злагоди є справедливою. Для засвідчення грамоти наша печатка є підвішена. Діялося та дано на вальному сеймі у Пйотркові у найближчий вівторок після свята св. Валентина, року Божого 1525, а нашого панування 19 року, у присутності (список свідків). Свідчення велебного у Христі пана отця Петра, краківського та познанського єпископа та канцлера Польського королівства.

Привілеї національних громад міста Львова (XIV – XVIII ст.) / [упоряд. М. Капраль]. – Львів, 2010. – С. 44. – Режим доступу: http://www.archeos.lviv.ua/upload/publication_15.pdf

***

[1] Йдеться про магдебурзьке право.

ІЗ ПРОМОВИ ВОЛИНСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО ШЛЯХТИЧА Л. ДЕРЕВИНСЬКОГО НА ВАРШАВСЬКОМУ СЕЙМІ ПРО НАЦІОНАЛЬНИЙ ГНОБЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ

1620 р.

Придивись ще до образ і нечуваного гноблення – хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється проводжати за церковним обрядом тіло померлого жителям міста і відкрито приходити до хворого з тайнами Божими. Знову ж – хіба не гноблення у Вільні. При тому нечуване: коли хочуть тіло померлого поза замком проводжати через замкову браму, через яку проходять і проїжджають євреї й татари, то вони цю браму зачиняють і тіло доводиться проносити через іншу браму, яка служить для вивозу міських нечистот ‹…›

Історія України: Джерельний літопис / [упоряд. В. І. Червінський, М. І. Обушний, Т. Ю. Горбань, В. Є. Кругляков та ін.]. – К., 2008. – С. 132.

Завдання до джерел:

1. Про які обмеження православних міщан у Львові йдеться у грамоті Сигізмунда І Августа?
2. На чию сторону у конфлікті православних та католицьких львівських міщан пристав Сигізмунд І Август? Чому?
3. Згідно з текстом промови шляхтича Л. Деревинського встановіть, чи тривали утиски православних міщан у Львові у XVII ст. До яких настроїв серед українського населення вони призводили?

З ЛЮСТРАЦІЇ ОСТЕРСЬКОГО СТАРОСТВА ПРО ПОВИННОСТІ ТА ПОДАТКИ МІЩАН І СЕЛЯН

30 жовтня 1628 р.

Що стосується міщан та інших підданих, котрі прав не мають, то на них першу повинність покладаємо, щоб вони

вали, башти і частоколи поблизу міста і замка за давнім звичаєм і необхідності виправляли під штрафом у 10 кіп литовських. А також повинності по будівництву і ремонту гребель, мостів і млинів, доставку дров для потреб замку, мають нести згідно декрету й. к. м. від 1604-го року, і все під штрафом 10 кіп литовських.

Кожен для оборони міста і замку повинен мати самопал полагоджений, 3 копи куль і 3 фунти пороху. Караул під час небезпеки від ворога, за розпорядженням пана старости, або його підстарости, мають справно нести, місто і замок й. к. м. кріпко обороняти, під загрозою смерті.

У корчмах горілчаних та медових щоб пану старості жодної перешкоди не чинили під штрафом 10 кіп литовських.

Підвійськовому, котрий безперестанно перебуває в услуговуванні замку і міста, а утримання жодного не має, по грошу щороку з кожного диму мають давати, а пан староста йому має щорічно видавати свитку.

Перекладено за виданням:

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – Т. I. 1620 – 1647 годы / [ред. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский, А. Л. Сидоров и др.]. – М., 1953. – С. 78.

3 ЛЮСТРАЦІЇ ЖИТОМИРСЬКОГО СТАРОСТВА ПРО ПОВИННОСТІ МІЩАН м. ЖИТОМИРА ТА ПРО ЇХ СКАРГУ НА ПІДСТАРОСТУ І АРЕНДАТОРА, ЯКІ ОБТЯЖУЮТЬ ЇХ ПОВИННОСТІЯМИ ТА ЧИНЯТЬ ПЕРЕШКОДИ ТОРГІВЛІ

12 лютого 1622 р.

Повинності міщан

Мається обкладених податтю міщан, котрі сплачують чинш по 2 злотих – 66; по 2 злотому 12 грошей – 120; котрі сплачують по 1 злотому – 20; тих, хто по мірці жита – 66; хто по півмірці жита – 120; хто по мірці вівса – 66; хто по півмірці вівса – 120; влітку один день мають косити.

Чинш з міста становить суму 355 злотих; жито по чиншу у суммі складає 126 мірок. Мірка по 3 злотих; всього буде 378 злотих; вівса по чиншу 126 мірок; мірка по 1 злотому 10 грошей; всього буде 168 злотих.

Медову подать сплачують 13 чоловік, що становить 22 відра меду. Кожне відро рахується по 5 злотих; всього буде 110 злотих. Подать медова десятина, яку щорічно збирають з підданих для пана старости, становить 5 кадок меду. Кожна кадка по 16 злотих; всього буде 80 злотих.

За колядки і ходіння у різдвяну ніч по 2 гроша, з 200 будинків 13 злотих 10 грошей.

Греблю біля міста міщани мають ремонтувати по дорожній повинності. Бояр є 10; ці нічого не сплачують, тільки з листами посилаються. Стрільців – 2, як виконуючі військову службу вони нічого не сплачують, возових грошей не сплачують, військових возів не споряджають.

Сума прибутку з міста 1104 злотих 10 грошей.

Донесення житомирських міщан

Поставши перед нами, житомирські міщани висловлювали протест і скаржилися на підстаросту і єврея-орендаря, які по відношенню до них не дотримуються привілеїв польських королів і ці привілеї порушують, ярмарок і торгів по їх правах не допускають, а купців та інших торгових людей відлякують тим, що і з них, і з гостей, що приїздять у місто, несправедливе мито беруть – по 3 гроші з возу, що викликає значне невдоволення торгових людей.

На ремонт мосту міщан всупереч законам виганяють, а у ярмарки торгувати пивом, медом і горілкою не допускають, порушуючи цим їх права.

Перекладено за виданням:

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – Т. I. 1620 – 1647 годы / [ред. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский, А. Л. Сидоров и др.]. – М., 1953. – С. 26.

Завдання до джерел:

1. Які податки мали сплачувати українські міщани?
2. Порівняйте повинності, які мали виконувати міщани Житомирського та Остерського староств.
3. Порівняйте повинності міщан та селян.
4. Які повинності житомирські міщани вважали такими, що порушують їх давні права і привілеї?
5. Проаналізуйте зміни у становищі українського населення, які відбулися у Речі Посполитій у першій половині XVII ст. Зростанню яких настроїв вони сприяли? Чому?

З «ХРОНІКИ» ЯНА ДЛУГОША ПРО УКРАЇНСЬКІ МІСТА

Друга половина XV ст.

Знамениті міста Польщі

‹…› Львів, третя митрополича резиденція Польщі, яка була перенесена сюди польським королем Владиславом Третім [1] з міста Галича, знаменитий двома замками, котрі над ним підіймаються, і багатий різними товарами, які ввозяться по Левовому морю [2] [і] суходільним шляхом доставляються до нього, проте не має судноплавної річки, яка зазвичай примножує благоустрій міст. ‹…›

Також Каменець, з усіх сторін, замість кріпосних стін, оточений подібно вінця високими скелями, частими і прямовисними, які звідусіль оперізуються і омиваються немалою річкою Серетом, дещо заболоченою [у місці], де вона обтікає місто. Він настільки виділяється однією тільки незвичайністю і винятковістю природного розташування, що вид його дивує кожного: з усіх боків затиснутий обривчастими скелями, оточений не валами, не ровами, як інші міста, а глибокими безоднями, від погляду на які охоплює жах, укріплений по окружності, ніби валом, іншими скелями, і прихований природною огорожею так, що ніхто не здогадається, що тут місто, перш ніж вступить у саме місто. У місто відкрито тільки один доступ з замку, з півдня, він круто

піднімається. Надзвичайне і єпископським достоїнством, і замком, що підіймається над містом, виробляє тільки мед, віск і скот.

Також Київ, заснований одним з польських язичеських князів Києм, що отримав назву від звучання його імені. Колись величезне місто, уславлене трьомастами храмами, з яких деякі зруйновані від ветхості, гідністю кафедрального [центру] і знатною і родючою річкою Дніпром, а також замком на узвишші, збудованому з дубових колод. Знаменитий крім того близькістю до моря; до того багатий на рибу, що спіймані у водах Дніпра риби менш, ніж полулікоть, викидаються диким звірам. ‹…›

Також Луцьк, відомий великою родючістю ґрунтів, який омивається єдиною найбільш красивою річкою під назвою Стир, відомий єпископією і замком, заснованим князем Володимиром [3].

Перекладено за виданням:

Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. Кн. I – VI. / [пер. Н. И. Щавелевой]. – М., 2004. – С. 224 – 225. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos_3/frametext1.htm

***

[1] Католицька архієпископія була перенесена у 1412 – 1414 рр. до Львова Владиславом II Ягайлом, польським королем у 1386 – 1434 рр.

[2] Левовим морем Ян Длугош називав Чорне море.

[3] Відомості про заснування Луцька князем Володимиром відсутні.

Завдання до джерела:

1. Які міста Ян Длугош назвав серед найбільших в Україні? Чому?
2. Які історичні відомості, наведені хроністом, можна піддати сумніву?
3. Порівняйте відомості про Київ і Львів з «Хроніки» Яна Длугоша з даними інших джерел («Щоденників» М. Груневега та Е. Лясоти, «Записок про Московію» С. Герберштейна).

ОПИС ЛЬВОВА, ВМІЩЕНИЙ У «ЩОДЕННИКУ» МАРТІНА ҐРУНЕВЕҐА

Початок XVI ст.

Львів... лежить у такому місці, неначе це альтана посеред раю. Дуже гарні околиці... Як тільки трохи перейти через поріг, натрапиш на стільки дивовижних речей, що деінде треба було б подорожувати сто миль, щоб таке побачити. Тут широкі поля, гори і долини, пагорби і верхи, чагарники й ліс. Відразу за міською брамою все це не тільки можна оглядати, але й досягти руками. Не знаю міста у всьому королівстві, яке було б багатше на садки. Тут ростуть горіхи і сливи, розміром з куряче яйце. Їх пакують у великі бочки і вивозять аж до Москви. Виноград з тутешніх садів не тільки носять кошиками на ринок, але й роблять вино до погребів по 50-60 бочок з одного преса. Завдяки умінню і пильності виноробів їхнє вино міцніє з року в рік, так що деякі вина приймають за привезені, а не місцеві... Кипариси і розмарин тут побачиш не тільки в вазонах, але й на ділянках. Гарні каштани, дині, артишоки та деякі инші іноземні рослини тут не дивина. І вони не лише квітують, але й дають плоди... Запашні нагідки, найкращі фіалки та инші свіжі квіти можна знайти тут в будь-який час цілий рік. І городи вони мають не тільки для пожитку, але й для забави – у городах є гарні альтанки, ставки, навіть майданчики для кеглів. ‹…›

У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх одягах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одягу, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, якою б мовою він не говорив, знайде тут і свою мову. Місто віддалене понад сто миль від моря. Але коли побачиш, як на ринку при бочках малмазії вирує натовп крітян, турків, греків, італійців, зодягнених ще по корабельному, видається, неначе тут порт відразу за брамою міста.

Щотижня буває три торговельних дні – по середах, п’ятницях, неділях... Але торг тут щодня, бо щоденно прибувають крамарі з усієї Русі, Поділля, з Молдавії і Волощини. Отже щодня знайдеш тут різні товари, які тільки можна придумати. Є також різноманітні добрі ремісники, навіть друкарня. І хіба не кожному відомо, як багато крамниць у Прусії, Сілезії, не кажучи про всю Польщу, тутешні вірмени заповнюють своїми товарами...

Свою назву місто має від гори, під якою воно лежить... Недалеко від левової яскині, на віддалі пострілу, є ще одна гарна гора. На цій горі князь Лев надумав спорудити замок і там встановити своє владарювання. І справді, це не тільки гарна гора, але й чудо світу. А у той час вона була ще більшим чудом, поки їй не зняли вершину. Гора височить посеред вільного простору, її з усіх боків далеко видно. З сторони Любліна вона помітна ще перед Белзом, віддаленим понад 10 миль. Поки не було збудовано замок на горі, вона мала вигляд зрізаної піраміди, і здіймалася наче гора Сінай посеред пустелі. А тепер вона виглядає, як ніби їй зняли капелюх і замінили короною, як це видно на малюнку поруч... Хоч тепер замок виглядає зле, все ж видно, що князь Лев спорудив його з великою пильністю і великим накладом коштів. Він мав свій двір лише там.

Замок займає весь верх гори... Дорога туди, викувана в скелі... входить з південного боку на довгу і досить широку рівнину... Там нема жодної будови, лише замкові мури. Тільки ліворуч, з заходу, стоїть на краю дерев’яний цейхгауз позначений № 2. А праворуч від брами глибокий рів у твердому камені. Понад ним – зведений міст до княжого палацу, який стоїть, покритий ґонтами, неначе великий будинок посеред замку і з’єднується з обох сторін з мурами. У цьому будинку є чудові зали, кімнати та инші приміщення усякого виду. Зверху велика каплиця, прикрашена на руський

спосіб, у якій молився князь. Лише за нею, з сторони міста, є капличка з католицьким вівтарем. Обидві зараз пусті.

Всі двері, брами, дорога, вікна прикрашені різьбленим каменем. Коли перейти згаданий міст, то під палацом веде прохід з брамою поза будинок. Тут опиняєшся на гарній і великій чотирикутній площі, в кінці якої замок завершується двома великими півкруглими вежами... Ця площа, чи двір, має навколо по мурі хід, вид з якого дає очам більшу насолоду, ніж можна було б уявити... У замку є багато староруської зброї – різних арбалетів, щитів, списів, шоломів тощо. Коли князь закінчив замок і там став перебувати як у недоступному місці, люди стали називати за іменем володаря цей замок Львовом.

Що ж стосується знаменитого міста, яке виникло під цією горою, я чув від старих людей таке. Якраз тоді, коли Лев готував для замку місце недалеко від гори Льва, його слуги з иншої гори, напроти замку, помітили ще одну високу гарну гору. Коли вони з нею знайомилися, натрапили на страшного дракона. Як тільки князь про нього довідався, учинив раду і погубив цього жахливого змія. Наказав також негайно на горі, де змій мав лігво, змурувати церкву на честь св. Юра (оскільки той також знищив подібного змія). Цю церкву надав він своїм руським священикам як парафіяльну. Вона віддалена від замку приблизно настільки, як гданська Висока брама від Мотлавської брами... Недалеко від церкви показують у скелі печеру згаданого дракона, яку називають тепер Змієвою ямою. Церква разом з будівлями духівництва займає весь верх гори. Там і тепер має резиденцію український єпископ; називають церкву «столичною», що означає «кафедральна церква», або «собор» (хоч у місті є більша і краща українська церква). Церква св. Юра приблизно дорівнює гданській церкві св. Варвари, але побудована на український спосіб. За моїх часів вона була повністю перемурована і прикрашена деякими новими образами, що їх

намалював дуже старанно український митець Федько. Якщо хочеш побачити гарний, добре прикрашений храм, зайди в середину до цієї церкви. Назовні вона не така, хоч вже має бляшану покрівлю.

Під час будови цієї церкви почали збиратися люди..., аж поки не виросло велике село, яке ще й нині є на передмісті. А князь побачив, що було б неважко спорудити місто. Йому сподобалася долина під замком – рівне місце, оточене горами.

Як видно, церква Юра була першою будовою міста після замку... Оскільки в ті часи Полтва блукала по долині і утворювала в лісі під узгір'ям велике болото, князь розпорядився збирати воду в рів і відпроваджувати її, осушувати землю, викорчовувати ліс. А тоді князь Лев почав під своїм замком вимірювати місто, проголосив для нього вольності і подбав також, щоб місто навічно користувалося його ім'ям і гербом...

Побачивши, що це місто ростиме великим, що воно багате на воду і дерево, люди почали туди сходитися... Від того часу дотепер місто так поширилося, що його передмістя тягнеться аж до [церкви] св. Юра. І з усіх сторін міста є такі передмістя, а в них є чудові вулички. За моїх часів місто зросло настільки, що коли я від'їжджав звідтіля, то супроти того міста, до якого я прибув, неначе виникло друге таке саме місто.

Під цією церквою гора кінчається і далі йде в иншому напрямі. На північ простяглося велике передмістя, початок якого на плані позначено хрестиком. На цій вулиці справа, біля підніжжя гори мурований храм св. Івана. А далі гарна мурована українська церква, названа Монастирем, бо там є гарний мурований будинок для їхніх ченців. Дотепер їх живе там один чи два. Кілька років тому почали вести чернече життя також українські монахині. І ця церква за моїх часів була цілком перемурована і прикрашена гарними мальовилами. Далі на цій вулиці мали українці стару церкву,

яка недавно була розібрана, а на її місці споруджена нова, дуже гарна, з дерева. За українським монастирем трохи далі є вірменський монастир. Це також великий мурований будинок, при якому є і дерев'яна будівля. У монастирі стоять одна за одною дві муровані церкви – св. Марії і св. Якова. Ще, крім того, у садку одного вірменина вони мають гарну дерев'яну церковцю, її називають «при св. Хресті», бо у тому садку знайшли яблуко з розп'яттям.

Місто Львів (середмістя) збудовано чотирикутником... Розміром дорівнює Торуневі. Воно має навколо два міцні мури. Перший високий і з усіх боків на ньому багато високих веж. Муром під ґонтовим дашком можна дійти аж до замку. Цей Нижній замок служить королівським палацом, або двором, бо він підготований лише для житла, а не для оборони міста... [На дворі замку] стоїть церква св. Катерини. Вона була раніше руською, як ще й тепер свідчить вся її будова. Всередині, починаючи з підлоги, прикрашена мальовилами євангельських історій і святих, все на руський лад... Змурована вона дуже старанно, з особливо міцної цегли.

Цей [високий] мур оточено ще другим муром, від замку (починаючи з великої бастеї), північною стороною до Галицької брами на ньому багато високих веж. Вони напівкруглі і відкриті ззаду, але мають високі дахи з ґонтовою покрівлею. Недалеко від Краківської брами між обома мурами мають міщани стрілецький город з приємною альтаною. А зі сходу мають великий гарний цейхгауз [арсенал], сповнений доброї зброї та иншого військового обладунку, – і все це зберігається в порядку і чистоті. Далі доходимо при Галицькій брамі до майстерні ливарника гармат, яка рідко буває бездіяльною.

Хоч місто зі сходу лежить на підвищенні, навколо цих двох мурів викопано широкий рів. А за ровом іде ще вал від одної до другої брами, східною стороною. На валах палісад, або бруствер, зроблений з дерева і покритий глиною. На

ньому густо стоять восьмикутні дерев'яні вежі, а також три міцні муровані бастеї. Цей палісад тягнувся ще за моїх часів далі, від Галицької брами до замку і включав там також дві муровані бастеї. Бастеї ще стоять, але палісад розкидано і на його місці насипано великий і широкий вал, який вже тепер висотою дорівнює міському мурові. Зростає він тільки за рахунок сміття і будівельного лому, що їх викидають з міста. За цим валом йде ще один широкий рів. Цим новонасипаним валом можна дійти до міської хвіртки, при якій відразу справа є платна лазня. Ще одна [є] на передмісті, під церквою Марії... Обидві брами стоять напроти одна одної, проте від однієї брами иншої не видно. На обох ще й тепер є образи святих у священних шатах, намальовані на руський або грецький вигляд.

В цілому Львів – гарно муроване місто, на усіх вулицях багато мурованих кам'яниць, прикрашених різьбою і малюванням. Проте всі будинки вкриті тільки гонтою. Найкраща забудова на ринку і Вірменській вулиці... Навколо ринку перед будинками йде тротуар, гладко викладений тесаним камінням. Він такий широкий, що можуть йти чотири особи разом, або дві пари назустріч одна одній. З Ринку ведуть східці під цим тротуаром в погреби будинків. Над дверима погребів утворюється ніби уступ, з якого видно весь ринок. Якщо хочеш посидіти, знайдеш в багатьох місцях, на цьому уступі і перед будинками вмуровані лавочки. Тротуар на кілька ступенів піднято, і це не допускає туди возів і коней.

Посередині ринку гарна велика ратуша... покрита жовтою та зеленою полив'яною черепицею. Над її сходами чи то сінями за моїх часів замість дашка вимурувано гарну велику кімнату. А на високо піднятому наріжному камені вміщено кам'яного лева з короною і з королівським гербом у лапах. Перед сінями за моїх часів влаштовано стовп ганьби... При ратуші з заходу стоїть гарна висока вежа, знизу чотирикутна, а зверху восьмикутна, яка ще не готова... Звідти

вранці, опівдні і увечері грають на трубі. До ратуші прибудована постригальня сукна, далі є вага, за нею корита для рибного торгу... Далі хлібні рундуки, шевські ятки, будинок гончарів. Тоді вуличка з будинками шинкарів, за ними бідні крамниці з дерева і муровані багаті крамниці. За моїх часів вуличка багатих крамів була підмурована склепінням.

‹…› Крім фарського найкращий храм Божого тіла (перша з його каплиць має вівтар), у якому був тоді образ Марії, з головою, загорнутою плащем, і з дитям на руках. Хоч цей образ і тепер гарний, він, я думаю, пам'ятає початки храму: раніше він, без сумніву, був у пошані в русинів і греків. Образ намальовано на руський спосіб, є на ньому і їхні літери.

Українці мають храм Богородиці, яку вони називають Пречистою. Він має високу дзвіницю з суцільного квадратного каменю, покриту свинцем... її дав спорудити з власних коштів Костянтин Корнякт... Українська церква не набагато більша від гданської св. Варвари. Тепер її будують від підстав, з гарного і суцільного квадратного каменю. При мені була виведена вже до склепіння.

‹…› Вірменська церква теж має назву Богородиці, вона більша від української. Верх хрестовидний, критий свинцем, і має посередині надбудований ліхтарик... друга частина церкви покрита такою полив'яною дахівкою, як ратуша. За моїх часів Бернатовичка замовила вірменському митцеві Богушу вималювати церкву гарними зображеннями євангельських історій. Ця церква має гарну дзвіницю, криту свинцем. Недалеко від неї вірмени мають свій шпиталь. А шкіл у Львові тільки три: при фарному костьолі – католицька, при українській та вірменській церквах – їхні школи...

Мартін Ґруневеґ. Опис міста Львова (близько 1601 – 1606 рр.) / [наукова розвідка і переклад Я. Ісаєвича] // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 3. – Режим доступу:

http://www.ji.lviv.ua/n29texts/gruneweg.htm

Завдання до джерела:

1. Які дані щодо садівництва, городництва і виноградарства в околицях Львова навів Мартин Груневег?
2. Купці з яких країн прибували до Львова?
3. Як часто відбувалися торги у Львові?
4. Як автор пояснив походження назви міста?
5. У якому стані перебував львівський замок за часів Мартіна Груневега? Опишіть його.
6. За яких обставин, на думку автора, виник Львів?
7. Опишіть львівські укріплення за текстом джерела.
8. Про які пам'ятки архітектури згадав Мартин Груневег?
9. За текстом джерела схарактеризуйте забудову міста.

ОПИС КИЄВА З «ЩОДЕННИКА» ЕРІХА ЛЯСОТИ [1]

1594 р.

Київ (Kyow) з давніх часів був важливою столицею і особливим князівством, яке мало своїх власних монархів (котрі також називалися царями і князями) із роду теперішніх великих російських чи московських князів. Воно дуже просторе й укріплене, та прикрашене чудовими церквами і будинками, tam publicis quam privatis [2], як сліди цього ще видно по валу, який оточує навколо місто вгорі на височині і, як кажуть, тягнеться на дев'ять миль, а також по старих руїнах (ruinis). Але дивовижною була в ньому красива і чудова церква з назвою Свята Софія (Sanctae Sophiae), така простора і широка, що, здається, не мала собі рівної і збудована царем Володимиром [3] на зразок церкви Святої Софії (Sanctae Sophiae) в Константинополі (Constantinopel). Вона понині utcunque [4] стоїть, але дуже ветха. Верхнє склепіння, головним чином посередині, мозаїчної роботи, підлога внизу викладена красивими кольоровими камінцями. Нагорі вона має галерею (тобто церква з критою галереєю). Перила від однієї колони до іншої збудовані із суцільних

прозорих плит ясноблакитного каменя. В одній із них, якраз напроти високого вівтаря, є круглий отвір у півліктя заввишки, тепер замазаний вапном. Кажуть, що в ньому колись давно стояло дзеркало, в якому з допомогою магічного мистецтва можна було бачити все, про що думаєш, навіть на віддалі кількох миль.

Але коли одного разу якийсь Київський цар відправився на війну з бусурменами і довго не повертався, його дружина з туги за своїм володарем дотримувалась звичаю щодня дивитись у це дзеркало, щоб побачити, що робить її володар і як ідуть у нього справи. Та ось одного разу вона побачила між іншим, що він кохається з якоюсь полонянкою язичницею, розгнівалась та й розбила дзеркало, sit fides penes Authorem [5].

Далі вгорі ще можна бачити темну камеру, в якій Володимир наказав замурувати свою дружину. Також із верхньої галереї можна дійти звивистими сходами до одного місця нагору, в маленьку башту, де, як кажуть, Володимир звичайно раду радив і яка називається Володимировою Столицею (Stolicza Volodimirow). Це гарна, світла кімнатка. У церкві видно ще склеп княгині Юльзи [6] (Juulza), яка була матір'ю Володимира. Крім того, в дерев'яній труні показують тіло митрополита, якому татари відрубали голову, і яке ще донині (bis dato) не зіпсоване, як я сам це встановив, торкнувшись його руки і голови через лляне полотно, яким було накрите тіло. І ще показують склеп, а в ньому в залізній труні лежить похована дочка одного царя. Далі лежать у каплиці в красивій білій гробниці із алебастру князь Ярослав, син Володимира, разом із своєю дружиною [7]. Гробниця заввишки приблизно в ріст чоловіка і ще не зруйнована, майже попередньої форми. ‹…›

Крім церкви, показують також місце, де похоронені ті, що давали гроші на церкву і будували її. Але поруч немає ніякого пам'ятника (monumentum). Недалеко від Sancta

Sophia, була церква Sanct Catharina (Святої Катерини) [8], яка тепер цілком і повністю зруйнована, а залишився тільки кусок однієї стіни. Можна також ще бачити руїни красивих воріт, які ще й донині служать ворітьми. Одні кажуть, що вони називались Золотими, а інші – Залізними Воротами (Porten). Це була красива і статечна будова, як можна судити по тих залишках, що ще стоять. А то більше нічого не існує із старих споруд, крім церкви Sanct Michaelis (Святого Михайла) [9], яка також знаходиться вгорі, на височині. Це красива будівля, має посередині круглу башту з позолоченим дахом. Верхні хори всередині також оздоблені мозаїкою, а підлога вимощена маленькими кольоровими камінцями. Коли входить у церкву дверима, якраз проти високого олтаря, то ліворуч лежать в дерев'яній труні останки діви Варвари (Barbara), королівської дочки, юної неповнолітньої дівчинки років дванадцяти, як можна судити по її росту. Це не зотліла покрита тонким льняним полотном по самі ноги, що виглядали босими, до яких я торкнувся і знайшов ще твердими і неушкодженими. Зверху на голові в неї дерев'яна позолочена корона. Там, де видно руїни і в давнину стояло старе місто, нині майже немає будинків або їх зовсім мало. А теперішнє місто, побудоване внизу в долині на правому березі Дніпра, також досить далеко простягається, бо майже біля кожного будинку є сад.

Є в ньому багато російських церков, майже всі дерев'яні, лише одна, та, що стоїть на площі, мурована. Тут теж мав розміститись єпископат Римської церкви, але кафедральний собор зовсім поганий і всього-на-всього дерев'яний. Тут живуть також вірмени, але не особливо заможні, і в них теж є своя власна церква. Замок стоїть високо, на окремій горі. Далекосяжний, але не кам'яний, а дерев'яний і обмазаний глиною.

За одну чверть милі від міста вниз до Дніпра, знаходиться на горі Печерській монастир (Peczurische Monaster) або обитель. У ньому живе руський митрополит

разом із своїм конвентом (Convent) із чорних монахів, які тому називаються чернецями (czerniczi). Церква також красива і мурована, а в ній можна бачити гарну мармурову гробницю князя Костянтина Острозького (Constantini von Ostrow), який був батьком нинішнього старого київського воєводи і хоробрим героєм [10]. Напис руський (Reussisch). Крім того, є там біля стіни кам'яний склеп, обмазаний вапном, в якому лежать похоронені предки теперішнього великого московського князя. Кажуть, що старі московські князі і предки згаданого великого князя походили з одного роду. Від цього монастиря тягнеться під гору, вниз у напрямку річки сад, а в ньому є велике підземелля, тобто ями, які вони називають печерами (Peczuri).

Вирубані вони в глинистій горі, з багатьма ходами в усі боки, які часом заввишки з людський ріст і вищі, а іноді низькі, так що треба нагинатись; а завширшки такі, що одна людина може розминутись з іншою. Тут у давнину звичайно хоронили померлих і тіла, які там лежать, в більшості ще не зотліли. Лежать там серед інших, яких я бачив, Святий Денис (вірю, що це Діонісій) ‹…›, Святий Олексій ‹…›, Святий Марко ‹…›. Також велетень і богатир, який зветься Чоботка (Czobotka), і про якого розповідають, що на нього одного разу зненацька напали вороги саме тоді, як він надів один чобіт. Але він поспіхом не зміг найти іншої зброї, то схопив другий чобіт, якого ще не взув, для самозахисту і ним убив їх усіх. Звідси і отримав прізвисько. Крім того, лежать там в кам'яній труні два товариші, про яких кажуть, що доки були живі, перебували весь час разом. То ж вони схотіли і після смерті лежати разом в одній могилі, один по праву, а другий по ліву руку. Але один поїхав на якийсь час, а коли знову повернувся, то довідався, що його товариш помер три роки тому. Він пішов до могили і, побачивши, що мертвий покладений в труну не з того боку, як було між ними домовлено, сказав йому, щоб він посунувся на свою сторону і дав йому місце. У

відповідь на це мертвий негайно посунувся, а той ще живцем улігся біля нього і відразу вмер, та так мертвий і залишився лежати поруч нього. Ще лежить у другому, вузькому дерев'яному кориті тіло, що припливло в ньому від Смоленська (Smolensko) вниз Дніпром і тут, під монастирем, пристало до берега. Також ті дванадцять, які будували монастир. Крім того, один підстрелений під Києвом з великої гармати, котрий поранений прийшов сюди і відразу ж сам ліг тут і був похований.

Також напроти голови Чоботка лежать батько і син, обидва дуже рослі люди, в яких ще видно зверху на голові волосся і бороди. У цій печері є ще два вівтарі, біля яких звичайно щосуботи правлять обідню. Там, де стоїть задній вівтар, запалась земля під святим Антонієм (S.Anthonio). Про це розповідають так. Св. Антоній, який буцім-то був у цьому монастирі монахом серед ченців (czerniczi), якось раз закликав усіх своїх співбратів і, нагадавши їм про багато справ та особливо суворо попередивши про необхідність братерської єдності, попрощався з ними. А коли він прийшов до місця, де стоїть цей самий вівтар, земля між ним і його побратимами провалилась і вони стали відокремленими один від других. Однак, коли вони на цьому ж місці хотіли прокопати і найти його, звідти вирвався вогонь і відігнав їх. А коли вони пішли ліворуч і там почали копати, то вдарив сильний потік води, так що, якби вони не облишили це, то всі б потопились. Ще й тепер зовсім добре й чітко знати, що вода наробила, і з якою силою ринула. Напроти цього самого вівтаря стоїть дерев'яна колона, яка сягає знизу доверху і яку одна людина ледве може обійняти обома руками. Про неї кажуть, що коли до неї прив'язати людину уражену тяжкою хворобою, і залишити її прив'язаною на всю ніч, то вона вичуняє і позбудеться цієї хвороби.

У цій печері повинно ще бути тіло, із чиєї руки і одного зуба щорічно капають кілька краплин масла, і під ними весь

час мають стояти склянки, в які воно стікає. Але той, хто мене всюди водив, забув мені його показати. Коли йдуть у ці ями, кожен мусить нести з собою воскову свічку, тому що тут зовсім темно і через велику кількість ходів можна навіть заблудитись. Тут, усередині, є також багато ущелин або ж проходів, які забиті і підтримуються деревом, бо інакше б вони завалились і пропали. Вхід зроблений майже так, як звичайно роблять спуски в шахту на рудниках.

Щоденник Еріха Лясоти із Стеблова / [переклад, підготовка до друку, редагування Л. В. Пащина, Г. І. Калайда, А. Л. Сокульський] // Запорозька старовина. – Київ; Запоріжжя, 2003. – С. 222 – 277. – Режим доступу:

http://www.svit.in.ua/kny/bookla.htm

***

[1] Лясота Еріх (близько 1550 – 1616 рр.) – австрійський дипломат, у 1594 р. за дорученням австрійського імператора Рудольфа II відвідав Запорозьку Січ з метою залучити запорожців до антитурецької коаліції. Побачене під час подорожі на українських землях зафіксував у своєму щоденнику.

[2] Як громадськими, так і приватними (лат.).

[3] Софійський собор споруджений Ярославом Мудрим, сином Володимира Великого.

[4] З горем пополам, як-небудь (лат.).

[5] За правду хай відповідає автор (лат.).

[6] Ймовірно, йдеться про княгиню Ольгу, мати Святослава і бабку Володимира.

[7] Саркофаг з останками Ярослава Мудрого і його дружини Інгігерди понині знаходиться в Софійському соборі.

[8] Ймовірно, йдеться про церкву Святої Ірини, названої так на честь дружини Ярослава Мудрого Інгігерди, яка мала ім’я за хрещенням Ірина. Літописна згадка про закладення монастиря Св. Ірини датована 1037 р.

[9] Михайлівський Золотоверхий собор.

[10] Костянтин Іванович Острозький (1460 – 1530 рр.) – волинський князь, гетьман Великого князівства Литовського, староста брацлавський, звенигородський і вінницький. Його пам’ятник і нині зберігається у Києво-Печерській Лаврі.

Завдання до джерела:

1. Представників яких народів, що мешкали у Києві, зазначив автор?
2. Які київські історичні пам'ятки згадує Еріх Лісота?
3. Проаналізуйте наведені у джерелі легенди, пов'язані з київськими печерами.
4. Які історичні відомості, наведені Еріхом Лясотою, викликають сумніви?

ОПИС КИЄВА З «ЗАПИСОК ПРО МОСКОВІЮ» СИГІЗМУНДА ГЕРБЕРШТЕЙНА

1549 р.

На сім миль вище Черкас по Борисфену [1] зустрінемо місто Канів, у вісімнадцяти милях від якого знаходиться Київ, давня столиця Русії. Пишність і істинно царська велич цього міста помітні у його руїнах і рештках його пам'яток. І понині ще на сусідніх горах видні рештки занедбаних храмів і монастирів, а крім того, багато печер і у них дуже давні гробниці з тілами, не тронутими тлінням.

Перекладено за виданням:

Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии / [пер. Н. И. Щавелевой]. – М., 1988. – С. 185.

***

[1] Борисфен – Дніпро.

Завдання до джерела:

1. Яким описав Київ С. Герберштейн?
2. Порівняйте джерело з описом Києва Е. Лясоти.

Контрольні запитання та завдання:

1. Що означає поняття «юридик»?
2. Які привілеї надавало місту магдебурзьке право?
3. Які питання входили до компетенції магістратів?

4. Яке місто на українських землях першим отримало магдебурзьке право?

5. Коли магдебурзьке право було надане Львову, Київу, Кам'янець-Подільському, Луцьку?

6. Якими питаннями опікувалися цехи?

7. Вкажіть позитивні і негативні наслідки діяльності цехів.

Тестові завдання:

1. Як називалося середньовічне право, що передбачало надання самоврядування містам?

а) руське; в) польське;
б) магдебурзьке; г) волоське.

2. Як називався судовий орган за магдебурзьким правом?

а) магістрат; в) війт;
б) рада; г) лава.

3. Оберіть правильне твердження:

а) юридиками назвалися земельні володіння феодалів на території королівських міст;
б) цехмайстри очолювали магістрати;
в) у раді розглядалися кримінальні справи;
г) цехи являли собою об'єднання ремісників, у яких існував поділ праці і механізоване виробництво.

4. Як називалося об'єднання ремісників за професійною ознакою?

а) магістрат; в) цех;
б) ратуша; г) юридик.

5. Хто очолював цех?

а) бурмістр; в) воєвода;
б) війт; г) цехмайстер.

6. Оберіть неправильне твердження:

а) цехи встановлювали монополію на ринку;
б) щоб стати членом цеху, підмайстер мав виробити показовий продукт;

в) цехи займалися благоустроєм міст, регламентацією торгівлі, виконували поліцейські функції;
г) цехи діяли відповідно до власних статутів.

7. Яке з вказаних міст першим отримало магдебурзьке право?

а) Санок;
б) Чернігів;
в) Кам'янець-Подільський;
г) Київ.

8. Коли Львів отримав магдебурзьке право?

а) 1356 р.;
б) 1374 р.;
в) 1432 р.;
г) 1623 р.

9. Оберіть місто, про яке йдеться в уривку з історичного джерела: «Пишність і істинно царська велич цього міста помітні у його руїнах і рештках його пам'яток. І понині ще на сусідніх горах видні рештки занедбаних храмів і монастирів, а крім того, багато печер і у них дуже давні гробниці з тілами, не тронутими тлінням»:

а) Кам'янець-Подільський;
б) Київ;
в) Луцьк;
г) Львів.

10. Встановіть хронологічну послідовність надання містам магдебурзького права:

а) Львів;
б) Чернігів;
в) Луцьк;
г) Київ.

ТЕМА 7
СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Мета: визначити причини, основні прояви та наслідки соціальних і економічних змін, що відбулися на українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

План:

1. Поширення фільваркового господарства. «Устава на волоки» 1557 р.
2. Характеристика шляхетського стану.
3. Становище селянського стану.

Методичні рекомендації:

1. При підготовці до семінарського заняття охарактеризуйте суть фільваркового господарства, визначте причини та наслідки його поширення. Зверніть увагу, що фільварок – це багатогалузевий господарчий комплекс, орієнований на ринок. До їх поширення призвів розвиток товарно-грошових відносин та зростання ринку сільськогосподарської продукції, що, у свою чергу, було зумовлено початком доби Великих географічних відкриттів, урбанізаційними процесами, демографічними змінами, падінням Візантії, яка була основним постачальником збіжжя до Європи тощо. Слід пам’ятати, що у часи середньовіччя господарство феодала мало натуральний характер. Втім, зростання попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило переорієнтацію господарства на ринок. Фільварки почали поширюватися на Галичині, Волині і Поділлі з початку XVI ст., з другої половини XVI ст. – на Наддніпрянщині та у Закарпатті. У фільварках займалися товарним землеробством, тваринництвом, первинною

переробкою частини виробленої продукції на млинах, ґуральнях, броварнях тощо. Існування попиту на збіжжя призвело до збільшення орних площ у фільварках, які розширювались за рахунок приєднання пусток, селянських земель тощо.

Розвитку фільваркового господарства сприяла «Устава на волоки», затверджена 1 квітня 1557 р. Сигізмундом II Августом. Цей документ оголошував про проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського. Слід мати на увазі, що реформу провели у великокнязівських володіннях у Литві, Білорусі та лише частково в Україні – у Кременецькому повіті, Ратненському і Ковельському староствах на Волині. У другій половині XVI ст. реформу запроваджували в магнатських, шляхетських і церковних володіннях з метою створення фільварків. Згідно до «Устави на волоки», усі земельні володіння великого князя вимірювалися і ділилися на однакові ділянки – волоки (від 16,8 до 21,8 га в залежності від місцевості), що стали єдиною одиницею оподаткування. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянами. Кожне селянське господарство отримувало у користування одну волоку, яка розмежовувалася на три смуги, що означало примусове запровадження трипільної системи. Залишки общинної селянської землі вилучалися. Незаможні селяни (городники) отримували у користування невелику ділянку, площа якої становила близько 1/11 частини волоки. За користування волокою селяни мали відробити панщину, яка встановлювалася у 2 дні на тиждень, відбувати повинності, сплачувати данину. На момент проведення реформи селянин міг відмовитися від волоки і перейти до іншого феодала або у місто. Якщо ж селянин погоджувався прийняти волоку, то прикріплявся до неї. У разі, якщо селянин не міг виконати усі повинності з волоки, її могли

брати дві родини. Важливо, що селяни не мали права розширювати свій наділ. Проаналізуйте зміст «Устави на волоки», використовуючи витяги з тексту джерела.

Реформа призвела до посилення закріпачення селян, збільшення їх повинностей, зменшення площ земель суспільного користування (пасовищ, лук), фактичного позбавлення селян права користуватися лісами. «Устава на волоки» руйнувала старі общинні форми, двір замінювався «димом» – індивідуальним селянським господарством. Водночас реформа сприяла розвитку фільварків і, як наслідок, зростанню товарності сільського господарства. Запровадження трипілля значно збільшувало продуктивність праці.

2. Під час розгляду другого питання згадайте про формування і розвиток шляхетського стану у XVI ст. Зверніть увагу на соціальне розшарування в середовищі шляхетського стану, що складався з великих землевласників – князів та магнатів і з середньої і дрібної шляхти. Поміркуйте, чим було обумовлене особливе становище князів та магнатів, які входили до сенату, обіймали найвищі посади у державі. Враховуйте, що у другій половині XVI ст. тривало зростання магнатського землеволодіння за рахунок успадкування, купівлі, шлюбів, захоплення земель, королівських пожалувань, освоєння окраїнних земель тощо. Велике землеволодіння на українських землях було розвиненим на Волині, де княжі роди Острозьких, Сангушків, Чарторийських, Заславських мали величезні латифундії. Так, князям Острозьким належала третина Волині. На Київщині найбільше маєтностей належало князям Вишневецьким, Збаразьким та іншим. Загалом, на Брацлавщині магнатам належав 81,4 % земельного фонду, на Волині – 70,3 %, на Київщині – 67,6 %.

Шляхта у XVI ст. здобула значні політичні права. Вона обирала короля, затверджувала закони, податки тощо.

Згадайте відповідні урядові постанови. У XVI ст. шляхта перетворилася на замкнутий стан. Визначте, які закони та постанови обмежували доступ до шляхетства. Важливу роль у цих процесах відіграла «Устава на волоки» 1557 р. Згідно з нею особи, які не могли документально підтвердити своє шляхетське походження, позбавлялися шляхетства. Економічному посиленню шляхти сприяло й поширення фільварків. У другій половині XVI ст. у Речі Посполитій фактично сформувалася «шляхетська демократія». Згадайте, які артикули Литовських Статутів відіграли відповідну роль.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. тривають процеси денаціоналізації, насамперед полонізації та окатоличення, шляхетського стану. Поміркуйте, чим це було обумовлено (можливість займати вищі посади, мішані шлюби, близькість до королівського двору, контрреформація, прагнення долучитися до європейської культури тощо). Яскравим свідченнями цих процесів є історія родів українських православних князів Острозьких та Вишневецьких, чиї представники у XVII ст. були ополячені та окатоличені. Втім, найшвидше окатоличувалась верхівка шляхетства, а середня і дрібна шляхта, чиї інтереси рідко виходили за межі українських земель, полонізувалася і наверталася у католицтво дуже повільно. Визначте наслідки денаціоналізації верхівки шляхетського стану.

3. При розгляді третього питання зверніть увагу на причини розгортання процесу закріпачення селянства, насамперед розвиток виробництва товарного зерна на експорт та поширення фільварків. Це призвело до зростання потреби у дешевій робочій силі, оскільки прибутки феодала відтепер напряму залежали від собівартості продукції. З’ясуйте за текстом джерела, які положення «Устави на волоки» 1557 р. утверджували кріпацтво та панщину. Зверніть увагу, що панщина стала тривалішою: з двох тижнів на рік вона зросла до двох днів на тиждень, а згодом землевласники збільшували

кількість панщинних днів навіть до 4 – 5 днів на тиждень. Внаслідок реформи зросла кількість безземельних і малоземельних селян: городників, які мали тільки город, комірників – худобу, халупників тощо. Відтак у першій половині XVII ст. третина селян на українських землях у складі Польщі була безземельною та малоземельною. Пошуки вільних земель призвели до наростання колонізаційного руху. Поміркуйте про його історичне значення (освоєння вільних земель, покозачення населення Подніпров'я тощо).

Насамкінець зверніть увагу, що з кінця XVI – у першій половині XVII ст. соціальні протиріччя на українських землях поглиблювалися національно-релігійним протистоянням руських православних селян, міщан, козаків, дрібної шляхти і ополячених князів, магнатів, заможної шляхти. Все це призвело до цілої низки повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. та зрештою до Української національної революції середини XVII ст.

Джерела та література:

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. – СПб., 1848. – Т. III.

Боплан Г. Опис України / Г. Боплан. – Львів, 1998.

Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакциею Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868.

Історія України: Документи. Матеріали / [уклад. В. Ю. Король]. – К., 2002.

Історія України: Джерельний літопис / [упоряд. В. І. Червінський, М. І. Обушний, Т. Ю. Горбань, В. Є. Кругляков та ін.]. – К., 2008.

Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004. – Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2.

Хрестоматія з історії Української РСР / [за ред. І. О. Гуржія]. – К., 1959. – Т. 1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.

****

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1994. – Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українських землях XIV – XVII віків.

****

Голобуцький В. О. Економічна історія УРСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К., 1970.

Історія селянства УРСР: у 2 т. – К., 1967. – Т. І.

Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / [за ред. В. М. Литвина]. – К., 2006.

Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн.– К., 1979. – Т. І. – Кн. 2.

Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Баранович А. И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII ст. / А. И. Баранович. – К., 1959.

Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / І. Д. Бойко. – К., 1963.

Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь / І. Ворончук // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2004. – Вип. 4. – С. 117 – 133.

Гурбик А. Аграрна реформа Сигізмунда Августа / А. Гурбик. – К., 1997.

Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве / В. И. Пичета. – М., 1958.

Похилевич Д. Л. Крестьянство Белоруссии и Литвы в XVI – XVIII вв. / Д. Л. Похилевич. – Львов, 1957.

Тазбир Я. Привилегированное сословие феодальной Польши / Я. Тазбир // Вопросы истории. – 1977. – № 12. – С. 159 – 167.

Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» / І. Тесленко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8. – С. 119 – 133.

Якубский В. А. К вопросу о причинах развития фольварочной системы / В. А. Якубский // Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества. – 1974. – Вып. 1. – С. 80 – 88.

Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. / Н. Яковенко // Феодализм на Украине. – К., 1990. – С. 79 – 99.

Яковенко Н. М. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. / Н. Яковенко // Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць. – К., 1991. – С. 86 – 97.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К., 2008.

ДЖЕРЕЛА

ВИТЯГИ З «УСТАВИ НА ВОЛОКИ» СИГІЗМУНДА II АВГУСТА

1557 р.

Устава на волоки господаря короля його милості у всьому Великому князівстві Литовському, літа Божого народження 1557, квітня 1 дня

1. Про бояр путніх і про служок. Бояр путніх, давніх, а не викупніх, хочемо зобов’язати, аби були на двох волоках постановлені, з яких би за всі повинності, грошима оцінивши

в залежності від ґрунту, як люди осадні платили, а на службу тяглу і в підводи ходити неповинні; а коли з наказу нашого на дорогу поїдуть, того року нічого платити не мають, а без волі і наказу нашого, уряду нашому їх на дорогу і нікуди не посилати; а будучи на дорозі, служити їм по-старому: платити їм, як і до того, згідно статуту. Служок з таких же бояр ревізори обирають, та не більше, тільки по потребі, при кожному замку і дворі нашому залишити мають, котрих служба буде їздити з листами нашими до дворів, що неподалік від того уряду, і з грошима прибутків наших до Вільно, до скарбу, і по кривдах підданих колією з наказу урядового їздити; а за то їм на одного коня дві волоки, вільні від усіх податків вважаються, і на потребу уряду їздити не повинні. ‹…›

5. Про слуг двірних. Однодвірні та інші слуги двірні, мешкаючи на послугах наших, повинні мати по дві волоки, вільні від усяких плат і повинностей, а котрі на службах наших не будуть, щоб сплачували з кожної волоки пенязями від ґрунту, оцінивши усі повинності, а якщо б, зістарившись на службах наших, вдома мешкали, таким обидві волоки вільні мати, проте тільки за листом нашим господарським. ‹…›

7. Про війтів. На селах війти повинні мати по одній волоці вільній, а якщо схоче, має бути йому і друга надана на чинш, оцінивши усі повинності і доходи в залежності від ґрунту. А служба їх: з наказу урядового, людей на роботу ‹…› виганяти, і при віддаванні податків бути; підданих наших до суду замість децького [1] перед урядом ставити; при роботах усяких замість пристава над людьми війтівства свого стояти; при відвезенні вівса і сіна до Вільна і будь-куди з людьми війтівства свого їздити і їх віддавати; переорання волок пустих і найнятих, стіни кордонів та копи на кожний рік між підданими нашими лагодити та поновляти, під виною, копою грошей; а якщо від котрого сусіда побачив копу чи кордони зіпсованими, то має уряду сповістити, під тією ж виною.

А судити уряду підданих про все у день торговий, крім звинувачень кривавих та ґвалтівних: про таку вину, якщо звелить уряд притягати до суду підданого, війт повинен; а котрий би з підданих війту не підкорявся, а за покликом його перед урядом не став, на такого своєвільного уряд децького послати має, і від непослушного децькування на милю в обидва боки гріш. А при суді війту бути, і справедливості підданому допомагати. Боргів наших відомость мати і ревізорам оповідати, і того берегтися, щоб уряд вин і пересудів більше, ніж встановлено, не брав; а якби після заяви його уряд того не перестав, має про те війт ревізору оповідати. А війта уряду у всякій провині судити, тільки війтівства у нього не віднімати, до тих пір, поки спільно з ревізором дознавши вину і неслушну справу його, і, того скинувши війта, іншого призначити – чоловіка тієї ж волості, поза підозрами, на якого піддані вкажуть. Котрі війти і також лавники по селам судів жодних судити, поклонів вимагати і вимислів над підданими чинити не мають, під загрозою штрафу до казни нашої у рубль грошей; тільки як побачать де будь-яку шкоду нашу господарську, урядові або ревізору оповідати, нічого не приховуючи, під тією ж виною. А якщо війтівство кому дають, присягати йому не потрібно, якщо вже вина на війта написана. А відкупів уряд з підданих за роботу брати не має, а якщо б десь брав, війт має про те ревізору оповідати під виною, копою грошей. А якщо би війт волоку пусту кому найняв, або від уряду найняту перед ревізором утаїв, тоді за те скарати його, як злодія, смертною карою. А у війтівство кожному має бути додано волок сто чи більше відповідно до прилеглості, хоча б два і три села і більше приєднати. А для розпізнавання межі підданих війт повинен мати шнур однакової міри зроблений і випробуваний, і у пору мокру чи суху завжди його лихтовати і випробувати, і якщо підданий один другому межу переоре і викривить, щоб уряднику на копу не їздити, пересуду і проїзду не брати, але

війт межу направить і візьме з того, хто її викривив, на уряд дванадцять грошей, а собі за працю чотири гроші. А вина битая, судом доведена – дванадцять грошей, а хоча б не доведена і за обжалуванням поєднана – така ж вина. А якщо бійка станеться, а не жалуючись уряду, поєднаються, то вина шість грошей тому, хто єднає, і оголосити те урядові війт і лавники повинні під виною копи грошей.

8. Лавники у селах по два і по три, в залежності від розмірів села, мають бути призначені, люди непідозрілі, гідні довіри, котрих повинність шкоди межі підданих ‹…› оглядати, а за працю лавнику оглядного від шкоди гріш ‹…›.

15. Чиншу з волоки сільського ґрунту доброго 21 гріш, з середнього – 12 грошей, з поганого – 8 грошей, а з дуже поганого, піщаного або болотного – 6 грошей; вівса з волоки доброго і середнього ґрунту – по дві діжки, а з поганого – одна діжка, а якщо грошима за вівсо наказано буде давати, тоді за кожну діжку – п’ять грошей, а за те, щоб відвезти кожну діжку – також 5 грошей, з тих же зазначених ґрунтів з кожної волоки сіна один віз, або 3 гроші за сіно, а за відвезення 2 гроші, а з дуже поганого ґрунту сіна і вівса давати не повинні, тільки з кожної волоки всякого ґрунту мають давати: гуся, або півтора гроша, куриці дві, або 16 пенязей [2], яєць двадцять, або 4 пенязей, на неводи два гроші, за стацію [3] два з половиною гроші, а коли стацію накажемо брати, тоді один раз на рік за ті пенязі мають давати з тридцяти волок яловицю одну, два барани і з кожної волоки по куряті і по десять яєць, а пенязів вже того року за стацію не мають давати.

16. Робота тяглим людям з кожної волоки по два дні на тиждень, а толоки чотири влітку, з чим скажуть, за що мають бути відпущені від роботи тиждень на Різдво, тиждень на м’ясопуст, тиждень на Великдень.

А котрих на роботу не потрібно, то їх на осаді посадити, і будуть давати з кожного ґрунту осади 30 грошів, 12 толок,

або за толоки 12 грошів, а за ґвалти уперше – жита діжка або грошей 10; і вже такі осадники робити нічого не повинні, крім сіна, розділивши на війтівства тяглі і осадні сіножаті рівно, і те їм зробити і вчасно спрятати. А з застінків [4] та повинність, де волока повна бути не може, то від моргу ґрунту доброго – 3 гроші і 4 пенязі, а з середнього моргу [5] – 3 грошей, а з поганого – 2 грошей, а з дуже поганого – половину двох грошей, а з волоки сіножатне, де можуть бути дрова і просіки, з сіножатей добрих – 50 грошей, з середніх – 30 грошей, а з поганих – 20 грошей, а з дуже поганих, болотних чи піщаних – 15 грошей. А якщо піддані наші на тих платах і повинностях волочних осаджені і постановлені, про то жодних стацій давати, ані піднімання чинити на послів наших і чужоземних не повинні.

17. Городники при дворах наших мають бути, даючи кожному по три морга землі, а їм з того служити по одному дню на тиждень пішо, а дружини їх влітку не більше, тільки шість днів на жнива, або на прополку будуть повинні. ‹…›

19. Серебщизна [6] з підданих наших аби ніколи з волів і коней не бралася, тільки з волок, тобто з кожної волоки, не враховуючи різниці ґрунту, доброго і поганого, а з руських волостей серебщизна по-старому, і там, де поміри нема.

20. Робота підданим через війта має бути замовлена у неділю, з чим і на який день люди до роботи прийти мають, і війт того ж дня людям визначить роботу, і яка людина не вийде на роботу, то за перший день штрафу сплатить гріш, а за другий день барана, а коли і в третій день прогуляє чи за п’янством не вийде на роботу, то бичем на лавці скарати, а дні повинні звеліти відробити. А якщо б де б з якої причини не міг підданий вийти на роботу, він має через сусіда, або лавника сповістити уряд, а уряд, зрозумівши слушну причину, не має його жодною з тих вин карати, а іншого дня відробити йому повинність, а не відкупатися від роботи нікому.

21. Пустих волок підданим не орати, а хто, не вписавшись до реєстру, посміє те вчинити, збіжжя до клуні нашої втрачає і вини рубль грошей до казни нашої сплатить.

22. А становитися до роботи підданим, як сонце сходить, а йти з роботи, як сонцю заходити. А відпочинку тим, що з худобою роблять, до обіду година, у полудень година, надвечір година; а котрі пішо роблять, тим відпочинок у ті ж часи, тільки по півгодини має бути ‹…›. А хто рано на роботу не вийде за лінощами, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має.

23. Фільварки хочемо мати, щоб скрізь створювалися, а найбільші мають бути при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані і неродючі були, а такі наказувати людям осаджувати, залишивши на уряд у кожному полі по одній волоці, яку городник зі своїм скотом обробити має, а за це морг землі на город, з чого лічби чинити і платити не повинен.

24. Уряд наш гумно у пильній акуратності тримати має, щоб у ньому ні в чому шкоди нам не було; а від збіжжя зібраного усякого повинен мати собі третій сніп, віддавши спочатку десятину і засіявши пашню нашу; а обмолоту усякого збіжжя ревізори наші у всіх клунях при дворах наших перевіряти мають, і до того наглядати і научати, щоб скрізь з вибоєм і без пилу збіжжя обмолочувалося. А продаж збіжжя гуменного має бути по лічбі прийнятий, по чому урядник призначить, як продавати; для того для всіх підданих мають бути діжки торгові в містах, дворах і клунях наших, у селах, і на всіх шляхах однакової міри, по чотири корці [7] краковських, котрих корців на той час десять у полубочку Віленському; і тією ж мірою продавати і засівати пашню з гумна, і такі діжки тримати під клеймом однаковим. А у клунях наших має бути гуменник, підданий наш, у тій же волості осілий, людина хороша, справна, непідозріла, котрий за ту службу гуменну матиме волоку, а від чиншів і всяких інших виплат, робіт і

повинностей вільну. А щодо засівання пашні уряд повинен мати пильність, щоб усі засівалися, а де б хто за недбалістю не засіяв, або теж пашню кому винайняв, а це б виявилося перед ревізором, такий має дати з кожного моргу незасіяного, або кому найнятого по десять кіп збіжжя, про що з пильністю ревізори мають довідуватись від війтів, лавників та інших підданих наших. Проте де б у якому році неврожай був великий, що чим би пашню засіяти не нажив, має про те по науку послати до підскарбія нашого заздалегідь, і підскарбій має сказати йому старим збіжжям засівати; а де б не було, то за гроші чиншові купувати або з іншого двору прибавляти, щоб ніколи пашні наші не зменшувались. А з гумна нашого жита в отсоп не давати, тільки в літа голодні, і то тільки за нашим або підскарбія нашого листом; а залишити на волю підданих, чи схочуть у копах або молотим житом брати. ‹…› А для обробітку пашні на кожну волоку щоб було залишено по сім волок осілих підданих наших з волами і конями поблизу двора і пашні, котрі по два дні на тиждень служити мають, з чим уряд розкаже.

26. Городи двірні [8] щоб були скрізь розміряні, з яких уряд має давати до скарбу з кожного моргу по 12 грошей; а з конопель двірних вже не потрібно неводів робити; а якщо б городини до кухні нашої потреба була, тоді те уряд має відсилати, де буде наказ наш, а пенязями вже не повинен платити. ‹…›

27. Урядники наші, відробившися від пашні, восени і навесні стави і сажавки підданими будувати мають, а пенязів гуменних, і за риби, і з продажу старого скота стягуваних можуть видати до двадцяти кіп на найманих людей і на грабарів до такої роботи, а коли ревізор приїде, ту роботу і рахунки йому покажуть; а де б місце на став більших витрат потребувало, то ревізор, оглянувши, має нам повідомити, і з нашого веління буде ухвалювати такі рішення; а за працю уряднику з кожного ставу при спуску десята риба, тільки не

спускати ставів без нашого відання під загрозою сурового покарання. А де при ставах можуть бути млини і фолюші [9], або млини на руду, має уряд наказувати будувати, звичаєм тим, як має право, перед тим домовившись у ревізором. А млинарям третя мірка за обмолот, і волоку одну їм давати, а дві мірки на пожиток у казну нашу; і з тієї третьої мірки повинен млинар до роботи млина і спустов майстром бути, і лагодити, і від розбою охороняти і з допомогою підданих стримувати, залізо і всі потреби до млина власним коштом має справляти; а з волоки до замку чи двора, якому підлягає, один день на тиждень тесельською роботою служити ‹…›.

36. Про ревізорів, мірників і про поміру волочну і про розселення підданих. Ревізори мають бути присяглі, люди добрі, сумління побожного, осілі, а не голота, у помірі волочній і у господарстві добре вмілі, щоб вміли все достатньо і справедливо дізнатися і вказати пожиток наш урядові ‹…›. Також ревізор має доглядати і з пильністю довідуватись, щоб ніхто зі шляхти і підданих наших у пущах на власних ґрунтах наших вирубок не робили і ніяк собі не привласнювали, і оповідати нам про того недбалого урядника, в чиєму уряді би це робилося. Також ревізори мають доглядати, щоб від мірників селітьби призначалися у третьому середньому полі, а де б мірник того не вчинив, тоді сам ревізор має призначати селітьби, а уряд має з пильністю примусити підданих селитися на місцях призначених, що той же ревізор має наглядати, і усіх справ господарства урядового, якщо слушно і добре управляють; а недбайливого і такого, хто б не згідно устави і наказів управляв, має ревізор, під тією ж присягою, котрою зобов’язаний, винного не покривати, а нам повідомляти і довести те на нього, а ми вчинимо з ним, що нам вважатиметься за потрібне. Ревізор, де б у ревізії його поміра ще не дійшла, або непорадна була, повинен мати одного слугу мірника, через котрих поміру здійснюватиме; а плату такому слузі на рік по десяти кіп

грошей з казни нашої ‹…›. А де відбуватиметься поміра, мають міряти всякий ґрунт, придбаний купівлею і заставний, якщо кмет і вся його маєтність наша є; а описати ґрунт, наскільки великі волоки уздовж і поперек і у яких місцях, і, якщо б з причини поганого ґрунту додавали землю, то мають при тому ж описувати. А де можуть бути волоки прогонні, то там міряти у три поля, кожне по 11 моргів, тобто у волоку 33 морги з додачею, а якщо не можуть бути прогонні волоки з різних причин, по-іншому морговати. А де без зем'янських ґрунтів не обійдуться, такі землі беручі, наші ґрунти мають віддавати, де б зем'янам поблизу до їх маєтків, і рівно яким ґрунтом візьмуть і скільки, таким і стільки ж віддати; а де б такого самого ґрунту на заміну не було, то за волоку ґрунту попереднього середнім ґрунтом півтори волоки дати, а за волоку середнього ґрунту поганим дві дати, а за волоку ґрунту першого дати поганого три волоки. А де додачу поганим, болотистим або піщаним ґрунтом доведеться на заміну давати, те залишаємо на пильний розсуд уряду нашого, і ревізора, і мірників, аби нам і тому, у кого беруть, не було шкоди; для чого заміну щоб не давали без уряду. Але хто б такої заміни приймати не хотів, мають зупинити таку заміну, вписавши до книг того ж уряду нашого, а уряд має нагадувати йому про взяття заміни; після чого якби не перестав і, нам не оскаржуючи, уперто стіни волокам і кордони порушував, і тим ґрунтом, у поміру узятим, користувався, те уряд наш має міцно боронити, аби правом ґвалту на такого вчиняти позов. Ревізор і мірники мають і те враховувати, аби прилеглі до замку і двору села і всякі ґрунти наші прилучали, залежно від того, до якого двору ближче і поруч, але так, щоб це багатства і широкості тих урядів такою заміною у підданих і ґрунтах не зменшувало. Ті ж ревізори і мірники мають про це дізнаватися спільно з урядом, від війтів, і від лавників, і підданих, про землі і всякі ґрунти наші приховані, або від

кого-небудь забрані, і про те нам, господарю, доносити і оповідати згідно присяги і повинності своєї. ‹…›

А руські волості, де волоки не міряні, мають дати з диму такого, у котрого землі свої і власний хліб уживають, два гроші з хліба, а з дерева бортного три гроші з лезива [10]; а хто того не має, тільки на городі садить, той з городу один гріш дати має; а хто і городу не мав би, той має з диму дати півгроша.

Перекладено за виданням:

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. – СПб., 1848. – Т. III. – С. 72–95.

***

[1] Децький – державний службовець судових органів, який виконував функції слідчого та судового виконавця.

[2] Пенязь – українська назва динарія, дрібної монети польського і литовського карбування XIV – початку XVII ст.; 18 польських пенязів дорівнювали одному грошеві.

[3] Стація – військовий постій, постій гінців, послів тощо.

[4] Застінок – неміряна земля, що прилягала до полів, сінокосів та інших угідь села і була відокремлена від них природніми кордонами: болотом, лісом тощо. Селянин, який розчистив і розробив застінок, у перші роки звільнявся від сплати чиншу, але згодом також обкладався податком.

[5] Морг – одиниця міри землі, дорівнювала 0,71 га.

[6] Серебщизна – загальнодержавний грошовий податок у Великому князівстві Литовському.

[7] Корець – міра об’єму, становила близько 80 – 128 л.

[8] Двір – від «двір, маєток».

[9] Водяні млини з великими колесами, на яких виготовлялися сукна.

[10] Лезиво – драбина з лика.

Завдання до джерела:

1. Охарактеризуйте положення «Устави на волоки» щодо путніх бояр і слуг двірних.
2. Які питання входили до компетенції війтів та лавників?
3. Яким чином відбувався суд війта?

4. З чого складався чинш, який мав сплачуватись з волоки?

5. Схарактеризуйте повинності селян за «Уставою на волоки».

6. Схарактеризуйте становище городників за «Уставою на волоки».

7. Визначте, на яких засадах створювалися фільварки.

8. Проаналізуйте функції ревізорів і мірників.

ПОСТАНОВА ПОЛЬСЬКОГО СЕЙМУ ПРО РОЗДАЧУ ЗЕМЕЛЬ НА УКРАЇНІ МАГНАТАМ І ШЛЯХТІ

1590 р.

Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже, як ці землі можна було б перетворити в корисні, аби не лежали пусті. Тому, внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу, а саме: Церехчемеровський (Трахтемирівський) монастир над Дніпром, Боришпільський з селищем Іванківським, городище Владерецьке (Володарське) і до нього селище Зволожжя, зване Велика Слобода над рікою Россю, Рокитне над тою ж рікою і Рокитною – трьом особам, як їх привілеї свідчать. Також Городища і Сліпорід над рікою Нущею званою, при кордоні московському.

Історія України: Документи. Матеріали / [уклад. В. Ю. Король]. – К., 2002. – С. 90.

Завдання до джерела:

1. Чим польський сейм обґрунтовує роздачі українських земель магнатам і шляхті?

2. Локалізуйте на карті території, згадані у документі. У якому регіоні вони знаходились?

3. До яких наслідків призвело поширення шляхетського землеволодіння на Подніпров'ї?

ЖАЛУВАНА ГРАМОТА СИГІЗМУНДА ІІ АВГУСТА ШЛЯХТИЧУ ФЕДОРУ КАМЕНЕЦЬКОМУ НА МАЄТНОСТІ У ХМІЛЬНИЦЬКОМУ ПОВІТІ ПЕТРОВУ ЛУКУ, МОРОЗОВКУ І НА БУДИНОК У ХМІЛЬНИКУ ЗІ ЗВІЛЬНЕННЯМ ВІД УСІХ ПОДАТКІВ І ПОВИННОСТЕЙ НА 20 РОКІВ ЗА УМОВИ ЗАСЕЛЕННЯ КРАЮ

1714 р. (текст грамоти від 1 липня 1558 р.)

З'явившись особисто перед урядом і актами нинішніми гродськими, старостинськими летичівськими, шляхетний Йосиф Хершевський надав уряду і запропонував внести у актові книги грамоту, милостиво надану світлішим королем польським Сигізмундом шляхетному Федору Каменецькому на пусті селища Петрову Луку і Морозову, і на будинок, якій називають Лукьянівський, що знаходиться у містечку Хмільнику, яка має привішену печатку королівської канцелярії, відтиснуту на червоному воску. Зміст цієї грамоти наступний. В ім'я Господа, амінь. Дано для вічної цієї справи пам'яті. Сигізмунд Август, милостю Божою король Польський, великий князь Литовський, а також государ і дідич земель: Краківської, Сандомирської, Серадзької, Ленчицької, Куявської, Руської, Прусської, Мазовецької, Хелминської, Ельблингської, Померанської, Жмудської та ін. Оголошуємо цим усім і кожному, кому про то знати належить, нинішньому і наступним поколінням, кожному, хто про цю грамоту почує. Оскільки вельможний Іоанн із Мелеча, воєвода подільський, маршалок нашого королівства, староста гродецький і хмільницький, якого ми щиро поважаємо, схвалив перед нами примірну вірність шляхетного Федора Каменецького, яку він засвідчив нам при здійсненні служби у

замку нашому Хмільницькому, і яку він безперестанно нам засвідчує при необхідності і понині, і просив нас, спільно з деякими радниками нашими, щоб ми, звернувши увагу на його заслуги, пожалували йому у спадок маєтності. Ми, згідно з їх проханням і враховуючи з обставин наших і Речі Посполитої, наскільки корисно буде королівству і замку нашому Хмільницькому, якщо ті області, що зазнають ворожих грабунків, значною мірою розорені і на більшій території спустошені, будуть заселятися, внаслідок такого переконання нашого і особливої нашої милості, а також зі згоди радників наших, які тут при нас перебувають, даємо на вічне і непорушне володіння, і повне панування і власність вищезгаданому Федору Каменецькому і його майбутнім законним спадкоємцям незаселені маєтності наші: пустир, що називається Петрова Лука, при гирлі річки Березнички і ріку Сниводу, і два болота, які називаються Морозовки, що лежать у Хмільницькому повіті, крім того, будинок Лукьяновський, що знаходиться у містечку Хмільник, з усіма взагалі прибутками, приходами, плодами і проізведіннями, що як нині отримуються з цих маєтків, так і надалі можуть бути отримані внаслідок будь-якої людської праці або підприємливості. Надаємо йому ці маєтки за тієї умови, що шляхетний Федір Каменецький і його спадкоємці мають заселити у вищезгаданих маєтках село, яке називається Петрова Лука, залежними селянами або іншими мешканцями, дивлячись по можливості, впродовж 20-ти років з часу видачі цієї грамоти. Шляхетний Федір і його законні спадкоємці, заселивши вищезгадане село, матимуть право його, рівно як і усі інші вищезгадані до нього прилеглі і приналежні маєтності, тримати, мати, ними користуватися і володіти покійно і непорушно на вічні часи, а також дати їх, подарити, обміняти або перетворити у будь-яке інше, на свій або спадкоємців своїх розсуд, використання, не пов’язане, однак, з порушенням прав наших або замка нашого Хмільницького.

Для того, щоб це село могло скоріше заселитися і збільшити кількість свого населення, звільняємо на 20 років наперед як вищезгаданого власника, так і мешканців, які у цьому селі поселяться, від усяких данин, податків, повинностей і служб, що як існують вже, так і від тих, котрі будуть запроваджені впродовж цього часу. Таким чином, вони зобов'язані будуть відбувати будь-яку повинність або сплачувати данину чи податки, як встановлені, так і ті, що можуть бути встановлені, як взагалі, так і зокрема, не раніше, ніж по цілковитому закінченні 20-ти років свободи, наданої їм цією грамотою. По закінченні ж цих пільгових років ми бажаємо, щоб вони були зобов'язані нести обов'язки, служби і повинності нарівні з іншою шляхтою, яка володіє маєтками у Хмільницькому повіті. На підтвердження цього ми до цієї грамоти печатку нашу привісити звеліли. Дано у Красноставі, у п'ятницю, напередодні свята Відвідання Богородиці [10] (1 липня), у літо Господнє 1558-е, царювання ж нашого 29-е. ‹…›

Перекладено за виданням:

Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакциею Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. – С. 83 – 86.

***

[1] У католицькій церкві цього дня відзначають свято зустрічі Діви Марії і праведної Єлизаветі.

Завдання до джерела:

1. Чим Сигізмунд II Август мотивував надання маєтностей шляхтичу Федору Каменецькому?
2. Користуючись текстом джерела, визначте, які маєтності були надані і на яких умовах?
3. Чому у Речі Посполитій у XVII ст. набуло поширення надання маєтностей із звільненням від усіх податків і повинностей на певний термін? Визначте наслідки такої політики.

ЖАЛУВАНА ГРАМОТА КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА III [1] МАГНАТОВІ О. ВИШНЕВЕЦЬКОМУ НА ВОЛОДІННЯ ЗЕМЛЯМИ НА ПОЛТАВЩИНІ

1590 р.

З доброї своєї волі за нашим листом дозволеним ‹…› раніше названому князеві Олександрові Вишневецькому, його дружині, дітям і потомкам ‹…› ції добра з усіма землями, ґрунтами, належностями і пожитками, якими-небудь іменами вже названі і поіменовані, а (також з тими, які) потім колись зможуть бути винайдені і поназивані, на вічні часи в батьківщину і дідизну дали і цим листом нашим даємо; і вже зараз від цього часу владою і ухвалою сейму нинішнього нічого там на нас і на потомків наших не залишаємо і взагалі все право, якби ще якесь нам і Речі Посполитій до того належало на нього і на потомків його цілком і повністю вливаємо (передаємо): мають князь Олександр Вишневецький сам, його дружина, діти, потомки і їх нащадки ці добра – ріку Сулу, ріку Удай і ріку Солоницю і вхід Лужок з усіма широкостями ґрунтів, належностями – відповідно до привілею короля Стефана [2], вище нами в цьому листі описаного, спокійно держати, замки закладати, міста і села на тих ґрунтах людьми осаджувати (заселяти), землі розробляти, будувати, стави і млини поправляти і всіляки пожитки собі там винаходити, установлювати, розмножати і від цього часу всіх і всіляких прибутків, чиншів, платежів, десятин, дяклів, данин і інших належностей, уже як-небудь названих і (також і тих) що потім колись зможуть бути винайдені і названі, з людей і з усіх ґрунтів названих добр уживати відповідно до границі, визначеної і установленої тим добрам комісарами нашими, яких туди для цього з нинішнього сейму зараз призначимо і вишлемо, і до всього цього сам собі прибавляти, розширювати і пожитків примножувати; і будуть мати князь Вишневецький і потомки його цю певну необмежену силу і владу – ці добра чи то порізно, чи всі зразу коли-небудь кому

захочеться віддати, подарувати, проміняти, відписати, заставити і, як захочеться, до свого ліпшого (пожитку) обернути, як спадщиною своєю власною за своєю волею і своїм уподобанням розпоряджатися, і з цих добр юрисдикції, тобто присудові, воєводства київського на рівні з іншою тамтешньою шляхтою підлягти, короні (Польській державі) службу земельну воєнну служити, всілякими свободами користуватися і повинності відповідно до часу і потреби Речі Посполитої на собі нести з усіма громадянами, шляхтою коронною в тому краї однаково на вічні часи. А щоб там міцніше на всі прийдешні часи непорушно князеві Олександрові Вишневенькому і його потомкам тривало, тоді ми цей привілей-данину вічну, рукою власною підписавши, печать нашої величності коронну до нього привісити наказали. Діялося в Варшаві на сеймі вальному коронному дня вісімнадцятого місяця квітня року від народження Ісуса Христа тисяча п'ятсот дев'яностого, а королювання нашого року третього ‹…›

Хрестоматія з історії Української РСР. У 2 т. – К., 1959. – Т. 1. – С. 126 – 127.

***

[1] Сигізмунд III Ваза – король Речі Посполитої у 1587 – 1632 рр.
[2] Стефан Баторій – король Речі Посполитої у 1576 – 1586 рр.

Завдання до джерела:

1. Які маєтності отримав князь О. Вишневецький?
2. За текстом джерела визначте, що включало у себе право володіння маєтностями?

З «ОПИСУ УКРАЇНИ» Г. Л. де БОПЛАНА ПРО УКРАЇНСЬКУ ШЛЯХТУ

Середина XVII ст.

Їхня шляхта, якої небагато, вважається польською і, здається, соромиться, що належить до іншої віри, а не до римської, до якої пристає кожночасно, хоча всі вельможі і ті, що носять назву князів, походять з грецької віри.

Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – Львів, 1998. – С. 27.

Завдання до джерела:

1. Які відомості навів Г. Боплан щодо української шляхти?

РЕЄСТР ВОЛОДІНЬ КНЯЗЯ ЄРЕМІЇ ВИШЕНЕВЕЦЬКОГО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

40-і роки XVII ст.

Назва міста, села	Кількість		Назва міста, села	Кількість	
	господарств	млинів		господарств	млинів
Лубни	2646	40	Самбор	198	-
Хорол	1297	8	Глинські	1264	16
Горшин	107	11	Варва	2037	21
Лукомль	524	-	Перевалочна	426	10
Орлиця	91	-	Сокиринці	128	12
Буромль	158	6	Срібне	1830	11
Веремiївка	327	-	Чорнухи	944	9
Жовтин	312	9	Снятина	436	14
Чигирин-Діброва	137	6	Вороньки	145	1
Пирятин	1749	38	Многа	285	3
Білошапки	374	3	Курінька	346	24
Держикрай	318	-	Лохвиця	3325	35
Золотоноша	273	8	Піски	349	6
Піщана	230	5	Сенча	1403	31
Домонтів	243	36	Комище і Ручинці	1194	9
Прилуки	366	11	Хомутець	446	8
Полтава	812	12	Сергіївка і Робишівка	214	-
Монастирище	939	6	Царів Брід	104	2
Галка	824	16	Липова Долина	150	2
Журавка	474	12	Райгород	137	-
Городня	312	2	Опанасівна	17	-
Гмирівка	135	2	Талалаївка	60	-
Ічня	1494	3	Ромни	6000	-
Іваниця	336	3	Мошни	1400	-
Голенка	304	2	Корибутів	600	-
Красне	995	4	Кули городище	80	-
Липове	381	9	Кропивна	184	-
Разом				**39610**	**423**

Історія України: Джерельний літопис / [упоряд. В. І. Червінський, М. І. Обушний, Т. Ю. Горбань, В. Є. Кругляков та ін.]. – К., 2008. – С. 119.

Завдання до джерела:

1. Чи справедливо, згідно з даними реєстру, Є. Вишневецький вважався одним з найбагатших магнатів України? Чому?

ПРО СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ З «ЗАПИСОК ПРО МОСКОВІЮ» СИГІЗМУНДА ГЕРБЕРШТЕЙНА

1549 р.

Народ жалкий і пригнічений рабством. Бо кожний у супроводі натовпу слуг, входячи до житла селянина, може безкарно чинити, що йому завгодно, грабувати і забирати необхідні у повсякденному ужитку речі і навіть жорстоко бити селянина. Селянам без подарунків перекритий доступ до панів, яку б вони не мали до них справу. А якщо їх і допустять, то все одно відсилають до посадових осіб і керівників. І якщо ті не отримають підношень, то не вирішать і не постановлять нічого доброго. ‹…› Вони сплачують королю щорічно грошовий податок на оборону кордонів королівства. Окрім оброку, вони ще працюють на панів шість днів на тиждень, нарешті, при одруженні або смерті дружини, рівно як і при народженні чи кончині дітей і після сповіді вони зобов’язані сплатити певну суму приходському священику.

Перекладено за виданням:

Сигизмунд Герберштейн. Записки о Московии / С. Герберштейн. – М., 1988. – С. 192.

Завдання до джерела:

1. Як С. Герберштейн схарактеризував становище селян у Великому князівстві Литовському?
2. Які податки сплачували і які повинності виконували селяни Великого князівства Литовського у XVI ст.?

З «ОПИСУ УКРАЇНИ» Г. Л. де БОПЛАНА ПРО ПОВИННОСТІ СЕЛЯН

Середина XVII ст.

Про повинності селян супроти своїх панів

Селяни тут зовсім бідні, вони мусять три дні на тиждень працювати своїми кіньми і руками на пана і залежно від величини землі, яку мають, мусять йому давати відповідну кількість зерна, багато каплунів, кур, гусей та курчат перед Великоднем, Зеленими Святами й на Різдво. До того ж задаром звозять для свого пана дрова і виконують для нього тисячі робіт, до яких не повинні бути зобов'язані. Ще (пани) вимагають від них грошей, а також десятину з овець, свиней, меду і всіх овочів та що три роки третього вола. Коротко кажучи, вони змушені віддавати своїм панам усе те, що панам забажається від них зажадати. То й не дивно, що ці бідолахи у таких тяжких умовах ніколи не можуть нічого придбати для себе. Але це ще не все, бо пани мають безмежну владу не лише над їхнім майном, а й над їхнім життям. Ось такою великою є свобода польської шляхти (яка живе, немов у раю, а селяни – немов у чистилищі), так що коли ці бідні селяни потрапляють в руки поганих панів, то опиняються в гіршому становищі, ніж каторжники на галерах. Якраз це рабство спонукає багатьох з них втікати, а найвідважніші подаються на Запоріжжя, яке є пристанищем козаків на Борисфені. Побувши там деякий час і відбувши морський похід, вони стають запорозькими козаками. Внаслідок таких втеч їхні загони постійно і надмірно зростають.

Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – Львів, 1998. – С. 27 – 28.

Завдання до джерела:

1. Які податки і повинності українських селян зазначив Г. Боплан?
2. Порівняйте інформацію про становище селян Г. Боплана з даними С. Герберштейна.

3. На яке джерело походження козацтва вказував Г. Боплан?

Контрольні запитання та завдання:

1. Які зміни відбулися в аграрних відносинах на українських землях після «Устави на волоки»?
2. Що означає поняття «фільварок»?
3. Визначте причини поширення фільваркового господарства.
4. Чому саме українські магнати і шляхта першими денаціоналізувалися?
5. Чому розвиток фільварків негативно позначився на становищі селян?

Тестові завдання:

1. Коли було прийнято «Уставу на волоки»?

а) 1529 р.; в) 1566 р.;
б) 1557 р.; г) 1588 р.

2. Вкажіть ім'я польського короля та великого князя литовського, який здійснив аграрну реформу – «Уставу на волоки»:

а) Казимир; в) Сигізмунд III Ваза;
б) Сигізмунд II Август; г) Стефан Баторій.

3. Як називався багатогалузевий господарчий комплекс, орієнтований на ринок?

а) волока; в) фільварок;
б) мануфактура; г) цех.

4. У якому регіоні виникли перші фільварки?

а) Західна Україна; в) Степова Україна;
б) Наддніпрянщина; г) Крим.

5. Оберіть правильне твердження:

а) волока становила ділянку, що складалася з сільськогосподарських угідь – луків, пасовищ тощо;
б) селяни могли будь-коли залишити волоку і переїхати у інше місце;

в) згідно з «Уставою на волоки» встановлювалась панщина – 4 дні на тиждень;
г) волока мала розмежовуватись на три смуги, що означало примусове запровадження трипільної системи.

6. Верхівку феодального стану Речі Посполитої становили ...

а) князі та магнати;
б) шляхта;
в) козацька старшина;
г) міщани.

7. Який княжий рід був найзаможнішим на Волині?

а) Вишневецькі;
б) Заславські;
в) Острозькі;
г) Сангушки.

8. Оберіть правильне твердження:

а) у другій половині XVI – першій половині XVII ст. на українських землях розгортаються процеси денаціоналізації шляхетського стану;
б) у другій половині XVI – першій половині XVII ст. відбувається зменшення прав та привілеїв шляхти;
в) за часів Речі Посполитої українські князі та магнати втратили привілейоване становище;
г) у другій половині XVI – першій половині XVII ст. відбувається зменшення феодального землеволодіння.

9. Як називається заселення вільних земель?

а) колонізація;
б) міграція;
в) займанщина;
г) експансія.

10. Оберіть правильне твердження:

а) у другій половині XVI – першій половині XVII ст. у зв’язку із розвитком товарно-грошових відносин зменшуються феодальні повинності;
б) селяни на панщині мали працювати з ранку до обіду;
в) внаслідок аграрної реформи зросла кількість безземельних і малоземельних селян;
г) ревізор мав слідкувати, щоб залежні селяни виходили на роботу.

ТЕМА 8
КУЛЬТУРА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Мета: розглянути розвиток культури на українських землях у другій половині XIII – першій половині XVII ст. у загальноісторичному контексті, визначити основні тенденції розвитку літератури, фольклору, архітектури і образотворчого мистецтва.

План:

1. Література та фольклор.
2. Архітектура.
3. Образотворче мистецтво.

Методичні рекомендації:

1. Під час підготовки до семінарського заняття охарактеризуйте історичні умови, за яких відбувався розвиток української культури у другій половині XIII – першій половині XVII ст. Зверніть увагу, що у межах даного періоду простежують два етапи: другій половині XIII – першій половині XVI ст. у цілому притаманні уповільнені темпи розвитку культури, у той час як друга половина XVI – перша половина XVII ст. характеризуються як «українське культурно-національне відродження». Поміркуйте, якими факторами це було спричинено та у чому проявлялися особливості обох етапів. Згадайте про поширення ідей Відродження, гуманізму, Реформації на українських землях. У цьому контексті проаналізуйте творчість українських гуманістів – Юрія Дрогобича, Павла Русина, Станіслава Оріховського.

2. Зверніть увагу, що у літературі продовжувались традиції давньоруської доби. Втім, з’явилася нова тематика – спочатку монголо-татарська навала, потім – боротьба з татарами, козацтво, релігійне протистояння тощо.

З’ясуйте, які жанри літератури дістали розвитку у другій половині XIII – першій половині XVII ст. Проаналізуйте історію створення і зміст Галицько-Волинського літопису. Охарактеризуйте українські літописи першої половини XVII ст. – Густинський, Київський, Острозький, Львівський – як пам’ятки літератури.

Згадайте найбільш поширені напрямки релігійної літератури. Доцільно охарактеризувати проповідницьку літературу (проповіді митрополита Григорія Цамблака XV ст., ораторсько-проповідницькі твори Кирила Транквіліона-Ставровецького «Зерцало богословія», «Євангеліє учительноє» і «Перло многоцінне» XV ст.) та агіографічну (редакції Києво-Печерського патерика XV ст. та першої половини XVII ст.). Особливу увагу приділіть полемічній літературі, бурхливий розвиток якої припав на період загострення релігійної боротьби наприкінці XVI ст. – на початку XVII ст. Зокрема, слід відзначити полемічні твори Івана Вишенського, «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького, «Пересторогу» анонімного автора (авторство приписують майбутньому київському митрополиту Іову Борецькому або діячу Львівського братства Юрію Рогатинцю), «Тренос» Мелетія Смотрицького, «Палінодію» Захарії Копистенського тощо.

Зверніть увагу, що у XVI ст. з’явилося українське віршування. Проаналізуйте творчість Герасима Смотрицького, Івана Вишенського. З-поміж віршованих творів другої половини XVI – першої половини XVII ст. виділяють полемічну поезію (наприклад, «Скарга вбогих до Бога» невідомого автора), епіграмну поезію та віршовані геральдичні епіграми (вірші Герасима Смотрицького, Дем’яна Наливайка, Лаврентія Зизанія та багатьох інших), віршовані твори для декламації («Вірші на жалісний погреб ... Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича). Складання поезій наприкінці XVI ст. набуло такої популярності, що

Лаврентій Зизаній у граматиці 1596 р. виклав теорію віршування.

У XVI ст. з'явилася українська мемуарна проза. Одним із перших творів у цьому жанрі стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царька московського неправдивого», де розповідалося про похід польського війська на Москву в 1612 р.

Зазначте, що за литовсько-польської доби продовжувала розвиватися перекладна література. Згадайте найбільш яскраві пам'ятки, зокрема, Пересопницьке Євангеліє середини XVI ст.

Зверніть увагу, що у контексті включення українських земель у загальноєвропейський культурний простір з'явилися латиномовні твори українських авторів – Павла Русина, Станіслава Оріховського та інших.

Згадайте основні жанри українського фольклору. Визначте зміни, які відбулися в усній народній творчості порівняно з давньоруською добою. Зокрема, слід згадати про появу нових жанрів – дум, історичних балад, а також про відхід у минуле билинного епосу. Зверніть увагу на нові сюжети, що з'явилися у фольклорі за литовсько-польських часів.

3. Розглядаючи архітектуру литовсько-польської доби, охарактеризуйте основні стилі, що розвивалися на українських землях у другій половині XIII – першій половині XVII ст. – готичний, ренесанс, бароко.

Зверніть увагу, що з кінця XIV ст. архітектура на українських землях розвивалася у двох напрямках: на територіях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, продовжувалися місцеві традиції, а у Галичині, Закарпатті, Буковині, які відійшли до складу Польщі, Угорщини та Молдавії, більшою мірою позначилися західноєвропейські впливи.

Охарактеризуйте розвиток оборонної архітектури литовсько-польської доби. Поміркуйте, чому у Галичині, Закарпатті, на Поділлі, Волині відбувся перехід до мурованих укріплень, а у Наддніпрянщині продовжували споруджуватися дерев'яно-земляні укріплення. Згадайте найбільш відомі фортеці, які збереглися до наших днів – Хотинську, Кам'янець-Подільську, Луцьку, Білгород-Дністровську та інші. Зазначте, які відомості дійшли про дерев'яні замки у Києві, Житомирі, Вінниці, Черкасах тощо.

Зверніть увагу, що на межі XVI – XVII ст. змінився зовнішній вигляд оборонних споруд – на зміну фортецям прийшли розкішні магнатські палаци, (наприклад, замок у Підгірцях на Галичині коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського 1635 – 1640 рр.). Поміркуйте, чим це було зумовлено.

Розкрийте особливості будівництва культових споруд. Вкажіть найбільш відомі пам'ятки готичної архітектури (наприклад, Вірменська церква у Львові XIV ст.). Охарактеризуйте прояви ренесансу та бароко у культовому будівництві на українських землях: у яких регіонах він набув поширення, які пам'ятки належать до цього стилю та якими майстрами вони були споруджені (зокрема, серед ренесансних пам'яток слід відзначити Успенську церкву, каплицю Трьох Святителів, з-поміж барокових – каплицю Боїмів). Згадайте пам'ятки дерев'яної архітектури. Зверніть увагу, що новою рисою при спорудженні храмів і монастирів було те, що вони поєднували елементи оборонних споруд. Яскравими свідченням цього є Покровська церква у Сутківцях на Поділлі, Дерманський монастир на Волині та інші пам'ятки.

Визначте особливості містобудування, яке з піднесенням міст та поширенням магдебурзького права набуло особливого розвитку. Зверніть увагу, що у плануванні українських міст з'явилися нові риси, притаманні містам Західної Європи. У центральній частині міста відповідно до норм магдебурзького

права розташовувалася ринкова площа, де могли бути ратуша, торгові ряди, інколи житлові будинки та ремісничі майстерні. З часом ринкову площу перестали забудовувати. У містах формувалася прямокутна вулична мережа. Головним об'єктом художньої уваги ставав фасад будівлі, який прикрашали ліплення тощо. Пам'ятки такої архітектури збереглися у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському та інших містах. Згадайте найвідоміші з таких споруд, наприклад, «Чорну Кам'яницю» у Львові.

4. Охарактеризуйте основні напрямки розвитку образотворчого мистецтва литовсько-польської доби.

Слід згадати про розвиток скульптури, особливо у XVI – першій половині XVII ст. У цьому контексті приділіть увагу скульптурному портрету, що виконувався на надгробних пам'ятниках померлому. До зразків такого мистецтва належить надгробний монумент князю Костянтину Острозькому, побудований його сином на місці поховання батька в Успенській церкві Києво-Печерської лаври.

Зверніть увагу на розвиток різьбярства, оскільки із поширенням ренесансу і бароко на фасадах та в інтер'єрах світських споруд і церков, а також в іконостасах з'явилися скульптурні рельєфи та пишне різьблення.

Охарактеризуйте розвиток основних напрямків образотворчого мистецтва. Зокрема, згадайте жанри, які сформувалися в попередній період: монументальний живопис, представлений настінними розписами, іконопис та книжкова мініатюра. Згадайте найбільш відомі пам'ятки, представлені у цих жанрах. Визначте нові риси, що сформувалися за литовсько-польської доби. Зокрема, завважте, що під впливом ідей ренесансу та гуманізму в іконопису більше уваги почало приділятися побутовим деталям, зображення набули більш реалістичних рис. Поширювався іконостас, який поєднував ікони та різьблення (наприклад, іконостас Успенської церкви у Львові, ікони

якого намальовані Федором Сеньковичем та Миколою Петрахновичем). Аналізуючи мистецтво книжкової мініатюри особливу увагу приділіть Пересопницькому Євангеліє.

Зверніть увагу, що із появою книгодрукування розвитку набуло мистецтво гравюри. Охарактеризуйте техніку виготовлення гравюр, наведіть приклади найбільш відомих видань, що містять гравюри («Апостол» та «Острозьку Біблію», «Вірші на жалісний потреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» тощо).

Зазначте, що у другій половині XVI ст. в українському малярстві відбулося відокремлення портрета від іконопису й перетворення його на самостійний жанр мистецтва. Це було пов’язано з поширенням гуманістичних ідей і зрушеннями у розвитку українського суспільства. Найвідомішими портретами, створеними українськими митцями цього часу, вважаються портрети Яна Гербурта та К. Острозького. Згадайте імена найбільш відомих майстрів, що працювали у цьому жанрі. До них, зокрема, належить, Войцех Стефанович зі Львова, який у 1578 р. виконав портрет короля Речі Посполитої Стефана Баторія, за що отримав титул королівського придворного маляра. Миколу Петрахновича вважають автором портрету доньки львівського купця Варвари Лангиш, що належить до найпривабливіших жіночих образів тогочасного українського живопису. Федір Сенькович був автором багатьох портретів представників української та польської польської знаті. Загалом, важливою рисою українських портретів цього періоду було прагнення поряд із зовнішніми рисами передати особливості характеру і внутрішнього світу персонажа.

Насамкінець підбийте підсумки щодо розвитку культури на українських землях у другій половині XIII – першій половині XVII ст. Визначте, які зрушення відбулися у літературі і фольклорі, архітектурі і образотворчому мистецтві.

Джерела та література

Дрогобич Юрій. Роки і пророцтва / Ю. Дрогобич / [уклад. і наук. ред. В.М. Вандишев]. – Х., 2002.

Киево-Печерский патерик. – К., 1990.

Київський літопис першої чверті XVII ст. / [вступна стаття та підготовка до друку В. І. Ульяновського, Н. М. Яковенко] // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. — С. 107 – 108.

Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989.

Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [упоряд., приміт. В. І. Крекотня]. — К., 1987.

Українська література XIV – XVI ст. / [ред. В. Л. Микитась; упоряд. В. П. Колосова]. – К., 1988.

Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: у 2 ч. – К., 1995.

****

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків.

Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. — К., 1995. – Т. 5. – Кн. 2 / [упоряд. О. В. Дідух].

****

Архитектура Украинской ССР. – М., 1954. – Т. 1.

Історія української культури: у 5 т. – К., 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / [В. С. Александрович, В. Г. Балушок, М. Б. Боянівська, Л. В. Войтович та ін.].

Історія української літератури: у 8 т.– К., 1967. – Т. І.

Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. – К., 1979. – Т. І. – Кн. 2.

Марченко М. І. Історія української культури. З давніших часів до середини XVI ст. / М. І. Марченко. – К., 1961.

Нариси історії архітектури Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1957.

Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – К., 1991.

****

Батура Р. К. Культура Великого княжества Литовского / Р. К. Батура, В. Г. Пашуто // Вопросы истории. – 1977. – № 4. – С. 110 – 120.

Вечерський В. В. Замки і фортеці України / В. В. Вечерський, С. В. Тарасов. – К., 2005.

Возницький Б. Г. Олеський замок / Б. Г. Возницький. – Львів, 1977.

Голенищев-Кутузов И.Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия) / И. Н. Голенищев-Кутузов. – М., 1963.

Голенченко Г. Я. Студенты Великого княжества Литовского в Краковском университете в XV – XVI вв. / Г. Я. Голенченко // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. – М., 1976. – С. 228 – 240.

Грицай М. С. Давня українська література / М. С. Грицай, В. Л. Микитась, Ф. Я. Шолом. – К., 1978.

Жабронюк А. А. Український живопис доби середньовіччя / А. А. Жабронюк. – К., 1978.

Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні XVI – XVII ст. / П. М. Жолтовський. – К., 1976.

Ісаєвич Я. Д. Юрій Дрогобич / Я. Д. Ісаєвич. – К., 1972.

Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997.

Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыцык // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 81 – 94.

Кожин Н. А. Украинское искусство XIV – начала XX вв. / Н. А. Кожин. – Львов, 1958.

Літературна спадщина Київської Русі і українська література. XVI – XVIII ст. – К., 1981.

Липа К. Під захистом мурів (з історії української фортифікації X – XVII ст.) / К. Липа. – К., 2008.

Маланюк Є. Нариси історії нашої культури / Є. Маланюк. – К., 1991.

Міляєва Л. С. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. / Л. С. Міляєва, Г. Н. Логвин. – К., 1963.

Михайліва Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі / Р. Д. Михайліва. – К., 2007.

Наливайко Д. С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження / Д. С. Наливайко // Українська література XVI – XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984. – С. 161 – 185.

Насонов А. И. История русского летописания / А. И. Насонов. – М., 1969.

Нудьга Г. Перші магістри і доктори: українські студенти в університетах Європи XIV – XVIII ст. / Г. Нудьга // Жовтень. – 1982. – №3. – С. 89 – 102.

Овсійчук В. А. Українське мистецтво XIV – перша половина XVII ст. / В. А. Овсійчук. – К., 1985.

Сас П. М. Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст. Оріховського / П. М. Сас // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С. 34 – 46

Терещенко Ю. І. Україна і Європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. / Ю. І. Терещенко. – К., 1996. – С. 200 – 268.

Українські письменники. Біо-бібліографічний словник: у 5 т. – К., 1960. – Т. 1. Давня українська література (XI–XVIII ст.).

Хорошкевич А. Л. Исторические судьбы украинских и белорусских земель в XIV – начале XVI вв. / А. Л. Хорошкевич // Древнерусское наследие й судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 70 – 151.

Шевчук В. А. Відродження і Реформація в українській культурі XV – XVII ст. / В. А. Шевчук // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 4. – С. 73 – 86.

ДЖЕРЕЛА

ЛИСТ ЮРІЯ ДРОГОБИЧА[1] ДО МИКОЛИ ЧЕПІЛЯ

6 лютого 1477 р.

Високоповажному мужу, магістру Миколі Чепілю із Познані, який нині живе в Римі, покровителю і другу єдиному 1477 року, 26 листопаду в Гейлічці, ‹…›

‹…› якнайліпша доля ваша і нехай все завершиться на втіху вам. І якщо моя доля буде неприхильною, внаслідок чого все частіше (…) я радий, що доля найдорожчого друга (…) і багата. Доля вибрала мене, охопленого страхом і злим словом більше (…) так що те небагато, що маю, і що хочу заробити в ці дні, дістаю не без великих труднощів, не без тяжких хвилювань, не без великої роботи. І рідко в який день я спокійний, без печалі і турботи тяжкої з'їм свій хліб. У мене не вистачає засобів, тому я прошу консула [знайти] якийсь засіб, завдяки чому я міг би вести життя мирне і тихе на батьківщині. Якщо стане в ваших силах, щоб я, послуговуючи кому-небудь, отримав бенефіцій на батьківщині, то я прошу усіма силами – порекомендуйте мене, і ліпше всього якому-небудь кардиналу чи єпископу, який захоплюється астрологією, або тим, хто хоче прикрасити свою курію астрологом, так як поступають найчастіше. Мені не буде важко служити навіть два чи три роки і заглиблюватись в таємниці народження і давати інші прогнози, від яких у такому захваті так багато прелатів, аби лишень я зміг що-небудь отримати, щоб у майбутньому я зміг вести спокійне життя і віддатись лікарським студіям. Я прибув до Болоньї для навчання з невеликою кількістю грошей. Я міг би багато в чому процвітати, якби не клопотався самим необхідним. В цих мольбах, які я супроводжую нагадуваннями, я прошу: будьте моїм батьком і моєю матір'ю, щоб я зміг [пом'якшити] жорстокість моєї долі – подумки хоча б, – порадою вашою і підтримкою. І я буду в силах дочекатись того щасливого дня,

в який я зможу сказати: нині я спокійний, з'їдаючи хліб свій без сліз, і відламуючи від нього спраглому. Я дивуюсь і не перестаю бути враженим, що від моєї колиски завжди того хорошого, чого я добивався, я досягав з великими труднощами і важкими стражданнями.

Нині, коли в розквіті моя молодість, я переношу все легше, однак мене страшить майбутнє: як уникнути його в належний час. Яка користь від того, що людина все знає, якщо вона бідна і вбога. Мені боляче, що мудрість постійно виважують ступенем обірваності. Куди не повернусь – я завжди чужак в домі мінливої фортуни. Я подивився гороскоп свого народження, в якому знак міста Риму падає в дім матеріальних благ. Хазяїн його розташований успішно на своєму місці. Для мене це було доброю надією, що там мені буде добре. Однак необхідно підкорятись тягарю тіла і зберігати природні умови, оскільки не йдуть від крайності до крайності, якщо не (…). І я посилено прошу, якщо є можливість, зваживши все додатково і поміркувавши, порадьте мені інших покровителів своїх і через листа (…). Я дуже сподіваюсь, що випрошу у підхожий час лекції з астрології, одначе, що мені з неї, якщо не буде довгим моє [життя] (…) . Якби залишаючись у курії, і послуговуючи кому-небудь, я випросив якусь платню на батьківщині, я б, залишивши все, негайно заняттям в Болоньї (…)

Я направляю вам мій прогностик на наступний рік, який, благаю, прийміть прихильно, і мене порекомендуйте.

Бувайте здорові. Дано в Бононьї, Діви Доротеї [6 лютого], 1478.

Магістр Георгіус із [Львова] із Русі, в бурсі.

Повідомляю, що якщо захочете послати листа, [це можливо] швидко зробити через школярів, які вивчають медицину, нехай спитають про магістра Георгіуса, Болонського астролога; вони відразу ж будуть сповіщені.

Дрогобич Юрій. Роки і пророцтва / Ю. Дрогобич / [уклад. і наук. ред. В.М. Вандишев]. – Х., 2002. – Режим доступу:

http://izbornyk.org.ua/human/hum44.htm

***

[1] Юрій Дрогобич (Котермак) (близько 1450 – 1494 рр.) – український гуманіст, займався астрономією, астрологією, медициною, математикою.

Завдання до джерела:

1. Які біографічні відомості вміщено у листі Юрія Дрогобича?
2. Про які наукові уподобання гуманіста йдеться у листі?
3. Про що просив Юрій Дрогобич свого адресата?

ВСТУП ДО КНИГИ «ПРОГНОСТИЧНА ОЦІНКА 1483 РОКУ» ЮРІЯ ДРОГОБИЧА

1483 р.

Більшість тепер виставля напоказ свої праці, святотче [1],
Дбаючи щонайпильніш про честолюбство та зиск.
Я ж мої книги у світ випускаю з єдиним бажанням:
Роду людському аби тільки б корисні були.
Ні, не порожні вони й не для реготу писані мною;
Труд цей Мінервин [2], бігме, родом з надхмарних країв.
Знаю, для тебе немає тепер таємниць вже на світі:
Нині ти, бачу, спізнав навіть і силу зірок.
Обшири неба для наших очей незбагненно великі;
Розумом легко, проте, можемо їх осягнуть.
Наслідки ми за причинами і навпаки визначаєм:
Так відкривається шлях, що до ефіру веде.
Все у підмісячнім світі живе за законами неба;
Нами керують також (хто заперечить!) зірки.
Правлять без примусу, а як настрашать коли випадково,
Розум підкаже, проте, як ту біду відвернуть.
Зірці своїй завдяки досягнув ти найбільшої цноти
І називають тому богом тебе недарма.
Певно, любов'ю Венери [3] й Юпітера [4] стиснуте Сонце
Правити світом тебе настановило колись.

З ласки господньої все ти вже маєш, от тільки хай Зірка
Роки подовжить тобі, – Рим цього зичить також.
Будь же прихильним до книги цієї: вона допоможе пізнати
Те, що невдовзі гряде, – знати яке вже пора.
Отже, в які саме дні тобі доля ласкава всміхнеться,
А у які навпаки – лиха незнаного жди.
Дні, коли Марс [5] запанує, і мир коли буде, побачиш;
І в якім краї чекать треба чуму навісну.
Місяця й Сонця затемнення бачиш, – то вмер десь володар.
Це все та інші дива хочемо тут показать.

Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: у 2 ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 15. – Режим доступу:
http://litopys.org.ua/old14

***

[1] Твір присвячено папі римському Сіксту IV (1471 – 1484 рр.).
[2] Мінерва – богиня мудрості у давньоримській міфології.
[3] Планета Венера названа на честь богині кохання і вроди у давньоримській міфології.
[4] Планета Юпітер названа на честь верховного бога, батька всіх богів у давньоримській міфології.
[5] Марс – бог війни у давньоримській міфології.

Завдання до джерела:

1. Чим мотивував Ю. Дрогобич своє прагнення писати книги?
2. Про що, згідно зі вступом, йшлося у його праці «Прогностична оцінка 1483 року»?
3. Які рядки твору засвідчують про його приналежність до доби Відродження та про гуманістичні уподобання автора?

УРИВКИ З ВІРША ПАВЛА РУСИНА [1]
«ПОХВАЛА ПОЕЗІЇ»

Кінець XV – початок XVI ст.

Світлий дар богів – поетичне слово,
Їхнєє дитя, гомінке й солодке,

Кажуть, лине ввись, дев’ятьом небесним
Сферам співзвучне.
Сам Платон-мудрець [2] у своїх писаннях
Вчив, що й дев’ять муз [3] подають свій голос
Влад із хором сфер, що в глибокім небі
Мірно кружляють.
Славить пісня ця не лише прадавні
Подвиги мужів, а й за приклад ставить
Їхнеє життя і богів шанує
Словом хвалебним.
«Кожен твір співця, – вороги ясного
Феба [4] твердять так, – небилиці сущі».
В пісні ж, десь на дні, по-мистецьки скрита,
Зблискує правда.
В панцирі твердім із горіха зерня,
Хист тонкий бува і у грубім тілі.
Так і суть свою досконала пісня
Звикла ховати.
Отже, про співця недаремно кажем,
Що натхнений він божеством небесним,
Бо летить до зір, над земним поділлям
Крила простерши.
Що ж бо є тривке на зрадливім світі?
Хутко смерть бліда кожен плід стинає.
Вперто час гризький і руйнує, й точить
Все коло себе. ‹…›
Пустка нині там, де стояла Троя [5],
Де колись цвіли семибрамні Фіви [6],
Де, було, стрімкі владарів гробниці
Неба сягали.
Хто б то чув про міць владарів могутніх,
Хто б сьогодні знав про вождів діяння,
Хто б згадав про них, коли б віщий лірник
Їх не уславив?

Скрила б ніч глуха безталання Трої,
Впав би й сам Ахіл-войовник [7] безвісно,
Гектор [8] би зітлів у піску гарячім
Рідного краю.
Лета вічним сном повила б Дідону [9],
Канув би й Еней [10], хоч яку мав славу,
В млявий той потік, – та Вергілій [11] вчений
Вдарив у струни. ‹…›
Прахом все пішло б (не гадай, що муз я
Від джерел святих та печер усуну),
Всі діла мужів, хоч були й величні, –
Нині б забулись.
Слава йде гучна по широкім світі,
З краю в край гримить – про співця-фракійця [12]:
Милим дзвоном струн він дуби та скелі
Зрушував з місця.
Славен буде ввік і співець із Смірни [13],
З Мантуї співця не загинуть твори [14],
В них-бо – гук боїв, що вели данайці
З родом фрігійців [15].
Хай же тих співців не померкне слава!
Ти ж гортай книжки, перечитуй пильно;
Перш за все – того, котрий був уславив [16]
Край Пелігнійський.
Вправним віршем він, як ніхто, спроможний
Нам розкрити все, що ховає пісня,
Все, що лиш таїть, віщуванням грізний,
Феба триніжок [17].
Щоб загін співців проспівав, на все це
Світло кине він, і, коли б я стежки
Не вказав тобі, – поміж книг священних
Помацки йшов би.
Ось тому, прошу, – коли справді вабить
Фебів храм тебе і шануєш ревно

Дев’ять муз, сестер, – до того поета
Серцем горнися.
Вчених книг його не згортай ніколи,
Чистим серцем пий ті зразки високі, –
І побачиш, вір, те, що було вчора
Скрите від тебе.
Дзвінко в струни б’є буйнокудрий лірник
Феб, і музи вже – у танечнім колі;
Навіть гук пішов між горби та ріки,
Медом текучі.

Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: у 2 ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 16 – 19. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/human/hum03.htm

***

[1] Павло Русин (? – близько 1517 р.) – український поет, гуманіст.
[2] Платон (427 – 347(348) рр. до н. е.) – давньогрецький філософ.
[3] У давньогрецькій міфології музи – богині поезії, мистецтв, наук. У середньовіччі, як і в античності, вважалося, що планети у небі і музи на землі творять світову гармонію.
[4] Феб – поетичне ім’я Аполлона – бога світла, сонця, мудрості, предводителя муз, покровителя поезії.
[5] Троя – давнє місто у Малій Азії, на узбережжі Егейського моря, оспіване в «Іліаді» Гомера.
[6] Фіви – давньогрецьке місто.
[7] Ахілл – у давньогрецькій міфології герой Троянської війни, найхоробріший з давніх греків, що брали участь у поході на Трою.
[8] Гектор – у давньогрецькій міфології найхоробріший воїн серед троянців під час Троянської війни.
[9] Дідона – первісно одне з фінікійських божеств, оспівана в «Енеїді» Вергілія.
[10] Еней – один з героїв Трої, оспіваний в «Енеїді» Вергілія.
[11] Вергілій (70 – 19 рр. до н. е.) – давньоримський поет, автор епічного твору «Енеїда».
[12] Йдеться про Орфея – у давньогрецькій міфології поета та співця.
[13] Йдеться про Гомера – легендарного давньогрецького поета, який вважається автором «Іліади» та «Одісеї».

[14] Вергілія, який народився у м. Мантуї.
[15] Данайці – найменування греків, у «Іліаді» використовувалося як синонім грецького війська. Фрігійці – малоазійський народ, у античній поетичній традиції – мешканці Трої. Їх протистояння згадане в «Енеїді» Вергілія.
[16] Овідій походив із племені пеленгів, іменем якого називалася область в Італії.
[17] Триніжок – один з атрибутів Феба (Аполлона). На триніжку у Дельфійському храмі Аполлона жрекиня Піфія давала провіщення.

Завдання до джерела:

1. Доведіть або спростуйте думку, що цей твір Павла Русина яскраво репрезентує добу Відродження.
2. Які ідеали гуманізму знайшли відображення у вірші?

УРИВКИ З ТВОРУ СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО-РОКСОЛАНА [1] «НАПУЧЕННЯ КОРОЛЕВІ ПОЛЬСЬКОМУ СИГІЗМУНДУ-АВГУСТУ»

1540-і рр.

‹…› Чи ти знаєш, хто ти? Король. Отож ти правитель, а я – підданий, а тому ти мудріший за мене. Якщо ти мудрий, тоді і я вільний, багатий, щасливий. Ну, а якщо ти не мудрий? Тоді я раб, бурлака, вигнанець. Отже, я один лиш нещасний від твого прогріху. Внаслідок цього ти вже бачиш, певно, настільки я переконаний, що твоє сумління благає, щоб ти по змозі вчився. Лише таким чином ти збережеш мені, перебуваючому в небезпеці, вітчизну, права і свободу.

Ти ще дуже молодий. А щоб хтось не зміг використати це на шкоду, я змушений (якщо ти чогось не знав би!) в простій щирій промові порадити, чого тобі слід остерігатися, чим нехтувати. Всякий дорадник є вісником Бога, а його треба слухатись. Бо якщо знехтуєш, бійся, аби замість дорадника не послав тобі Бог нахлібника зі зрадливою душею, який тебе обманить. Чим більшої держави ти король, тим пильніше турбуйся, щоб вже тепер одержав правильні настанови, як захистити всіх людей. ‹…›

Передусім знай, що не всяка людина здатна бути при владі, а лише та, що за природою своєю прагне до правди і справедливості. Але й цього недостатньо. Треба, щоб вона запалала наукою, яка цю саму людину зробить і правдивою, і справедливою. Людина, що знехтує наукою, нічого не дасть, гідного похвали.

Але чому не треба тих слухати, що відраджують вивчати мистецтва, без яких життя є варварським і нікчемним? Це стосується всякого правління, а найбільше світської влади. А тому, що ніхто не зробить нічого корисного навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде вчитися.

Найважче у світі керувати державою. Та що корисного і гідного короля зробиш ти людям, якщо не будеш вчитися? Яким чином стануть твої громадяни справедливими, чесними, сумирними, якщо ніколи не пізнають принципів справедливості, чесності і миру? А вони ж, повір, не приходять туди, де лиш сміх та жарти, їх знаходять, зокрема там, де твій найсвятіший батько черпав, – у вченого і святого лицаря Длугоша [2], якому ще хлопцем був переданий. І не раніше він перестав учитися, як навчився стримувати свої бажання, – немов коня вуздечкою. Від учителя батько навчився шанувати Бога, любити рідних, керувати державою, гуртувати громадян, а в час війни і миру захищати кордони. Завдяки наукам, праці, а то й остраху, міцно вкорінилися на батьківському і дідівському троні доблесть найвищого мужа. Це домашній приклад, сторонитися якого було б для тебе вельми ганебно. А ось не менш давній, ніж згадувано, чужинський і гідності твоїй достойний приклад. Александр Великий [3] в такому, як ти, віці вже Фіви [4] здобув, бо вчився наукам у школі Арістотеля [5]. І якщо велике з малим дозволено порівнювати, однаковий спосіб життя було раджено всім тим, вічна пам’ять про яких ніколи не згасне.

Так, у Гомера призначений Ахіллові наставник Фенікс [6] заявив, що посланий батьком Пелеєм [7] для навчання юнака

спочатку мудрості, а потім військового мистецтва. Хто ж від цього способу відступив, став згубним королем у своїй державі. Бо яка ще інша сила, якщо не розум, позбавлений добрих настанов, породила сіцілійського тирана Діонісія [8], Болеслава [9] у Польщі, Клавдія [10] і Нерона [11] в Римі, коротше, всіх тиранів, як грецьких, так і латинських, та й варварських.

Навпаки, ті, які одержували задоволення від жорстокості ‹…› були навчені ганебними науками і вчителями. Вони жили з брудним натовпом параситів і нашіптувачів, які починали готуватися до бенкету ще вдень, приводили з собою потайки розпусниць, вміли співати, грати на цитрі, заходитись невчасним реготом, теревенити, підлещуватись, брехати, вихваляти нікчем і зводити наклеп на добрих.

У таких королів доблесть вважалася хибою, сором'язливість – дивацтвом, цнотливість – глупотою, ощадливість – жадібністю. Всю велику купу доблестей в душах тих (яких згадав) я перевіряю ніби й далекими, але вірними сторожами нашої душі – розумом і знанням. Любощі, розкіш, гуляння, а також оспалість прийшла на місце доблестей, і цим ще посилили їхнє шаленство. ‹…›

Ти вже побачив, королю найкращий (до тебе нарешті, до тебе повертаюсь!), що і жорстокі, і розбещені правителі бували-таки в державах, бо такими їх зробило виховання. Зрештою, тобі вже відомо (закарбуй це собі в пам'яті!), що без добрих настанов і чесних порад не може бути хорошого мужа, тим більше короля.

Крім того, чую ще (і то від твоїх наближених), що ти повинен бути королем, а не ченцем, а тому, мовляв, повинен щонайменше вдаватись до наук. Гай-гай! Святий Юпітере [12], виходить, чернець повинен бути мудрішим за короля! Невже у твоєму королівстві якийсь нероба, що сидить разом з іншими ченцями в якомусь закутні і вигадує та без кінця переказує силогізми, мудріший, ніж ти, якому стільки і таких важливих справ вирішувати доводиться.

Кажуть, досить, коли сенат буде розсудливий. Але ж це так само, якби хтось сказав, що стерничий на судні може шаліти, якщо матроси розумні. Але так не буває, не буває, о королю! Не слухай таких, стережись їх і знай: це спів сирен.

Кажуть ще, що коли хоч одна з отари кіз вхопить трави синеголовника, то спершу сама ціпеніє, а далі й решта отари стає нерухомою, і зрушаться не раніше, як козопас траву з рота в кози вийме. З цього випливає, що і правитель повинен мати право остаточного рішення на сеймах.

Ти скажеш: але ж де у нас в Польщі Арістотель? Де Фенікси? – Маєш, о королю, у своїй державі мужів (чи не кожного другого), гідних для всіх своїх потреб. От, не знаю тільки, чому їм більше до вподоби неробство, ніж діло. Якщо ти з ними познайомишся, потоваришуєш і їхніх порад дослухатимешся, не буде тобі чого заздрити ні Александрові із-за Арістотеля, ні Діонові [13] із-за Платона.

Користуючись тими самими настановами, що й ті колись за допомогою своїх громадян, ти легко і швидко у всякій науці возвисишся. А щоб доповнити науку цю не тільки настановами, а й приписами, пропоную коротко дещо потрібне у вихованні і житті. ‹…›

Ось чому нічого іншого в житті так не уникай, як підлабузника. Цей бо один зводить з розуму королів і мов чарівним напоєм, як захоче, змінює їхній характер. Цього він прагне досягнути, засуджуючи передусім доблесті. Якщо побачить, наприклад, що ти стриманий, негайно починає кричати, що таке життя селюцьке; якщо в короля бенкети без дівчат, без хору й музики, – такий король, на його думку, незнатний. ‹…›

Доречно визначити також місце, де слід тобі жити. Це не важко зробити, бо всім зрозуміло, що для кожного ремесла є своє відповідне місце. Лихвар шукає місто, адвокат – майдан, рільник – поле. Тобі ми також визначили: ти найвищий

майстер у республіці. Тому за змістом свого мистецтва треба вибирати й місце.

Ти – сторож королівства, так ми раніше вирішили. Місце ж сторожа, природньо, не всередині, а поза тими речами, які стереже. ‹…›

Отож будь мужем сильним, твердим, сарматом непереможним і, полишивши машкари або галлам, або зманіженим італійцям, їдь до гімназії справжньої доблесті – на Русь. Там ти матимеш усі зручності і житимеш, по-перше, серед труднощів і страху, з двома найкращими вчителями юності, які спочатку різними способами тебе виховуватимуть, а пізніше навчать розсудливості і дадуть належну пораду.

Все це поєднає тебе з підданими і зробить улюбленцем всіх. Побачать-бо, що ти, їхній король, не серед натовпу дівчат ховаєшся і не вдома біля материнської спідниці, а у ворожій землі за свій добробут дбаєш. ‹…›

Треба тобі від початку найпильніше подбати, щоб привернути прихильність тих людей, серед яких правиш. Вона єдина є захистом королів. Без прихильності підданих неміцною і непевною буває влада королів.

І коли вже підпорою твого королівства є шляхта, прихиляй її до себе всіма способами. А цього ти досягнеш найкраще двома речами. По-перше, якщо нічого не називатимеш у державі своїм, а лиш одній республіці все приналежним вважатимеш і покажеш, що ти, король, є ніби сторожем держави. ‹…›

Друга ж річ, яка викликає велику доброзичливість у підданих, коли тих, яких ті правителі зараховують до свого почету, ласкавістю своєю оточиш. Ця порада є вельми справедлива. ‹…›

Треба змінити всю систему оборони.

І якщо б ти захотів знати, який спосіб мені подобається, я б відповів: «Той, який завжди подобається мудрим». Вся наша республіка, якщо не помиляюся, поділена на

13 воєводств. Зроби так, щоб певний час по черзі воювало кілька воєводств: одного року, наприклад, певні якісь три воєводства, а іншого року – інші три. Таким способом найкраще державу захистиш. Супроти ж особливо великої ворожої сили готував би посполите рушення.

Така військова служба, дивися, й принесла б нам блага. По-перше, посполиті спочили б від податку. Далі. Молодь утримувалася б від розкоші потребою військової служби і поволі призвичаїлася б до праці, звикла б до труднощів.

Крім того, їхні батьки, ніби змагаючись між собою, уважніше б добирали для своїх дітей коней, зброю, слуг. Та й іншу військову амуніцію завжди вдома готовою матимуть, якщо певні будуть, що через три чи там чотири роки згідно черги повернеться до них служба. ‹…›

І нас так наші предки виховували, щоб ми знали, що король вибирається задля держави, а не держава заради короля існує. На цій підставі гадаємо, що держава набагато шляхетніша і достойніша за короля. Закон же, коли він є душею і розумом держави, є тому далеко кращим за непевну державу і більшим за короля. Отож закон дорівнює королеві і навіть кращий і далеко знатніший для короля. ‹…›

І в нашій республіці також, коли добірних мужів залучатимеш до сенату, ні про що так не дбай, як щоб між сенаторами була належна згода. Бо ніщо так швидко не руйнує держави, як чвари в сенаті. Від сварки Цезаря [14] з Помпеєм [15] Рим занепав. ‹…›

Оріховський-Роксолан С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу / С. Оріховський-Роксолан // Українська література XIV – XVI ст. / [ред. В. Л. Микитась; упоряд. В. П. Колосова]. – К., 1988. – С. 116 – 127. – Режим доступу:

http://izbornyk.org.ua/old14_16/old14_08.htm

***

[1] Станіслав Оріховський (Роксолан) (1513 – 1566 рр.) – український гуманіст, публіцист, філософ, оратор, автор творів латиною.

[2] Длугош Ян (1415 – 1480 рр.) – польський історик і дипломат, вихователь майбутнього короля Сигізмунда I, батька Сигізмунда II Августа.
[3] Александр Македонський (356 – 323 рр. до н. е.) – цар Македонії у 336 – 323 рр. до н. е., видатний полководець. Вихованець Арістотеля.
[4] Фіви – давньогрецьке місто-держава, у 338 р. до н. е. було завойоване Александром Македонським.
[5] Аристотель (384 – 322 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, вихователь Александра Македонського.
[6] Фенікс – вихователь Ахілла і його супутник у Троянській війні.
[7] Пелей – цар племені мірмідокян, батько Ахіла.
[8] Діонісій (431 – 367 рр. до н. е.) – тиран у місті Сіракузи.
[9] Ймовірно, йдеться про Болеслава II Сміливого (1042 – 1081 рр.) – польського князя у 1058 – 1076 рр. та короля у 1076 – 1079 рр., який був повалений з престолу у результаті повстання магнатів і вигнаний з країни.
[10] Клавдій – народний трибун у Римі (у 58 – 52 рр. до н. е.), здійснював насильства, безчинства, домігся вигнання з Риму Цицерона.
[11] Нерон (37 – 68 рр.) – римський імператор, відомий надзвичайною жорстокістю.
[12] Юпітер – давньоримський верховний бог, бог неба.
[13] Діон (409 – 353 до н. е.) — знатний сіракузець, друг давньогрецького філософа Платона (427 – 347 рр. до н. е.).
[14] Цезар Юлій (100 – 44 рр. до н. е.) – державний діяч, полководець, встановив у Римі одноосібну владу, загинув внаслідок змови.
[15] Помпей Гней (106 – 48 рр. до н. е.) – полководець і політичний діяч у давньому Римі. У 60 р. до н. е. уклав тріумвірат з Юлієм Цезарем і Крассом. У 48 р. до н. е. був розбитий військами Цезаря, утік до Єгипту, де його було вбито.

Завдання до джерела:

1. Які приклади з античності наводить автор? Чому вони поширені у творах Ю. Дрогобича, П. Русина, С. Оріховського?
2. Наскільки важливою, на думку автора, є освіченість для монарха?
3. Кого уникати закликав С. Оріховський короля?
4. У якому регіоні автор пропонував мешкати королю? Чому?
5. Яким чином С. Оріховський радив королю здобути прихильність підданих?

6. На який стан, на думку автора, мав насамперед спиратися король?

7. Яку реформу системи оборони пропонував гуманіст? Чи була б вона, на Вашу думку, більш дієвою за існуючу на той час?

8. Прихильником якого державного устрою був С. Оріховський?

9. Які, на Вашу думку, настанови С. Оріховського не втратили актуальності і у наш час?

УРИВОК З ТВОРУ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО [1] «ТРЕНОС» [2]

1610 р.

Розділ 1,
в якому міститься плач, або нарікання церкви святої східної на злочинних синів

Горе мені, злиденній, ой леле, нещасній, звідусіль в добрах моїх обідраній, ой леле, на ганьбу тіла мого перед світом із шат роздягненій! Біда мені, незносними ладунками обтяженій! Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою двосічний, вода під ногами глибока, огонь з боків невгасимий, звідусіль волання, звідусіль страх, звідусіль переслідування. Біда в містах і в селах, біда в полях і дібровах, біда в горах і в земних безоднях. Немає жодного місця спокійного, ані житла безпечного. День у болістях і ранах, ніч у стогнанні й зітханні. Влітку спека до млості, взимку мороз до смерті: бо ж гола-голісінька і аж на смерть гнана буваю. Колись гарна й багата, тепер споганіла й убога. Колись королева, всьому світові люба, тепер усіма зневажена і спечалена.

Приступіть до мене, усі живі, всі народи, всі жителі землі! Послухайте голосіння мого і дізнайтесь, якою я була колись, і подивуйтеся.

Перша оздоба Східної Церкви

Посміховищем тепер світові стала, а колись була дивом дивним і людям, і ангелам. Оздобленою була перед усіма, принадною і милою, гарною, як вранішня зоря удосвіта, красною, як місяць, чарівною, як сонце, одиначкою у матері своєї, вибраною неньці моїй рідній за єдину чисту голубицю непорочну, ані жодної близни і зморшки або чогось такого не маючи. Олія розлита – ім'я моє; криниця води живої – назвисько.

Вгледівши мене, дочки сіонські [3] найблагословеннішою королевою проголосили. Коротше кажучи, тим я була між дочками сіонськими, що Єрусалим між усіма містами жидівськими; що лілія між терням, тим я була між дівицями.

Через ту красу зажадав король, кращий з-поміж синів людських, вроди моєї, а полюбивши мене, вічним шлюбом з собою з'єднав.

Церква Східна од власних синів своїх терпить

Діток народила і зростила, а вони зреклися мене, стали мені посміховиськом і глумом. Бо роздягли мене з шат моїх і голою з дому мого вигнали: одняли оздобу тіла мого і голови моєї окрасу забрали. Що більше! Вдень і вночі зазіхають на бідну душу мою і про згубу мою постійно мислять.

О ви, котрі стоїте передо мною, ви, котрі дивитесь на мене! Послухайте і зважте, де є болість, подібна до болісті моєї? Де є туга і жаль, подібні до гризот моїх? Діток вродила, пильно їх ростила, а вони мене зреклися і привели до упадку.

І тому сиджу зараз, як одна із удів розплаканих. Колись пані сходу і заходу сонця, півдня і північних країв, удень і вночі плачу. І сльози по щоках моїх, як потоки річкові, течуть: всі мене покинули, всі мною згордували. Рідні мої далеко од мене; приятелі мої неприятелями мені стали; сини мої, ящуриному позаздривши племені, плоть мою отруйними жалами жалять.

Слухайте жалісної моєї повісті всі народи, беріть у вуха всі, що живете в окрузі світу!

Сини і дочки мої, котрих зродила і зростила, зоставивши мене, пішли за тою, котра ними не боліла, аби з набутком із дорідності її насититись. Священиків моїх осліпило, пастирі мої (не хотячи знати, що про душу йдеться) оніміли, старші мої одуріли, молодь моя здичавіла, дочки мої до розпусти вдались. І всі одним намислом, Бога і правду його занедбавши, на душу мою заповзялися. Роззявили пащеки свої, шиплять та скрегочуть на мене зубами своїми, мовлячи:

– Настав уже день той, на який ми чекали. Ходімо і позбудемось її, і викорчуємо із землі пам'ять про неї!

Що б любити, так паплюжать мене, і добро моє злом мені оддають, і ненавистю за любов мою віддячують. Дали мені замість коштовних шат моїх зітліле лахміття. І стала я їм кісткою поперек горла.

О болісте душі моєї! Ой леле мені, обшарпаній, біда мені, погордженій!

Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: у 2 ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 295 – 296. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/old17/old17_02.htm

***

[1] Мелетій Смотрицький (1577 – 1633 рр.) – церковний діяч, письменник, мовознавець.
[2] Тренос – плач.
[3] Сіон – пагорб в Ієрусалимі, де, за Біблією, була резиденція царя Давида, а також храм іудейського бога Ягве. У Біблії Сіон вважається святою горою, містом Божим; в переносному значенні – царство Боже.

Завдання до джерела:

1. Про які події церковного життя йдеться у творі Мелетія Смотрицького?
2. Чому, на Вашу думку, формою твору автор обрав плач?
3. Що Вам відомо про літературну творчість Мелетія Смотрицького?

ЛЕГЕНДА ПРО РОЗДАВАННЯ МИЛОСТИНІ, ЗАПИСАНА ПЕТРОМ МОГИЛОЮ [1]

Кінець 1620-х – початок 1630-х рр.

Розповідала нам братія святої лаври Печерської, як за архімандрита Єлисея Плетенецького одного разу прийшов келар до нього і повідав йому, що многе множество хлібів з'їдається щодня.

Той же, здивувавшись таким витратам, розсердився і пішов у келарню подивитися, хто так багато хлібів з'їдає. І, побачивши безліч жебраків, там зібраних, ще більше розсердився. (Не тому, що багато їх було, а що і здорові, і сильні разом із недужими приймали хліби). І заповзявся сам здорових проганяти (повеліваючи їм не дармо хліб їсти, а діло робити), недужим же повелів тільки давати, тобто сліпим, кривим і до тих подібним.

Коли ж бо він повернувся у келію свою, аж враз – о чудо! град такий великий випав, що всі жита монастирські навколо монастиря побив, потовк і з землею змісив. Нікому ж іншому жита град той не потовк, тільки монастирське.

Побачивши се, старець архімандрит повелів нікому не боронити, а всім, хто просить, давати хліби. А коли хто із келарів казав:

– Немає того чи того в келарні, не маю звідки дати! – казав йому старець:

– Дай, злий рабе, тим, що потребують, тобі не убуде, обитель же свята ніколи не оскудіє.

Могила П. [Про роздавання милостині] / П. Могила // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [упоряд., приміт. В. І. Крекотня]. — К., 1987. – С. 421. – Режим доступу:

http://litopys.org.ua/old17

***

[1] Петро Могила (? – 1647 рр.) — церковно-політичний і освітній діяч, у 1632 – 1647 рр. – київський митрополит, записав церковнослов'янською мовою цикл оповідань, присвячених чуду.

Завдання до джерела:

1. Визначте основну ідею твору.
2. Чи сприяли подібні оповідання, записані Петром Могилою, популяризації ідей православної церкви серед віруючих?

ТВІР КИРИЛА ТРАНКВІЛІОНА-СТАВРОВЕЦЬКОГО [1] «ПОХВАЛА О ПРЕМУДРОСТІ» З КНИГИ «ПЕРЛО МНОГОЦІННЕ»

1646 р.

Похвала о премудрості троякой, во віці сем явленной

‹…› О мудросте преславная,
Од віков в чоловіцєх давная!
Любителі твої тобою прославленні
І на високих достоїнствах поставленні.
Тобою царії царствують
І сильнії народами справують,
Землею і странами владіють.
О мудросте, все то тобою діють!
Любителі твої, о славная мудросте,
Вийшли з безумія темності.
Тії пишуть права статути, а в них правду съвершенную,
Всьому світу нині явленную.
Тобою ся вельможі величають ‹…›
О мудросте преславнійшая,
Над злато і каменіє драгоє чеснійшая!
Тобою мучителі народом розказують
І немощнії сильних без труда зв’язують.
Ти царей держава
І худородних вічная слава.
У тебе довгота дній і богатество у правиці,
А слава, честь і держава у твоїй лівиці.
Ти заблудшим іcправленіє,
Ти старцєм укріпленіє,

Ти бодрость лінивим,
Ти мужество боязливим,
Ти младенцєм возраст і красота,
Ти панієнства сокровище і висота,
Ти нищих сокровище і богатество веліє,
Ти смутних і плачливих вічноє веселіє,
Ти сущим в тьмі безумія просвіщеніє,
Ти прагнучих слави скороє насищеніє.
Ти хитрії ремесла показуєш світу
і по твоєму совіту винайдуєш,
Ти з неподобного подобноє твориш
през альхімістов, новоє діло удивительноє
І за чуд світу і чоловіком явительноє
А тим многих удивляєш, утішаєш,
Понеже тоє чудотвореніє у своїй моці маєш,
Прето ним многих народов удивляєш ‹…›

Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [упоряд., приміт. В. І. Крекотня]. – К., 1987. – С. 272 – 273. – Режим доступу:
http://litopys.org.ua/old17/old17_15.htm

***

[1] Кирило Транквіліон-Ставровецький (? – 1646) – релігійний, освітній, культурницький діяч кінця XVI – першої половини XVII ст. Архімандрит чернігівського греко-католицького Єлецького монастиря, у 1646 р. видрукував збірку прозових повчань і віршів «Перло многоцінне».

Завдання до джерела:

1. Що оспівував К. Транквіліон-Ставровецький у своєму творі?

КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС [1] ПРО ВІДБУДОВУ УСПЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У КИЄВІ

Перша чверть XVII ст.

Року 1613 місяця квітня 15 дня ‹…› почали з фундаменту поправляти церкву Святої Пречистої Успіння соборну, що

знаходиться на ринку у Києві, всередині і зовні, бо дуже обшарпалася і розвалилася, верху всього не було. Стару штукатурку по верхні вікна збивали і знову мурували, саму баню і ті 4 бані навколо наново робили, бо раніше тих малих бань не було, тільки було дощечками покрито. А поправляв ту церкву майстер Себастіан Браччі [2], почав 13 травня на Вознесіння Господнє. Винесено все церкви і усі обряди церковні. Почали з середини робити знизу і зробили велику баню 14 вересня у день пам'яті святого мученика Вавили.

Того ж місяця 28 дня у вівторок поставили хрест на церкві той же таки, що й до того був, але позолотили знову. Місяця жовтня 1 дня домурували і останні бані на розі від вірменської церкви. Того ж року грудня 5 дня у день пам'яті преподобного отця Сави почали служити всенощну і службу Божу, і служили усю зиму, бо не можна було взимку робити майстрам аж до тижня Мироносиць [3]. І знову усі обряди були припинені у церкві до Воскресіння Христова, і ціле літо робили, і доробили з Божою поміччю місяця серпня 14 дня, і образи встановили, і почали служити аж і понині. ‹…› А був приставом і дозорцем до тієї роботи пан Сизон Балика, запрошений від усього міста. ‹…›

А сама церква заввишки від землі до самого верху великої бані 33 з чвертю лікті [4].

Перекладено за виданням:

Київський літопис першої чверті XVII ст. / [вступна стаття та підготовка до друку В. І. Ульяновського, Н. М. Яковенко] // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. — С. 107 – 108.

***

[1] Київський літопис – літописна компіляція кінця останньої чверті XVII ст., укладена у Києві.

[2] Італієць.

[3] Свято Жінок-Мироносиць відзначається на третій тиждень після Великодня.

[4] Лікоть – міра довжини, дорівнювала 38 – 50 см.

Завдання до джерела:

1. З чого складалася реконструкція церкви Успіння Святої Богородиці?
2. Який майстер здійснював відбудову церкви? Які ще пам'ятки архітектури, споруджені італійськими майстрами в Україні, Вам відомі?
3. Як довго тривали ремонтні роботи?

Контрольні запитання та завдання:

1. З якими регіонами були найбільш розвинені культурні зв'язки українських земель у другій половині XIII – першій половині XVII ст.? Чому?
2. Які жанри літератури були поширені на українських землях у другій половині XIII – першій половині XVII ст.?
3. Які оборонні та культові пам'ятки другої половини XIII – першої половини XVII ст. збереглися в Україні понині?
4. Які нові риси з'явилися у образотворчому мистецтві у другій половині XIII – першій половині XVII ст.?

Тестові завдання:

1. Оберіть ім'я українського гуманіста, який у 1481 – 1482 рр. був ректором Болонського університету?

а) І. Вишенський;
б) Ю. Котермак;
в) П. Русин;
г) С. Оріховський.

2. Вкажіть ім'я польського єзуїта, ректора Віленської академії, який започаткував полеміку навколо ідеї унії католицької та православної церков, а наприкінці 1596 р. видав працю «Собор Брестський та його оборона»:

а) І. Вишенський;
б) П. Скарга;
в) М. Смотрицький;
г) Х. Філалет.

3. Хто з українських гуманістів був автором творів «Про турецьку загрозу слово...», «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу», «Хрещення в Русинів»?

а) І. Вишенський;

б) С. Оріховський;

в) П. Русин;

г).К. Транквіліон-Ставровецький.

4. Вкажіть ім'я відомого релігійно-освітнього діяча першої половини XVII ст., який був автором першої на східнослов'янських землях «Грамматики» та полемічного твору «Тренос»:

а) І. Вишенський;

б) П. Скарга;

в) М. Смотрицький;

г) Х. Філалет.

5. Хто з українських церковних та культурних діячів був автором твору «Ключ царства небесного» 1587 р.?

а) І. Вишенський;

б) З. Копистенський;

в) Г. Смотрицький;

г) М. Смотрицький.

6. Який з вказаних стилів не набув поширення в архітектурі західноукраїнських земель литовсько-польської доби?

а) бароко;

б) готика;

в) ренесанс;

г) рококо.

7. У якому українському місті збереглися пам'ятки, пов'язані з творчістю архітекторів Петра Красовського, Петра з Барбони, Павла Римлянина?

а) у Кам'янці-Подільському;

б) у Києві;

в) у Луцьку;

г) у Львові.

8. Церква Святого Духа у селі Потеличі Львівської області 1555 р. та церква св. Миколая у Чернівцях 1607 р. належать до пам'яток ...

а) давньоруської доби;

б) дерев’яної архітектури;
в) мурованої архітектури;
г) готичного стилю.

9. *Оберіть правильне твердження:*

а) у другій половині XVI ст. різьбярство на українських землях припинило розвиток;
б) у першій половині XVII ст. на західноукраїнських землях поширився готичний стиль;
в) у XVI ст. в українському образотворчому мистецтві набув поширення портретний живопис;
г) за литовсько-польської доби розвивалося мистецтво гравюри, яке з’явилося за давньоруських часів.

10. Хто з вказаних діячів не пов’язаний з розвитком живопису на українських землях?

а) П. Красовський;
б) М. Петрахнович;
в) Ф. Сенькович;
г) В. Стефанович.

ТЕМА 9
ОСВІТА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Мета: проаналізувати зміни в системі освіти, що відбулися у період «українського культурно-національного відродження», з'ясувати обставини виникнення шкіл нового типу, які поєднували давньоруські традиції та західноєвропейські освітні надбання, визначити основні типи навчальних закладів, схарактеризувати внесок у розвиток освіти видатних діячів – К. Острозького та П. Могили.

План:

1. Острозька академія. Культурно-освітня діяльність К. Острозького.
2. Навчальні заклади середнього типу (братські школи, єзуїтські колегії, протестантські школи).
3. Києво-Могилянська колегія. Петро Могила.

Методичні рекомендації:

1. При підготовці до семінарського заняття зверніть увагу на особливості освітнього процесу на українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст., пов'язані із поширенням ідей гуманізму, намаганням представників різних релігійних конфесій розширити свою соціальну базу.

Проаналізуйте зміни в системі освіти, що відбулися на українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст.; з'ясуйте обставини виникнення шкіл вищого типу, заснованих на засадах поєднання давньоруських традицій та новітніх надбань західноєвропейської думки.

2. Проаналізуйте історію Острозької академії. Зверніть увагу, що її поява та піднесення були пов'язані з діяльністю Василя-Костянтина Острозького. Охарактеризуйте його

життєвий шлях, культурно-освітню діяльність. Визначте його внесок у розвиток української освіти і культури.

З'ясуйте, за яких обставин в Острозі було засновано освітній осередок. Зверніть увагу на зв'язок між появою академії та роботою по підготовці повного перекладу Біблії, якого тоді не мав жодний з православних народів. Для цієї величезної праці К. Острозький запрошував з різних земель найосвіченіших людей свого часу. Відтак в Острозі було зібрано значну групу вчених, що дозволило заснувати вищу школу.

Поміркуйте, чому Острозьку академію називали «триязичним ліцеєм». Майте на увазі, що одночасне вивчення грецької, латинської і церковнослов'янської мов було новим у освіті й поєднувало католицький Захід і православний Схід на українських землях. З'ясуйте, які предмети входили до «семи вільних наук», що їх вивчали в Острозькій академії, хто з відомих інтелектуалів працював у ній та здобув освіту. Зверніть увагу, що освітній осередок в Острозі юридично не мав статусу академії. Поміркуйте, з чим це було пов'язано, а також чому сучасники і нащадки часто називали його саме так.

Встановіть, як довго проіснувала Острозька академія та якими чинниками можна пояснити її занепад.

3. При підготовці другого питання поясніть причини виникнення широкої мережі шкіл середнього типу на українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Поміркуйте, яким чином це було пов'язано із загостренням релігійного протистояння.

Зверніть увагу, що у XVI ст. у зв'язку із розвитком міст зростає добробут міщанства, а відтак і його можливості щодо впливу на релігійну і культурну, у тому числі освітню, ситуацію в країні. Це зумовило утворення мережі православних братств – громадсько-релігійних об'єднань міщан, що діяли при церквах. При братствах діяли школи. У 1586 р. при Львівському братстві виникла перша братська

школа, яку очолив Арсеній Єласонський, а після нього – Кирило Транквіліон-Ставровецький. З'ясуйте, у яких ще містах і коли було засновано найбільш потужні братства, при яких існували школи. Вкажіть прізвища відомих історичних діячів, чий життєвий шлях був пов'язаний з братськими школами. Зокрема, у 1615 р. утворилася Київська братська школа, ректорами якої були Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович. Зверніть увагу на предмети, які викладали у братських школах.

Визначте, у яких містах і коли були створені найбільш відомі єзуїтські колегії. Охарактеризуйте систему навчання у них. Поміркуйте, чому православні українці часто віддавали своїх дітей на навчання у єзуїтські колегії. Зверніть увагу, що за зразком єзуїтських колегій греко-католиками були створені василіянські школи в Бересті, Володимирі-Волинському, Холмі.

У Гощі, Берестечку, Хмільнику, Крилову і Панівцях існували протестантські школи. У 1638 р. у Киселині на Волині було засновано протестантську школу вищого типу. З'ясуйте, чому вони виникли саме у цих містах.

Порівняйте систему навчання у братських і протестантських школах, єзуїтських колегіях. Визначте їх роль у розвитку освіти на українських землях.

4. Схарактеризуйте життєвий шлях та основні напрямки діяльності Петра Могили. Визначте, які реформи православної церкви він здійснив. Поміркуйте, яким чином заснований ним Київський колегіум мав сприяти піднесенню православ'я та чи вдалося досягти поставленої мети.

Зверніть увагу, що Київський колегіум був заснований у 1632 р. шляхом об'єднання Київської лаврської школи (створена у 1631 р. Петром Могилою) та школи Київського Богоявленського братства (існувало з 1615 – 1616 рр.). Проаналізуйте систему навчання у колегіумі. Поміркуйте, чому навчання велося латиною. Зверніть увагу, що з

Київським колегіумом була пов'язана діяльність багатьох видатних діячів, зокрема, його викладачами були відомі вчені Сильвестр Косов, Інокентій Гізель та інші. Важливим для розвитку освіти було те, що кращі учні продовжували навчання у західноєвропейських університетах.

Насамкінець зробіть висновок щодо розвитку освіти у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Зверніть увагу, що цей період називають добою «українського культурно-національного відродження». Поміркуйте, чи був розвиток освіти важливою складовою цього процесу.

Джерела та література:

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1971.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – М., 1953. – Т. I. 1620 – 1647 годы / [ред. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский, А. Л. Сидоров и др.].

Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Вып. 2 (От Днестра до Москвы). Кн. IV. Украина и Киев // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1897. – Кн. 4 (183).

Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / [упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін.]. – К., 1975.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Издан Временною Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1874.

Українська література XIV – XVI ст. / [ред. В. Л. Микитась; упоряд. В. П. Колосова]. – К., 1988.

Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: у 2 ч. – К., 1995. – Ч. 1 – 2.

****

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків.

Костомаров М. І. Історія України в життєписах її визначніших діячів / М. І. Костомаров. – К., 1991.

Костомаров М. І. Галерея портретів / М. І. Костомаров. – К., 1993.

Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – К., 1991.

Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992. – Т. І.

****

Історія української культури: у 5 т. – К., 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / [В. С. Александрович, В. Г. Балушок, М. Б. Боянівська, Л. В. Войтович та ін.].

Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. – К., 1979. – Т. І. – Кн. 2.

Уривалкін О.М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Ващук Д. Василь-Костянтин Острозький у документах Литовської метрики / Д. Ващук // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2008. – № 8. – С. 269 – 284.

Гмітерек Г. Молодь з українських земель в Замойській академії в XVI – XVII століттях / Г. Гмітерек // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 11 – 21.

Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.) / Е. Н. Дзюба. – К., 1987.

Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич. – К., 1966.

Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму / Я. Д. Ісаєвич. – К., 1972.

Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997.

Історія України в особах: IX – XVIII ст. – К., 1993.

Литвинов В. Д. До історії Києво-Могилянської академії / Литвинов В. Д. // Український історичний журнал. – 1971. – № 10. – С. 103 – 105.

Мединский Е. П. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI – XVII вв. / Е. П. Мединский. – К., 1958.

Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К., 1994.

Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI – XVII вв. / Б. Н. Митюров. – К., 1968.

Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636) / І. З. Мицько. – К., 1990.

Наливайко Д. «Я, русин, гордий цим» (Українці в західноєвропейських університетах XV – XVIII ст.) / Д. Наливайко // Наука і суспільство. – 1970. – № 3. – С. 37 – 40.

Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання / [редкол. І. Пасічник, М. Ковальський, А. Атаманенко та ін.]. – Острог, 2008.

Пасічник І. Острозька академія: обличчям до світла й світу / І. Пасічник // Віче. – 2003. – № 7. – С. 13 – 17.

Пасічник І. Повернення аристократа. Василь-Костянтин Острозький: до 400-річчя від дня смерті / І. Пасічник // День. – 2008. – 23 лютого. – С. 7.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998.

Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський . – К., 2003.

Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. – К., 1988.

Шугаєва Л. Шкільна освіта в Україні польсько-литовської доби / Л. Шугаєва // Історія в школі. – 1997. – № 8. – С. 5 – 9.

ДЖЕРЕЛА

ПЕРЕДМОВА ДО ОСТРОЗЬКОЇ АЗБУКИ[1]

1578 р.

Всесильною десницею вишнього Бога, умислом і промислом благочестивого князя Костянтина Костянтиновича Острозького, воєводи київського, маршалка землі волинської, старости володимирського, який звелів влаштувати будинок для друкування книг. До того ж ще й будинок для навчання дітей у своєму вотчинному і славному місті Острозі, що знаходиться у Волинській землі. І, обравши мужів вправних у Божественному писанні, у грецькій і латинській мові, тим більше у руській, приставив їх до свого училища. І з цього приводу надруковано цю книжку, по грецькому алфавіту, а по руській азбуці перш за все заради дитячого навчання многогрішним Іоанном Федоровичем у літо від створення світу 1578, а від Різдва Христова 1578, місяця червня, 18 дня.

Перекладено за виданням:

Українська література XIV – XVI ст. / [ред. В. Л. Микитась; упоряд. В. П. Колосова]. – К., 1988. – С. 199. – Режим доступу:

http://litopys.org.ua

***

[1] Азбуку було видано Іваном Федоровим в Острозі у 1578 р. У передмові вміщено першу згадку про те, що Василь-Костянтин Острозький заснував друкарню і школу.

Завдання до джерела:

1. Які відомості вміщено у джерелі про заснування Острозької школи?

З ОСТРОЗЬКОГО ЛІТОПИСЦЯ ПРО ВАСИЛЯ-КОНСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО

Друга чверть XVII ст.

Року 1608, місяця лютого дня 23, у суботу першу у пост великий, Василій князь Острозький, воєвода київський, помер

і похований у Острозі того ж року травня 17, котрий був великий милостник віри грецької, монастирі побудував, маєтності понадавав, навіть і до міських церков маєтності надав, на шпиталь і на школи місто надав Сурож з селами, був богобоязний, убогих любив, смиренний, доступний кожному і найубогішому, жив років 84. Після нього панував син його князь Януш [1], каштелян [2] краківський.

Перекладено за виданням:

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1971. – С. 131 – 132.

***

[1] Януш Острозький (1554 – 1620 рр.) – син Василя-Костянтина Острозького, острозький князь (1608 – 1620 рр.), білоцерківський, богуславський, черкаський, канівський, переяславський староста, волинський воєвода (1585 – 1593 рр.), краківський каштелян (1593 – 1620 рр.).

[2] Каштелян – у Речі Посполитій посадова особа, яку призначав король для управління замком та навколишньою місцевістю.

Завдання до джерела:

1. Як літописець схарактеризував Василя-Костянтина Острозького?

2. Які дії князя Острозького, на Вашу думку, дали підстави літописцю надати йому таку характеристику?

З ТВОРУ ЛАВРЕНТІЯ ЗИЗАНІЯ [1] «ГРАМАТИКА СЛОВЕНСЬКА»

1596 р.

Типограф младенцєм

Не просто книжку називайте тую граматіку,
але наставницу добру словенскому язику.
Научає добре писати і добре читати,
досконалим і певним биті, а ні в чом не партати.
Тую ви, о спудеї, малим коштом собі набивайте,
а великого ся розуму і росторопності з неї научайте.

Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: у 2 ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 82. – Режим доступу:
http://litopys.org.ua/human/hum22.htm

***

[1] Лаврентій Зизаній (1560-і рр. – після 1634 р.) – український церковний діяч, богослов, мовознавець, письменник, перекладач. Викладав у Львівській, Берестейській, Віленській братських школах. Автор «Граматики словенської» та «Лексиса», що вийшли друком у 1596 р., а також багатьох інших праць.

Завдання до джерела:

1. Яке значення автор відводив граматиці з-поміж інших галузей знань? Чому?

ПОСЛАННЯ АНТІОХІЙСЬКОГО ПАТРІАРХА ЙОАКИМА ЗІ ЛЬВОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ЗАКЛИКОМ ДОПОМОГТИ В БУДІВНИЦТВІ ЦЕРКВИ, ШКОЛИ, ДРУКАРНІ І ШПИТАЛЯ

25 січня 1586 р.

‹…› Ознаменуємо цим нашим листом, що у місті Львові християнська церква хоче поновлюватися, тобто навчанням Святого Письма, і хочуть з поміччю Божою панове міщани львівські школу закладати для навчання дітей християнських усякого стану, котрі б мали вчитися Письма Святого грецького і слов’янського, щоб не був рід їх християнський як безсловесний ненавчений. І також придбали друкарню письма слов’янського і грецького, тій же школі потрібну, у півтори тисячі злотих закладену. І також церкву хочуть будувати нову, і будинок під школу, і будинок під друкарню, і будинок під шпиталь, просто поновивши законні будівлі.

Про ту справу до відомості ваших милостей доносимо, вдаючись з покірним проханням до ласки ваших милостей благочестивих і христолюбивих православних християн,

прохаючи про допомогу богоугодних цих справ для помноження хвали Бога, у Трійці єдиного, і до вашої посполитої потреби вам і дітям вашим ‹…›.

Перекладено за виданням:

Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / [упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін.]. – К., 1975. – С. 82.

Завдання до джерела:

1. З якою метою було засновано школу при Львівському Успенському братстві?

2. За рахунок яких джерел здійснювалося фінансування Львівської братської школи?

ЗІ СТАТУТУ ЛУЦЬКОЇ БРАТСЬКОЇ ШКОЛИ

1624 р.

Даскал, або вчителі цієї школи, має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, покірливий, не п’яниця, не розпусник, не хабарник, не гнівливець, не заздрісник, не сміхун, не лихослов, не чародій, не вигадник, не прихильник єресей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра в усьому. І в цих чеснотах хай будуть й учениці, як і вчитель їхній.

‹…› Школи слов’янська наука починається: спочатку навчивши складів літер, потім граматики навчають, при цьому ж і церковного чина навчають, співання. Також навчають на кожний день, щоб діти одне одного запитував грецькою, щоб йому відповідав слов’янською, і також питають слов’янською, щоб їм відповіли простою мовою. І також не повинні із собою мовити простою мовою, а слов’янською й грецькою. А так нині того вчаться, до більших приступаючи, до діалектики й риторики, які науки слов’янською перекладені; руською мовою переписано діалектику, і риторику, та інші філософські письма, що належать школі.

Історія України. Документи. Матеріали / [упоряд. І. М. Скирта]. – Харків, 2010. – С. 104.

Завдання до джерела:

1. Які вимоги висувалися до вчителів братських шкіл? Наскільки вони актуальні нині?

2. За текстом джерела охарактеризуйте систему навчання у братській школі.

ПРИВІЛЕЙ КОРОЛЯ ВЛАДИСЛАВА IV [1] ПРО ПЕРЕДАЧУ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО СПАСЬКОГО МОНАСТИРЯ ОРДЕНУ ЄЗУЇТІВ І ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЄЗУЇТСЬКОГО КОЛЕГІУМА, ШКОЛИ І КОСТЕЛА У НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

1635 р.

‹…› Відправляємо вищезгаданих отців-єзуїтів у Новгород-Сіверський і для них у цьому місті відводимо і на вічні часи даруємо місце для побудови костелу, колегіуму, шкіл і будинку ордену, котре шляхетний міський староста має своєчасно і по потребі відміряти. Жалуємо їх на вічні часи правом вільної вирубки дерев у наших тамошніх лісах як для опалення, так і для будівництва, щоб вищезгадані отці-єзуїти мали повне забезпечення і достаток у потребах власних і дому Божого. Затверджуємо правом вічним вказаних отців польської провінції на облаштування їх у Новгороді-Сіверському замість московських ченців (котрі були ворожі державі нашій під час московської війни, а після укладання миру пішли за кордон). Віддаємо Спаський монастир з селами, лісами, борами, бортями, озерами, ярами, луками, з бобровими ловами, пасіками і з усіма угіддями, що здавна належали цьому Спаському монастирю, а також Мєлинську засіку з усіма приналежностями, котрі будь-коли належали вищезгаданим московським ченцям і їх попередникам, щоб преподобні отці-єзуїти могли на вічні часи володіти цим монастирем і засікою з усіма вищезгаданими при належностями, і спокійно користуючись ними, без будь-яких

податків, як маєтностями костелу, повинні молити Бога за нас і світлішу родину нашу.

А духовенство грецької релігії не може мати інших шкіл, у яких би навчали латиною, як перешкоду названим отцям-єзуїтам і школам їх. ‹…›

Дано у Варшаві 28-го лютого літа господня 1635-го, 3-го року правління у королівствах наших: Польському і Шведському. ‹…›

Перекладено за виданням:

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – Т. I. 1620 – 1647 годы / [ред. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский, А. Л. Сидоров и др.]. – М., 1953. – С. 150 – 151.

***

[1] Владислав IV (1595 – 1648 рр.) – король Речі Посполитої у 1632 – 1648 рр.

Завдання до джерела:

1. Який заклад згідно з привілеєм короля Владислава IV мали заснувати єзуїти у Новгороді-Сіверському? Які маєтності їм відводилися з цією метою?
2. Яка заборона накладалася на православні школи? Чому?

З ОСТРОЗЬКОГО ЛІТОПИСЦЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА МОГИЛИ

Друга чверть XVII ст.

1633. Король польський Жигимонт III [1] помер. Після нього обрано на королівство сина його Владислава. При обранню короля Владислава польського дарував Бог християнам пастирів православних – митрополита київського Петра Могилу і Афанасія Пузину, єпископа луцького ‹…›. І привернено церкву столичну митрополію святій Софії в Києві і інших немало до православ’я.

Поновлення храму святої Софії.

Петро Могила, митрополит київський, архімандрит печерський, коли приїхав з Польщі, зустріли його увесь чин священичий і чернечий, і дуже багато мирських людей зі співами та привітальними промовами, уславляючи у тому чині святительському, і, впровадивши у церкву святої Софії, присвятили їй молебень і літургію божественну відслужили, весь день богослужінню присвятили. І від того часу церква оновилася набожністю, що кількадесят літ пустувала, пошарпалася, обвалилася була всюди, двері завалилися були, аж увійти у церкву не можна було, також і вікна і приділи. Якої ж праці, яких коштів і витрат Петро Могила, митрополит, на те поклав незліченно, незрахованно, доки оновилася знову церква святої Софії, на славу і заступництво православним, на ганьбу нечестивим і відступникам православної віри на безкінечні муки їх.

Перекладено за виданням:

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1971. – С. 136 – 137.

***

[1] Сигізмунд III Ваза (1566 – 1632 рр.) – король Речі Посполитої у 1587 – 1632 рр., відомий утисками православної церкви.

Завдання до джерела:

1. За яких історичних обставин Петро Могила став київським митрополитом?
2. Як зустріло українське суспільство звістку про обрання Петра Могили на митрополичий престол?
3. Який аспект культурницької діяльності Петра Могили висвітлено у літопису?

ВИТЯГ З ДУХОВНОГО ЗАПОВІТУ ПЕТРА МОГИЛИ

1646 р.

‹…› зі столового срібла, яке тільки є моє власне, дві частини записую і дарую на монастир Печерський і на

відновлену мною церкву святого Спаса, що знаходиться тут же, біля монастиря Печерського; ‹…› на святу Софію, митрополичу церкву, мною, за милості Божої, відбудовану, відписую третю митру на блакитному оксамиті, обкладену бляхами. ‹…› На добудову церкви, що називається Десятинною, котру я почав відбудовувати, для остаточної відбудови її призначаю і записую з моєї скрині тисячу злотих готівкою. ‹…› При цьому пана брата зобов'язую братською любов'ю, щоб його милість під жодним приводом не віднімав невеличкого за Дніпром хутора, що називається Позняківщина, який був придбаний мною за чотири тисячі злотих і відданий отцям колегіатам на хутір Богоявленської церкви. ‹…› Те, що крім пояснених вище грошей, які заповідаються, залишиться у наявності у моїй вбогій скрині, також вино, мед, на котрі витрачені мої власні кошти – все це пани, які виконуватимуть мій заповіт, обернуть на гроші і, зібравши суму, використають: одну частину на погребіння мого грішного тіла, і другу роздадуть на богоугодні справи у різні монастирі, які ніяких доходів не мають, як-то: скит у Межгір'ї, у Тригір'ї, у Крехові, в Угорнику, у Мгарі, в Густині, у дівочі монастирі та богадільні. Незалежно від того, їх милості мають дати тисячу п'ятсот злотих на богадільню, засновану мною біля святого Феодосія у Печерському містечку, забезпечивши ту суму закладним записом на надійний маєток, щоб щорічні з нього відсотки надходили вічно у ту богадільню ‹…›

Сій заповіт написано у Печерському монастирі, у літо Господнє 1646, грудня двадцять другого дня по старому стилю, а по новому стилю – першого січня тисяча шістсот сорок сьомого року.

Перекладено за виданням:

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Издан Временною Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1874. – С. 72 – 73.

Завдання до джерела:

1. Які історичні пам'ятки були відбудовано Петром Могилою?
2. Які напрямки благодійницької діяльності Петра Могили знайшли відображення у заповіті?

З «ЩОДЕННИКА» ПАВЛА АЛЕППСЬКОГО [1] ПРО ОСВІТУ В УКРАЇНІ

1654 р.

Починаючи з цього міста [Рашкова. – Авт.] і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що збудила наше здивування: усі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, вміють читати і знають порядок церковних служб і знають церковні співи; крім того, священики навчають сиріт і не залишають їх неуками вештатися вулицями ‹…›

Усякий базар і містечко у землі козаків має багато мешканців, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, можливо, до 40, 60 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і усі вміють читати, навіть сироти.

Перекладено за виданням:

Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Выпуск 2 (От Днестра до Москвы). Книга IV. Украина и Киев // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1897. – Кн. 4 (183). – С. 2, 15. – Режим доступу:

http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Makarij_2/text41.

***

[1] Павло Алеппський (Халебський) (1627 – 1669 рр.) – син антіохійського патріарха Макарія, який у 1652 – 1659 рр. здійснив подорож з Сирії до Москви і повернувся назад, двічі, у 1654 р. і 1656 р., проїхавши українськими землями. Павло Алеппський під час подорожі був секретарем батька і вів щоденник арабською мовою, у якому вміщено описи українських земель.

Завдання до джерела:

1. Які відомості про стан освіти в Україні наведено в «Щоденнику» Павла Алеппського? Прокоментуйте їх,

спираючись на знання щодо розвитку шкільництва у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

2. Які дані у джерелі можна піддати сумніву?

Контрольні запитання та завдання:

1. Які типи освітніх закладів існували на українських землях у другій половині XIII – першій половині XVII ст.?
2. Де здобували вищу освіту українські студенти у другій половині XIII – першій половині XVII ст.?
3. Коли було засновано Острозьку академію?
4. Який статус мав навчальний заклад в Острозі (школа, колегія чи академія) наприкінці XVI – на початку XVII ст.?
5. Чому Острозька академія занепала?
6. Хто з видатних діячів був причетний до діяльності наукового осередку в Острозі?
7. У яких українських містах діяли братські школи, єзуїтські колегії, протестантські школи?
8. Як довго проіснувала Київська колегія?
9. Хто з визначних діячів отримав освіту у Київські колегії?

Тестові завдання:

1. Вкажіть ім'я українського діяча першої половини XVII ст., про якого йдеться у тексті: «Походив з відомого князівсько-магнатського роду. Його батько був видатним полководцем, який уславився перемогами над московським військом та над татарами. Маючи володіння на Волині, Київщині, Брацлавщині, в Галичині та Польщі, був найбільш заможним магнатом Речі Посполитої. Сучасники називали його «некоронованим королем Русі». Вважався одним з можливих претендентів на королівський престол. Обіймаючи посади володимирського старости, київського воєводи, брав активну участь у зміцненні обороноздатності українського

прикордоння. Втім найбільш відомий благодійницькою діяльністю».
а) Дмитро Вишневецький;
б) Петро Могила;
в) Петро Конашевич-Сагайдачний;
г) Василь-Костянтин Острозький.
2. Про який навчальний заклад йдеться: «Вперше на українських землях навчання велося церковнослов'янською, грецькою та латинською мовами. Сучасники називали «Академією», хоча офіційно відповідного статусу не мав»?
а) Київська колегія;
б) Львівська братська школа;
в) Острозька школа;
г) Київська лаврська школа.
3. Хто з вказаних культурно-освітніх діячів не був причетний до діяльності Острозької академії?
а) Кирило Лукарис;
б) Дем'ян Наливайко;
в) Петро Могила;
г) Герасим Смотрицький.
4. Коли було засновано Львівську братську школу?
а) 1585 р.;
б) 1586 р.;
в) 1615 р.;
г) 1632 р.
5. Коли було засновано Київську братську школу?
а) 1586 р.;
б) 1615 р.;
в) 1578 р.;
г) 1632 р.
6. У Львові, Перемишлі, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Острозі, Вінниці, Барі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. діяли ...
а) єзуїтські колегії;
б) академії;
в) протестантські школи;
г) православні семінарії.
7. У Крилові, Берестечку, Киселиці, Гощі, Панівцях наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. діяли ...
а) єзуїтські колегії;

б) братські школи;
в) протестантські школи;
г) православні семінарії.

8. Про який навчальний заклад йдеться: «За організаційною структурою та обсягом предметів був подібний до єзуїтських колегій, навчання велося латиною. Найбільш здібні учні продовжували освіту у західноєвропейських університетах. Водночас науково-освітня діяльність цього закладу сприяла зростанню національної свідомості українців»?

а) Київська колегія;
б) Львівська братська школа;
в) Острозька академія;
г) Київська лаврська школа.

9. Вкажіть ім'я українського діяча першої половини XVII ст., про якого йдеться у тексті: «Народився в сім'ї молдавського господаря, який загинув у боротьбі за престол. Вірогідно, навчався у Львівській братській школі, а потім за кордоном. Досить вдало розпочав військову кар'єру, брав участь у битві під Цецорою та у Хотинській війні. Згодом прийняв постриг, був обраний архімандритом Києво-Печерської Лаври, а у 1632 р. – митрополитом Київським. Здійснив низку реформ православної церкви»:

а) Йов Борецький;
б) Петро Могила;
в) Петро Конашевич-Сагайдачний;
г) Василь-Костянтин Острозький.

10. Хто з вказаних культурно-освітніх діячів не був причетний до діяльності Київської колегії?

а) Інокентій Гізель;
б) Сильвестр Косов;
в) Петро Могила;
г) Василь-Костянтин Острозький.

ТЕМА 10
ВИНИКНЕННЯ КНИГОДРУКУВАННЯ

Мета: схарактеризувати процес виникнення та розвитку українського друкарства, ознайомитися із мистецтвом книгодрукування, розглянути роль, яку воно відігравало у культурному та духовному житті українського суспільства.

План:

1. Виникнення кириличного друкарства (діяльність Ш. Фіоля, Ф. Скорини).
2. Діяльність Івана Федорова на території України.
3. Книгодрукування кінця XVI – першої половини XVII ст.
4. Мистецтво книгодрукування (виготовлення паперу, техніка друку, оформлення книг: гравюри, заставки та ін.).

Методичні рекомендації:

1. При підготовці до першого питання згадайте, коли і де виникло друкарство. Зверніть увагу, що початки кириличного друкарства пов'язують з діяльністю Ш. Фіоля. Поміркуйте, що спонукало його, німця за походженням та католика за віросповіданням, заснувати у Кракові кириличну друкарню. Охарактеризуйте перші кириличні книги «Октоїх» та «Часословець», що вийшли друком у 1491 р., а також «Тріодь пісну» та «Тріодь цвітну». Слід пам'ятати, що існують згадки щодо видання Ш. Фіолем ще однієї книги – «Псалтиря», але самого першодруку до нашого часу не дійшло. Важливо, що у текстах цих видань дослідники вбачають типові для української писемності риси, а у «Октоїху» та «Часословці» вміщено післямови українською мовою. Поміркуйте, чим це можна пояснити.

Зверніть увагу, що першу друкарню на території Великого князівства Литовського, до складу якого входила більшість українських земель, заснував Ф. Скорина у Вільно,

де у 1525 р. вийшов друком «Апостол», а також, без зазначення часу видання, «Мала подорожня книжиця». Важливо, що він вже мав відповідний досвід, заснувавши перед тим друкарню у Празі, де видав цілу низку книг.

Проаналізуйте життєвий шлях першодрукарів. Спробуйте відповісти на питання, чому їх видавнича діяльність зрештою зазнала невдачі. Висловіть думку, яке значення для розвитку культури і освіти на українських землях мала видавнича діяльність Ш. Фіоля та Ф. Скорини.

2. Складіть історичний портрет І. Федорова. Визначте, які історичні обставини призвели до заснування їм першої на українських землях друкарні у Львові. Зверніть увагу на згадки щодо існування друкарства у Львові до І. Федорова. Так, напис на його могилі сповіщає, що І. Федоров занепале друкарство поновив. Поміркуйте, чому саме І. Федорова називають українським першодрукарем. На підставі аналізу «Післямови» до львівського видання «Апостола» схарактеризуйте обставини відкриття друкарні у Львові. При аналізі першодруків І. Федорова особливу увагу зверніть на «Апостол» (1574 р.) – першу видану в українських землях книгу, «Буквар» (1574 р.) – перший друкований підручник у східних слов’ян, «Острозьку Біблію» (1581 р.) – перше повне церковнослов’янське видання тексту Біблії та перлина друкарського мистецтва. Підбийте підсумок щодо значення діяльності І. Федорова щодо розвитку книгодрукування в Україні.

3. При підготовці третього питання схарактеризуйте розвиток книгодрукування наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Зверніть увагу, що після смерті І. Федорова обладнання його друкарні викупило Львівське братство, яке відновило друкарство у Львові у другій половині 1580-х рр. Назвіть найбільш відомі друкарні, засновані на українських землях у першій половині XVII ст. Так, відновила свою діяльність друкарня в Острозі, яка на початку XVII ст. була

перенесена до Дерманського монастиря. На зламі XVI – XVII ст. львівським єпископом Гедеоном Балабаном було засновано одну з перших друкарень у Стрятині. Слід відзначити, що стрятинські видання вирізнялися технічною досконалістю і уперше в історії східноєвропейського книгодрукування були прикрашені сюжетними ілюстраціями, вмонтованими в текст книги. Незабаром Гедеон Балабан заснував друкарню у Крилосі. Зверніть увагу, що з цими друкарнями була пов'язана діяльність вченого, письменника, поета, друкаря Памво Беринди, який згодом очолив друкарню Києво-Печерської Лаври. У першій половині XVII ст. потужним осередком друкарства на українських землях став Київ, де провідною була друкарня Києво-Печерської Лаври, заснована її архімандритом Єлисеєм Плетенецьким. Першою у лаврській друкарні у 1616 р. побачив світ «Часосолов».

Згадайте про існування «мандрівних» друкарень, які належали приватним особам, що перевозили їх з місця на місце. Так, у Чернігові у 1646 р. у пересувній друкарні, що належала Кирилу Транквіліону-Ставровецькому було видано його книгу – «Перло многоцінне».

Схарактеризуйте організаційні засади роботи давніх друкарень, їх виробничі потужності, тематику книг. Поясніть, чому більшу частину видань становили літургійні, полемічні та навчальні книги, і значно менше виходило друком художніх творів.

Загалом на українських землях, за підрахунками дослідників, впродовж 1574 – 1648 рр. діяло існувало більше 20 друкарень. Проаналізуйте їх значення у розповсюдженні знань, розвитку освіти, підтримці православної церкви.

4. При підготовці четвертого питання слід розглянути книгодрукування як мистецтво. Охарактеризуйте техніку друкування. Опишіть оздоблення книг. Зверніть увагу, що від виникнення друкарства українській книзі були притаманні декоративність, різноманітні форми оздоблення, притаманні

як українським рукописам (заставки, кінцівки, ініціали), так і загальноєвропейськими друкованим книгам (набірні орнаменти). Слід зазначити, що з появою книгодрукування з'являється новий вид мистецтва – гравюра. Охарактеризуйте техніку її виготовлення. Згадайте про запровадження і поширення сюжетних ілюстрацій. Зверніть увагу, що у першій половині XVII ст. поруч з ілюстраціями на релігійні теми з'являються гравюри світського змісту. Яскравим прикладом цього є видання «Вірша на жалісний погреб… Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича, де вміщено портрет гетьмана на коні, штурм козацькими чайками Кафи.

Охарактеризуйте мистецтво оздоблення друкованих книг на прикладі найбільш відомих першодруків, зокрема «Апостола» та «Острозької Біблії» І. Федорова тощо.

Насамкінець зробіть висновок щодо значення книгодрукування у освітньому, культурному, релігійному розвитку українських земель.

Джерела та література:

Буквар Івана Федорова. – К., 1975.

Гравюри Франциска Скорини. – Минск, 1972.

Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / [ред. колегія: О.Г.Мітюков та інші]. – К., 1975.

Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [Б. І. Білик, Л. В. Дячук, Я.С. Калакура та ін.]. – К., 1993.

****

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків.

****

Історія української культури: у 5 т. – К., 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. /

[В. С. Александрович, В. Г. Балушок, М. Б. Боянівська, Л. В. Войтович та ін.].

Історія українського мистецтва: в 6 т.– К., 1967. – Т. 2.

Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. – К., 1979. – Т. І. – Кн. 2.

Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Запаско Я. Львівські стародруки / Я. Запаско, О. Мацюк. – Львів, 1983.

Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI – XVIII ст. / Я. П. Запаско. – Львів, 1971.

Запаско Я. Початки українського друкарства / Я. Запаско, О. Мацюк, В. Стасенко. – Львов, 2000.

Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова / Я. Запаско. – Л., 1974.

Зеркова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине / А. С. Зеркова. – М., 1947.

Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVШ ст. / Я. Ісаєвич. – К., 1966.

Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Ісаєвич. – Львів, 1989.

Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Ісаєвич. – Львів, 1983.

Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, перспективи / Я. Ісаєвич. – Львів, 2002.

Каганов І. Й. Українська книга кінця XVI – XVIII ст. Нариси з історії книги / І. Й. Каганов. – Харків, 1959.

Книга і друкарство на Україні. – К., 1965.

Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII ст. / Г. Н. Логвин. – К., 1990.

Мацюк О. Я. До історії виготовлення паперу на Україні/ до 450-річчя паперових промислів України / О. Я. Мацюк // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 134 – 137.

Мацюк О. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків / О. Мацюк // Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР. – 1962. – № 5. – С. 10 – 21.

Мацюк О. Історія українського паперу / О. Мацюк. – К., 1994.

Мацюк О. Я. Найдавніші українські папірні: До 450-річчя паперової промисловості / О. Я. Мацюк // Наука і культура. Україна. – К., 1972. − С. 378 – 382.

Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.) / О. Я. Мацюк. – К., 1974.

Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. – М., 1974.

Огієнко І. Історія українського друкарства / І. Огієнко. – К., 2007.

Подокшин С.А. Скорина / С. А. Подокшин. – М., 1981.

Смідович А. Д. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова? / А. Д. Смідович // Український історичний журнал. – 1972. – №3. – С. 65 – 69.

ДЖЕРЕЛА

З ПІСЛЯСЛОВА ДО ЛЬВІВСЬКОГО ВИДАННЯ «АПОСТОЛА», НАДРУКОВАННОГО ІВАНОМ ФЕДОРОВИМ, ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ДРУКУВАННЯ КНИГ У ЛЬВОВІ

1574 р.

‹…› І коли ми подорожували, великі скорботи й несщастя зустріли мене, не тільки з причини того, що дорога була тривала, але й тому, що люди хворіли чумою і в дорозі моїй це заважало мені, і просто сказати, все лихе і найгірше з гіршого супроводило мене. Отже, з ласки Божої до богоспасеного міста, що називається Львів прийшов і все, що в дорозі мені траплялося, ні в що поставив, щоб тільки до Христа ближчим стати. Все, про що я розповів, подібне до

сновидінь і тіні, все воно минає, як дим на повітрі, і добре, і не добре розходиться. Як апостол хвалиться в скорботах, тому що скорботи породжують терпіння, а терпіння-надію, надія ж не посоромить тому, що любов Божа запалилась у серці моєму духом святим, даним мені.

І розміркувавши, я втихомирився. І коли я поселився в славнозвістному місті Львові і став ходити по слідах, протоптаних одним богообраним мужем, я почав собі проказувати таку молитву ‹…›

І помолившись, я почав присвячене Богові діло своє до налагодження навертати, щоб боговдохновенні догмати поширювати. І пообходив багатих і благородних серед мирян, помочі просячи від них, і падав на коліна перед ними, і припадав лицем до землі, і сльозами своїми, які серце моє викликало, ноги їх обмивав, і це не раз, і не два, але багато разів робив я.

І просив священника, щоб він у церкви всіх голосно оповістив про це. І не випросив я нічого благаючими словами, не вимолив своїми слізними риданнями, не виклопотав ніякого пожертвування з допомогою священників. І заплакав я гіркими сльозами, що не знайшов ні любителів, ні помічника не тільки серед руського народу (львівських українців), але й серед греків (що проживали у Львові).

Але знайшовся дехто з нижчого духовенства і з простих мирян, що подали мені допомогу. Не думаю, щоб вони це зробили від надлишків своїх, скоріше, мабуть, як та убога вдовиця, що два останні гроші свої пожертвувала. Всім же, що на цьому світі перебувають, вони повернуться до них, а в майбутньому посмертному житті від багатодавця Бога сторицею відплатиться.

‹…› А почалася книга, названа «Апостол», друкуватися в Богом береженому місті Львові, в якій діяння апостольські, і послання соборні, і послання святого апостола Павла після втілення Господа Бога нашого Ісуса Христа (після

народження І. Х.) року 1573, лютого в 25 день, і завершилася (друкуванням) року 74-го того, того ж місяця в 15 день. Просимо ж вас, всі раби благословенного Бога нашого, любов'ю духа господа нашого Ісуса Христа, що віддав себе (на розп'яття) за наші гріхи. Якщо доведеться кому-небудь (із вас) (коли-небудь) у цю корисну для душі апостольську книгу заглянути, то перш за все першопричині всього доброго, що є на світі, – творцеві життя нашого Богові подяку хай складе, а також його милості панові Григорієві Олександровичу Ходкевичу, вічної пам'яті і поселення та сукупного життя з святими рівнопрестольнини, що від віку догодили Богові, одержати хай просить. А потім синам його милому Великого князівства Литовського, старості могилівському, а також його милості панові Олександрові Григоровичу Ходкєвичу, старості городенському, державцеві мінському, хай просить спасіння душі і багаторічного здоров'я. Тому що вони спричинилися до такої користі.

А для нас же непотрібних, що дерзнули почати (видання книги «Апостол»), прощення і позбавлення гріхів хай просить. Хай же і ви благословіння і прощення гріхів сподобитеся і як щось з огріхами (з помилками) знайдете (в цій книзі), то ради Бога виправляйте, благословіть (нашу працю), а не проклинайте, бо ж це писав не дух святий і не ангел, але рука грішна і тлінна, як і інші непокарані.

Видрукував я цю корисну для душі книгу «Апостол» в славнозвісному місті Львові на славу всемогутньої і живоначальної Тройці: Отця і Сина і Святого Духа, амінь.

Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Ісаєвич. – Львів, 1989. – С. 106 – 107.

Завдання до джерела:

1. Які відомості про заснування Львівської друкарні наведено у джерелі? Із якими труднощами зіткнувся першодрукар?

2. Які дані навів І. Федоров про видання у Львові «Апостола»?

УГОДА ДРУКАРЯ ІВАНА ФЕДОРОВА З ХУДОЖНИКОМ ГРИНЕМ ІВАНОВИЧЕМ З ЗАБЛУДОВА ПРО ВІДЛИТТСЯ ШРИФТІВ ДЛЯ ДРУКАРНІ, ЗАПИСАНА ДО КНИГИ ЛЬВІВСЬКОГО ГРОДСЬКОГО УРЯДУ

26 лютого 1583 р.

‹…› Цей Гринь, будучи під опікою друкаря, пана Івана, навчився коштом і рахунком та завдяки його пильному старанню малярства, столярства, форшнайдерства, вирізування на сталі літер та інших речей, а також друкарства, і за таке велике його добродійство не повинен був без його волі і поради ніде, ані жодному панові, ані будь-якій людині виготовляти літер для друкарства, ані влаштовувати друкарню. ‹…›

Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / [упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін.]. – К., 1975. – С. 50.

Завдання до джерела:

1. Чому навчився Гринь Іванович за сприяння Івана Федорова?
2. Охарактеризуйте умови угоди між Гринем Івановичем та Іваном Федоровим.

СВІДЧЕННЯ ВІЙТА ТА ЛАВНИКІВ ПРО МАЙНО ІВАНА ФЕДОРОВА, ЩО ЗБЕРІГАЛОСЯ У БУДИНКУ ІВАНА БІЛДАГИ У ЛЬВОВІ

2 жовтня 1585 р.

Оцінка руської друкарні покійного Івана Москвитина

‹…› Насамперед, вся столярська робота, тобто друкарський прес з усіма приналежностями лише з дерева –

90 польських золотих. Далі великий відлитий мідний гвинт з нагвинтником і платиною, якою притискають літери, і рама, в яку вставляють літери – всього 5 мідних речей, які важать 8 каменів [1] і 7 безмінів [2]. Якщо рахувати за камінь з роботою по 6 золотих, вся сума становить 52 польських золотих і 6 грошів. Далі 120 повних Біблій, в зошитах, [вартістю] кожна по 4 польських золотих, та 80 неповних Біблій по 2 золотих 15 грошів. Олов'яних літер не знайдено, крім закладених у раму на один друкарський аркуш, які не оцінювалися. ‹…›

Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / [упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін.]. – К., 1975. – С. 79 – 80.

***

[1] Камінь – міра ваги, дорівнювала 32 – 50 фунтам (14,5 – 22,7 кг).
[2] Безмін – міра ваги, дорівнювала 8 – 10 фунтам (3,6 – 4,5 кг).

Завдання до джерела:

1. На підставі документу охарактеризуйте обладнання друкарні Івана Федорова.
2. Скільки коштувала друкована книга?

ПОСЛАННЯ ЛЬВІСЬКОГО ЄПИСКОПА ГЕДЕОНА БАЛАБАНА ДО УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ЗАКЛИКОМ РОБИТИ ПОЖЕРТВИ НА ВІДНОВЛЕННЯ ДРУКАРНІ

20 грудня 1586 р.

‹…› Оскільки нещодавно з волі Божої для хвали імені його святого, також для помноження наук писемності нашої слов'янської руської привнесена була до тих країв наших друкарня руська, яка за нестатками, а потім за смертю друкаря тієї друкарні згасла була, проте ми, піклуючись про те, щоб знову наші письмена друковані були і щоб при тій

друкарні школу грецьку для науки нашого благочестя у місті Львові заснувати, задумали людей християн православних благочестя нашого рятунку і допомоги, тому що то немалого кошту і накладу потребує, шукати, для чого тих богомолів і священиків наших львівських між людей християнських посилаємо ‹…›.

Перекладено за виданням:

Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / [упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін.]. – К., 1975. – С. 87.

Завдання до джерела:

1. З яких причин друкарня Івана Федорова у Львові припинила роботу?
2. До чого закликав українське населення Гедеон Балабан?

ПРИВІЛЕЙ ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ ВЛАДИСЛАВА IV, ВИДАНИЙ У ВАРШАВІ ДРУКАРЕВІ МИХАЙЛОВІ СЛЬОЗЦІ НА ПРАВО ДРУКУВАННЯ КНИЖОК

30 грудня 1638 р.

‹…› Цим нашим листом доводимо до відома всіх і кожного зокрема, кого [це] торкається, що оскільки ми замітили, що для більшої хвали Божої церкви, краси нашого міста Львова, столиці Русі, для вічного збереження писань і публічних пам’яток, так духовних, як і світських, матиме велике значення те, щоб у нашому місті Львові був досвідчений фахівець друкарського ремесла, щоб він друкував потрібні як старі, так і нові твори для загальної вигоди і користі, і оскільки всечесніший в Христі отець пан Станіслав Гроховський, архієпископ львівський, ігумен сєцєховський, рекомендував особливі знання у своєму ремеслі, сумлінність і особливу пильність славетного Михайла Сльозки, друкаря цього самого всечеснішого

львівського архієпископа, тому ми вважали, що треба нам зарахувати згаданого Михайла Сльозку до числа наших слуг і друкарів, дати йому повне право займатися без жодних перешкод у нашому місті Львові друкарством і друкувати всякі книжки, як духовні і світські, старі, передруковані ним заново, так і нові, мовами латинською, польською і руською або старослов'янською (однак без порушення прав католицької церкви), а також користуватися пожиттєво іншими правами і пільгами, які належать всім нашим друкарям, що, отже, визнаємо і надаємо цим листом. Оберігаючи названого вище друкаря і захищаючи його друкарню, яка новозаснована, чи має бути заснована у Львові, на підставі нашого королівського авторитету [та дбаючи], щоб у праці, яку виконуватиме для загального добра, він не потерпів шкоди і кривди через жадібність того, хто чигає на чужий труд і працю, постановляємо, щоб протягом двадцяти років ніхто не наважувався друкувати або передруковувати книжки, які він тепер надрукує за дозволом всечеснішого місцевого ординарія, під карою чотирьохсот «угорських» [золотих] і під загрозою втрати таких надрукованих книжок, з чого половина піде до нашої скарбниці, а друга половина припаде скривдженій стороні. ‹…›

Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / [упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін.]. – К., 1975. – С. 168 – 169.

Завдання до джерела:

1. Чим мотивував Владислав IV необхідність відкриття друкарні у Львові?
2. Які привілеї надавалися друкарю Михайлу Сльозці? Чим можна пояснити їх надання?

Контрольні запитання та завдання:

1. Де і коли було засновано першу кириличну друкарню?
2. Вкажіть назви першодруків Ш. Фіоля, Ф. Скорини, І. Федорова.
3. Де і коли було засновано першу друкарню в Україні?
4. На підставі біографічних відомостей спробуйте створити психологічний портрет першодрукарів.
5. Поясніть поняття «мандрівна друкарня».
6. Опишіть техніку книгодрукування кінця XVI – першої половини XVII ст.
7. Ким і коли було видано першу книгу у Чернігові? Вкажіть її назву.

Тестові завдання:

1. Хто видав перші кириличні книги?

а) Ф. Скорина;
б) Є. Плетенецький;
в) І. Федоров;
г) Ш. Фіоль.

2. Які з зазначених кириличних книг було видано в друкарні Ш. Фіоля?

а) Апостол, Октоїх;
б) Октоїх, Часословець;
в) Буквар, Острозька Біблія;
г) «Тріодь пісна», «Мала подорожня книжиця».

3. У якому місті Великого князівства Литовського діяла друкарня Ф. Скорини?

а) Вільно;
б) Львів;
в) Острог;
г) Чернігів.

4. Хто заснував першу друкарню на українських землях?

а) Ф. Скорина;
б) Г. Балабан;
в) І. Федоров;
г) Ш. Фіоль.

5. Де було засновано першу на українських землях друкарню?

а) у Києві;
б) у Львові;
в) у Луцьку;
г) в Острозі.

6. Які з зазначених стародруків було видано І. Федоровим?

а) Апостол;
б) Октоїх;
в) Буквар;
г) Часословець.

7. Коли було видано Острозьку Біблію?

а) 1491 р.;
б) 1574 р.;
в) 1578 р.;
г) 1581 р.

8. Хто видрукував першу книгу в Чернігові?

а) І. Федоров;
б) Є. Плетенецький;
в) П. Беринда;
г) К. Транквіліон-Ставровецький.

9. В якому році у Чернігові було видруковано першу книгу – «Перло многоцінне»?

а) 1581 р.;
б) 1618 р.;
в) 1624 р.;
г) 1646 р.

10. Яке з українських братств першим мало друкарню?

а) Київське;
б) Луцьке;
в) Львівське;
г) Кременецьке.

ТЕМА 11
ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Мета: розглянути історіографію проблеми виникнення українського козацтва, простежити процес формування запорозького козацтва та утворення Запорозької Січі.

План:

1. Історіографія причин виникнення козацтва.
2. Діяльність Дмитра Вишневецького.
3. Формування запорозького козацтва. Утворення Запорозької Січі.

Методичні рекомендації:

1. При підготовці першого питання схарактеризуйте дискусійні аспекти в історіографії проблеми виникнення українського козацтва. Зверніть увагу, що спроби пояснити виникнення козацтва з огляду на значну роль, яке воно відігравало у регіоні, здійснювались вже з XVI ст. Втім, вони базувались передусім на звучанні самого слова. Так, польський хроніст XVI ст. М. Стрийковський зазначав, що козаки походять від легендарного ватажка Козака, котрий воював з татарами. У XVII ст. польські хроністи С. Твардовський, В. Каховський та інші пов’язували походження назви «козак» зі словом «коза», оскільки козаки були такими ж спритними.

Згодом, з огляду на оригінальність козацького побуту та уявну відокремленість від іншого населення, запанувала думка, що козаки походять від певної етнічної групи, насамперед, від кочових народів степу – хозар, чорних клобуків, татар тощо. Так, хозарську теорію – походження козаків від «козар» – наведено у «Літопису» Г. Грабянки, в «Історії Русів» тощо. Згідно з чорноклобуцькою теорією козаки були нащадками чорних клобуків – тюркських племен,

що від часів Київської Русі мешкали на пограниччі зі степом у Пороссі. Черкеська теорія виводить виникнення козацтва від переселення у Подніпров'я з Передкавказзя племен черкесів. Татарська теорія пов'язує виникнення козацтва з татарськими поселеннями, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, мешканці яких злилися з місцевим населенням. Бродницька теорія базується на думці, що козаки були нащадками степового народу русько-хозарського походження, які ще за часів Київської Русі виступали спільно з князями проти половців. Подібною є берладницька теорія, яка виводить козаків від степового населення доби Київської Русі – берладників. Болохівська теорія тлумачить козаків як нащадків болохівців – давньоруських автономних громад, що мешкали у верхів'ї Бугу, Случі, Тетерева, а після монголо-татарської навали добровільно прийняли протекторат Орди і почали називатись «люди татарські».

Автохтонна теорія обстоює думку щодо місцевого походження козацтва. В українській історичній науці її розвинули М. Максимович, В. Антонович, М. Костомаров, Д. Яворницький М. Грушевський. Дослідники пов'язували виникнення козацтва з різними факторами: необхідністю обороняти українські землі від татарських набігів; «уходництвом» – появою у степах ватаг вільних озброєних людей, які прибували сюди на промисли; колонізаційними процесами тощо. Зокрема, Д. Яворницький вказував такі причини: земельну (обезземелення селян і, як наслідок, їх міграцію на вільні степові землі); економічну (важкі у обробці степові чорноземи надавались нижчим верствам, які мали вчитися захищатися від кочовиків); контакти між українським населенням, що займалось уходництвом, і татарськими козаками, які кочували у Приазов'ї та Криму; близькість вільних степів як основна передумова розвитку громади воїнів; етнографічні особливості українців, яким притаманний общинний устрій [1].

У радянські часи вивчення причин виникнення козацтва було обумовлене класовим підходом, відтак основний акцент робився на теорії про загострення класової боротьби на українських землях, посилення утисків селян і, як наслідок, їх масових втечах у вільні степи.

З другої половини 1980-х рр. широко розгорнулися студії, присвячені козацькій проблематиці. У дослідженнях сучасних українських науковців – С. Леп'явка, П. Саса, В. Смолія, В. Щербака наголошується на цілому комплексі причин, що призвели до утворення козацтва. Серед них – військово-стратегічна (необхідність оборони степового кордону від турків та татар), економічна (заняття степовими промислами та колонізаційні процеси), соціальна (дрібнобоярська теорія походження ядра козацтва, кількісне зростання за рахунок масового покозачення міщан і селян) тощо.

Ознайомтесь з теоріями походження козацтва, що панували у історичній науці, доповніть їх аргументами, представленими з кожної сторони. Спираючись на праці науковців визначте, які точки зору представлені у сучасній українській науці.

2. При розгляді другого питання проаналізуйте життєвий шлях Д. Вишневецького та його внесок у формування запорозького козацтва. Згадайте про заснуванні ним фортеці на острові Мала Хортиця. Схарактеризуйте обставини його загибелі та легенди, пов'язані з нею. Поміркуйте, чому в народній свідомості Д. Вишневецький почав ототожнюватися з фольклорним персонажем Байдою.

3. При розгляді третього питання простежте процес формування запорозького козацтва. Поясніть поняття «Січ». Поміркуйте, чому фортецю на острові Мала Хортиця сучасні науковці називають прообразом Січі, а не першою Січчю. З'ясуйте причини виникнення Запорозької Січі, час та місце розташування перших січей (друга половина XVI – перша

половина XVII ст.) – Томаківської, Базавлуцької, Микитинської. Зазначте території, які входили до запорозьких вольностей. На підставі історичних джерел проаналізуйте військово-адміністративний устрій Січі (військовий поділ на курені та територіальний на паланки), а також відносини, які існували між запорожцями. Визначте, які органи влади були на Січі, які питання входили до компетенції старшини – кошового отамана, судді, осавула, писаря, а також курінних отаманів, полковників, військових службовців (довбиша, товмача, шафаря, канцеляристів та інших). Вкажіть, з чого складалися військові клейноди. Встановіть, які питання розглядалися на січовій раді. Охарактеризуйте господарське життя запорозьких козаків.

Подумайте, що дало підстави М. Костомарову назвати Січ «християнською козацькою республікою». Визначте, які ознаки держави мала Запорозька Січ, а яких не мала і дайте відповідь на питання: чи була Запорозька Січ державою?

***

[1] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 2. – С. 13 – 15.

Джерела та література:

Боплан Г. Опис України / Г. Боплан. – К., 1990.

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – У 2-х ч. – К., 2008. – Ч. 2 (Додатки).

Щоденник Еріха Лясоти із Стеблова / переклад, підготовка до друку, редагування Л. В. Пащина, Г. І. Калайда, А. Л. Сокульський // Запорозька старовина. – К.; Запоріжжя, 2003. – С. 222 – 277.

Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / [упоряд. В. Крекотень, В. Шевчук, Р. Іванченко]. – К., 2006.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

Літопис Самовидця. – К., 1971.

Величко С. Літопис: У 2 т. / [пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука]. – К., 1991. – Т. 1.

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993.

****

Антонович В. Б. Бесіди про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К., 1991.

Грушевський М. С. Байда-Вишневецький в науці і історії / М. С. Грушевський // Наука і суспільство. – 1989. – № 4. – С. 54 – 61.

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VII: Козацькі часи – до року 1625.

Грушевський М. С. Історія української козаччини / М. С. Грушевський // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 160 – 183; 1990. – № 4. – С. 187 – 205; № 8. – С. 153 – 175; № 10. – С. 181 – 196.

Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів, 1991.

Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – К., 1989.

Костомаров Н. И. Исторические произведения / Н. И. Костомаров. – К., 1989.

Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – К., 1990.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 2.

****

Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 1. – Кн. 2.

Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Боєчко В. Ф. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва / Боєчко В. Ф., Чабан А. Ю. // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 48 – 63.

Брехуненко В. Козаки на степовому прикордонні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К., 2011.

Гетьмани України. – К., 1990.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994.

Головко О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва / О. Б. Головко // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 24 – 35.

Гурбик А. О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспект проблеми) / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 3 – 17.

Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997.

Історія України в особах: IX – XVIII ст. – К., 1993.

Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2006. – Т. 1.

Котляр М. Ф. Хто такі бродники (до проблеми виникнення українського козацтва) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1969. – № 5. – С. 95 – 101.

Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення козацтва / С. Леп'явко // Україна на порозі XXI ст. – К., 1999. – С. 26 – 33.

Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп'явко. – Запоріжжя, 2001.

Мицик Ю. Кордони і землиі Війська Запорізького (XV – середина XVII ст.) / Ю. Мицик // Магістеріум. – Вип. 7. Історичні студії. – С. 4 – 12.

Сергієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі / Г. Я. Сергієнко // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 123 – 131.

Сергійчук В. Байда-Вишневецький – ратник української землі / В. Сергійчук // Дніпро. – 1989. – № 2. – С. 122 – 132.

Стороженко І. Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі / І. Стороженко // Київська старовина. – 2003. – № 5.– С. 29 – 46.

Стороженко І. Організаційні структури козацтва, що передували утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) / І. Стороженко // Київська старовина. – 2004.– № 2. – С. 23 – 34.

Стороженко І. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. / І. Стороженко // Київська старовина. – 2005.– № 1.– С. 35 – 59.

Стороженко І. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. / І. Стороженко // Київська старовина. – 2005.– № 2.– С. 34 – 59.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.) / В. Щербак. – К., 2006.

Фірсов О. В. Особливості виховання та навчання козацької молоді у Війську Запорозькому наприкінці XVI – початку XVII ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 347 – 350.

ДЖЕРЕЛА

ГУСТИНСЬКИЙ ЛІТОПИС [1] ПРО ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА

Кінець XVI ст.

У рік 7024 [1516]. ‹…›. Жигмонт [2], король польський, прагнучи до миру з Москвою, просив кесаря німецького, аби

той помирив його з князем московським [3]. Та чи помиришся із гордим і впертим?

Отож король почав готуватися до війни і послав до Миндикерея [4], царя татарського, аби той пішов із ним на Москву; та той, лукавий бувши, і од короля, і од князя дари брав і обом помагати обіцяв. Король же, не покладаючи віри на сього пса, помислив, що коли той схоче шкодити своїми загонами в нашій землі, то треба буде нашим одстрашити їх із неї; тож сповістив своїх, аби стереглися татарів: усією бо силою міг татарин піти в його землю.

Так ото і сотворив окаянний Миндикерей: послав чотирьох цариків із сорока тисячами татарів; і положилися при Бузську, а загони по Волині і Поділлю розпустили, скрізь огнем і мечем пустошачи землю; самих тільки людей одвів у полон до п’ятдесяти тисяч; що вже казати про товар та все інше. Зібралися на них наші, але не важилися проти такого множества виступити.

У той то лихий рік і почалися на Україні козаки, що про них – про те, звідки і як початок свій мають – дещо скажемо.

Вже од самого початку свого народ наш руський війн не минав, і з первовіку доводилося йому знати се художество – зброю та брані. Про се вже докладніше оповідалося в главі про те, звідки взявся народ словенський; по тому, як почали князі бути, настав ліпший лад і звичаї кращі (завелися) в землі нашій, та, одначе, народ наш войовничий не переставав вести війни якщо не з окольними навколишніми народами, греками, а потім половцями, печенігами, то самі межи собою, як із сього літопису можна бачити, допоки од Батия, татарського царя, що землю нашу руську спустошив, а народ наш умалив і смирив, до того ж ще і од ляхів, і литви, і москви, та й од міжусобних воєн зіло озлоблені й умалені ми стали, а там і князі у нас перевелися; тоді тільки наш народ трохи заспокоївся.

У рік же вищесказаний, коли король мірявся силою з Москвою, а Миндикирей полонив землю нашу, як про те вище мовилося, послав Жигмонт-король посла до Миндикирея, кажучи:

– Нащо, мир маючи зо мною, полонив мою землю?

Миндикирей же одповів:

– Не з моєї волі се безчинці сотворили, не зміг я їх утримати.

Жигмонт-король, хотячи сміхом за сміх оддячити, послав Прецлава Лянцькорунського [5] на Україну збирати люд і так само татарам пакостити; той же, зібравши охотників кілька сот, пішов із ними аж під Білогород [6] і там забрав множество товару, і коней, і овець татарських і турецьких, та й повернувся назад. Татари ж бо і турки, зібравшись, гналися за ними і настигли їх аж під Очаковом [7], біля Овидового озера [8], і билися з ними; та наші поразили їх і з великим добитком та в доброму здоров'ї повернулися.

І по тім війнолюбивий наш народ, засмакувавши собі із добичі, наставив собі старійшину з-посеред себе, на ймення Козака; од нього ж бо і самі по тім козаками нареклися, і почали самі часто в Татарську землю ходити і звідти багаті добитки приносити; день же одо дня примножалося їх, так що з часом намножилося; і навіть досі не перестають [вони] пакості творити татарам і туркам. А старійшину собі обирають з-посеред себе, мужа хороброго і смисленного, за своїм давнім обичаєм; живуть же повсігди на Запорожжі, рибу ловлять, її без солі на сонці сушать; А на зиму розходяться кождий у свій город, Тільки кілька сот зоставляють на курені стерегти стрільби і човнів; А на літо знову збираються.

Отак-то початок свій прийняли. ‹…›

Густинський літопис // Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / [упоряд. В. Крекотень, В. Шевчук, Р. Іванченко]. – К., 2006. – С. 122.

***

[1] Густинський літопис отримав назву за списком XVII ст., який був виявлений у Густинському монастирі (нині – Чернігівська область). У ньому висвітлено події від найдавніших часів до кінця XVI ст.
[2] Сігізмунд I Старий (1467 – 1548 рр.) – король польський і великий князь литовський у 1506 – 1548 рр.
[3] Василь III Іванович (1479 – 1533 рр.), великий князь московський з 1505 р.
[4] Йдеться про Менглі-Гірея (? – 1515), кримського хана у 1468 – 1515 рр. з перервами.
[5] Лянцкоронський Предслав, (? – 1531 рр.) – хмільницький староста, очолював походи козаків Акерман і Очаків.
[6] Білгород-Дністровський – у XVI ст. – турецька фортеця Акерман.
[7] Очаків – у XVI ст. турецька фортеця Ачі-Кале.
[8] Овидове озеро – Дністровський лиман.

Завдання до джерела:

1. Проаналізуйте джерело і визначте, як у ньому пояснюється виникнення козацтва.
2. Як у Густинському літопису пояснюється походження поняття «козак»?
3. Яка інформація, вміщена у джерелі, не відповідає даним інших джерел, на яких базуються сучасні наукові студії?
4. Про які походи козаків згадується у Густинському літопису?
5. Схарактеризуйте господарське життя козаків за текстом джерела.

З ПРАЦІ П. ШЕВАЛЬЄ [1] «РОЗВІДКА ПРО ЗЕМЛІ, ЗВИЧАЇ, СПОСІБ ПРАВЛІННЯ, ПОХОДЖЕННЯ ТА РЕЛІГІЮ КОЗАКІВ» ПРО ПОХОДЖЕННЯ КОЗАКІВ

1663 р.

Козаки завдячують своєю назвою вправності та спритності, з якими вони досягають найнебезпечніших і найнеприступніших місць, таких як гирло Борисфена, щоб звідти йти війною на турків та малих татар (кримських

татар. – Авт); польське слово «коза» означає те саме, що французьке une chevré.

Колись, а також за часів Сігізмунда Першого це були добровольці з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі, які гуртувалися так, як це вони роблять і тепер, щоб піратствувати на Чорному морі, де вони звичайно захоплювали величезні цінності й багату здобич, як на турецьких галерах, що зустрічалися на цьому морі, так і під час нападів на Анатолію; там вони часто грабували і плюндрували такі міста, як Трапезунд і Сіноп, кілька разів навіть насмілившись підійти на дві милі під Константинополь і взяти там бранців та здобич. Коли надходила осінь, кожний з цих сміливців вертався додому, умовившись зустрітися весною на островах і порогах Борисфена, щоб звідти знову робити свої походи. ‹…›

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. –К., 1993.–С.23–24.

***

[1] Шевальє П'єр – французький дипломат і військовий діяч, який наприкінці 1640-х рр. був секретарем французького посольства у Польщі, автор праці «Історія війни козаків проти Польщі», написаної у 1653 – 1663 рр.

Завдання до джерела:

1. Коли і де було видано праці П. Шевальє, присвячені історії козацтва?
2. Як автор пояснює походження поняття «козак»?
3. Порівняйте трактування П. Шевальє із поглядами на походження поняття «козак» сучасних дослідників.

БАРТОШ ПАПРОЦЬКИЙ [1]
ПРО ПОХОДЖЕННЯ І ЗВИЧАЇ КОЗАКІВ

Кінець XVI ст.

І оскільки не кожен відає – що то за люди є і в якому краї мешкають – коротко про це розповім. Є кілька місць або островів на широкій річці Дніпро, що більше в татарських,

аніж Подільських, польському королеві підлеглих, країнах розташовані. Сюди, ледве не за нашої пам'яті, заїжджати почав люд лицарський, аби з поганими татарами щастя своє випробувати. А потім до них заїжджати почали люди такі, котрі що непристойного в Польщі сотворили або нашкодили. Там вони собі спокій знаходили і щодалі то більше їх туди з'їжджалось.

І коли їх спочатку було кілька сотень і то багато здавалось, а наразі їх вже і по кільканадцять тисяч знаходиться, багато, однак, пахолків худих, але поштивих. Для вправляння в лицарських справах туди їздять; і з панят руських, подільських і польських до них немало заїжджає, бо між них добре вивчиться можна порядку і чуйності лицарській.

А русаки звуть їх козаками запорізькими від порогів, яких є дев'ять. З них вода спадає до Моря – з річки Дніпра. Всупереч ним з Моря в жодному кораблі їхати або пливти не можна. Дехто каже на них Низові Козаки, і це через те, що низько на кінці ріки Дніпра мешкають. Мають вони там багато стрільби [вогнепальної зброї] на тих островах, на яких постійно сторожу тримають. Коли самі вони супротив татар чи турків на війну йдуть, часами великий достаток мають у своєму Війську, бо з усіх боків до них селяни [осілий люд] возять [припаси]. І вони платять чим хочуть – кіньми, волами й іншими добутками, також і грошами.

І хоча на ґрунтах татарських мешкають, татари їх перемогти не можуть, авжеж ще, аби від них спокій мати, дари їм великі дають. З Москви також від великого князя московського упомінки на кожен рік мають, а коли б їм не дано [було], великі шкоди йому в землі [його] чинять. Мають лосів, сарн, коней диких досить, звіра чорного [2], зубрів, риби дуже багато особливої, яку печуть замість хліба і печінку звірину вживають часом. Скарбів жодних не мають, але, коли кому щось хочуть дарувати, візьмуть у когось, хто є

найліпший між ними господар, у позичку і потім йому оддають або сплачують, коли їм перша ж здобич якась дістанеться, яку в рівний поділ пускають, сплачуючи йому [позичальнику] те, що Військо заборгувало. Кожен своє витрачає яко розуміє. На зиму по містечках і по селах Подільських та Волинських розходяться і на весну чекають. Потім знову сходяться на свій острів і з нього в краї поганські або де їм любо буде йдуть.

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – У 2-х ч. – К., 2008. – Ч. 2 (Додатки). – С. 306 – 307.

***

[1] Бартош Папроцький (1543 – 1614 рр.) – польський хроніст, у праці «Сад королівський», видрукуваній у Празі у 1599 р., схарактеризував українське козацтво.
[2] Тут – простого (на кшталт благородного оленя і т. ін.).

Завдання до джерела:

1. Як Б. Папроцький пояснював походження козаків?
2. Чому, за даними автора, на Січ прибувало чимало шляхтичів?
3. На яких заняттях козацтва наголошено у тексті?

З ЛІТОПИСУ ГРИГОРІЯ ГРАБЯНКИ [1] ПРО ВИНИКНЕННЯ І ПОБУТ КОЗАЦТВА

1710 р.

Народ малоросійський, прозваний козаками, має що-найдавніше походження від скіфського роду, – котрий, як кажуть, жив аж біля гір Алянські Аляни, біля річки, що протікає через Бухарську землю в Хвалинське море, – від хозар ‹…›. Через деякий, немалий, час розмножилися і розселилися пе обох берегах Дону, річки, що відділяє Європу від Азії, а потім і в Європі не одну землю під руку свою забрали – поселилися в Таврії (нині Кримом прозивається), звідти попрямували до Дніпра, вийшли за Дніпром до земель,

що лежать понад Чорним морем, де стоять нині Очаків та Бєлгород ‹…›.

За цих тяжких часів пам’ять про половців та печенігів зовсім пропала, а у хазарів малоруські вої мало що змінили: змінили назву, замість хазарів козаками іменуються. Хоча Веспасіян Каховський [2] і виводить назву козаків від кіз диких, оскільки тільки з ними в час битви проворство їхнє зрівняти можна і оскільки ловлею кіз невтомно займаються, проте більш переконливою видається думка Стриковського [3], який по-іншому цю назву пояснює: козаки беруть свій початок від якогось проводиря Козака, стараннями котрого не раз татари були битими. Олександр же Гвагнін [4] від волі цю назву пояснює, оскільки прабатьки козацькі завжди з власної волі з охотою на битву вирушали, так само, як і козаки зараз, не приховуючи своєї хоробрості, з власної охоти на війну йдуть; бо ж волею спонукувані вони малими силами тьму-тьмущу ляхів побивали і, ледь не всю Польщу з боями пройшовши, Малоросію від тяжкого ярма панського визволили. ‹…›

Оскільки ці люди ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман. Але року 1516, коли Жигмонт перший, король польський, організував рушеніє на великого царя московського, хан татарський Мелін-Гирей, виждавши слушну годину, порушив мир з поляками і повів свої загони на Російську землю; вогнем і мечем він пройшовся по містах та весях і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп. Тоді король, не стерпівши плюндрування, зібрав охочих воїнів з козаків та поляків і спорядив їх на Бєлгород, де вони, здобувши величезну здобич, повернули назад, але якраз тут їх нагнали турки і татари; в битві, що зав’язалася, воїни-

християни здолали турків. Ось саме після цієї битви і почали вони козаками зватися. Навіть якщо були і ляхами, але з своєї волі на татарів ходили і примикали до вільного, не найманого воїнства. Відтоді, прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, привикли до недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нарідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються. Живе курінь під проводом старшого, чоловіка, як правило, у військовій справі найвправнішого, і його шанують і коряться йому, як найстаршому після кошового отамана; але і старші їхні живуть разом із звичайними, і якщо хоч чим скривдять простого, перевершивши своє право, то, так як звичайну сірому, карають на смерть. Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева. Кожен має одну або дві одежини. Та коли ідуть походом в турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть назад силу силенну добра всякого. На озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який і стільки воїнства збереться, що як трава стане, і з цього приводу добре було сказано турецькому цареві, коли той запитався, скільки козацького війська маємо. «У нас, – сказано було, – царю турецький, що

лоза, то й козак, а де байрак, то по сто й двісті козаків там». І всі вони в січі незмірно хоробрі. Це про них сказано: вони Русь за своє багатство велике мають, хитрість військову та мужність у війні знають. Це про них сам султан турецький говорив: «Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю – не зважаю, а до козаків увесь час мушу дослухатися, весь час слухаю, не дрімаю». І спокійно жити не можуть, навіть коли в їхньому краї мир запанує, то своєю волею збираються і йдуть на підмогу іншим народам; заради малої користі велику турботу собі на плечі кладуть і на вутлих, з одного дерева зроблених лодіях дерзають через море пливти.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 15, 22 – 23, 24 – 25.

***

[1] Грабянка Григорій (р. н. невідомий – близько 1738 рр.) – представник козацької старшини, автор козацького літопису «Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницького... с поляками... Року 1710», у якому висвітлено події до 1709 [2] Каховський Веспасіан (1633 – 1700 рр.) – польський поет та історик, офіційний придворний історіограф польського короля Яна Собєського, автор чотиритомного твору «Польські аннали від смерті Владислава IV», у якому висвітлено події 1648 – 1672 рр.

[3] Стрийковський Мацей (близько 1547 – після 1582 рр.) – польський дипломат, священик, автор «Хроніки Польської, Литовської, Жмудської і всієї Русі», доведеної до 1572 р.

[4] Ґваньїні Олександр (1538 – 1614 рр.) – автор «Хроніки Сарматії Європейської».

Завдання до джерела:

1. Які точки зору щодо походження козацтва згадуються у джерелі? Прихильником якої з них був автор?
2. Коли та за яких обставин, на думку автора, з’явилися власне українські козаки. Порівняйте ці відомості з даними Густинського літопису.
3. Яку інформацію щодо повсякденного життя та озброєння козаків вміщено у «Літопису»?
4. Проаналізуйте ставлення автора до козаків.

ЯН АНДЖЕЙ КРАСІНСЬКИЙ [1]
ПРО ОЗБРОЄННЯ КОЗАКІВ

1574 р.

Останній рід кінноти складають козаки, які легко переносять холод, голод та будь-які тяготи. Озброєні вони дуже легко, зовсім як татари. Коні у них дуже рухливі та придатні для дрібних сутичок. Сідла влаштовані так, що на них легко повертатися на всі боки і стріляти з лука. У битвах вони користуються більш за все луком, поціляючи ворожих вершників та їх коней дощем стріл. Шаблями татарськими озброєні. Списи також короткі мають. Ворожою країною вони пересуваються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Швидкістю рухів забезпечується безпека воїна та перемога над ворогом. Постійно перебуваючи у розлогих подільських степах, де вони ведуть безперервну війну з кримськими (таврійськими) татарами, козаки возять із собою в сідельних торбах усі улюблені харчові припаси, як ось: хліб, солену свинину та сіль, перемішану з перцем. Кожен, крім того, має при собі сокиру та трут, аби у випадку вдалого полювання на звіра, котрого багато водиться у безлюдних пустищах, які відвідують козаки, мати можливість відразу розвести вогонь і зажарити здобич, приправивши її сіллю та перцем.

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – У 2-х ч. – К., 2008. – Ч. 2 (Додатки). – С. 301.

***

[1] Красінський Ян Анджей (1550 – 1612 рр.) – автор першого друкованого географічно-політичного опису Речі Посполитої «Полонія. До ясновельможного та могутнього Генріха Першого Валуа, з ласки Божої польського короля», виданої у Болоньї у 1574 р.

Завдання до джерела:

1. З чого складалося озброєння козака у XVI ст.?
2. У чому полягали переваги козацького озброєння?

З «ХРОНІКИ» Й. БЄЛЬСЬКОГО [1] ПРО ЗВИЧАЇ КОЗАКІВ

Кінець XVI ст.

Про Козаків

Ці люди на Низу зазвичай займаються тим, що ловлять рибу, (ріка ця впадає до Дніпра) [2], там же її, на сонці, без солі, сушать і тим харчуються протягом літа, а на зиму розходяться у найближчі міста, а саме: в Київ, Черкаси та інші, човни свої поховавши на острові у безпечному місці на Дніпрі та кількасот чоловік там залишивши – на корені або, як вони кажуть, при стрільбі. Вони мають і свої гарматки, які на турецьких замках набрали і в татар повіднімали. Спочатку козаків не було так багато, але тепер збирається їх до кількох тисяч чоловік, особливо останнім часом їх намножилося. Вони дуже часто завдають великої шкоди татарам і туркам: як ось вже кілька разів Очаків, Тягиню, Білгород та інші замки руйнували; і в полях немало брали худоби, так що вже не насмілюються ані турки, ані татари так далеко вівці та рогату худобу випасати, як то раніш було, також не випасають вони худоби на цьому [правому] боці Дніпра далі ніж за десять миль [3] [від згаданих замків]. Козаки найбільше сварять нас із турками; і татари кажуть, що аби не вони, то з нами добре мешкали б, але татарам не треба вірити. Добре, щоб козаки були, але щоб до ладу приведені і платилося б їм: і нехай би вони там на Дніпрі постійно мешкали по виспах [4] або островах, яких там є кілька дуже неприступних (придатних до оборони), таких що якби на котромусь засіло кілька або кільканадцять сотень чоловік, то хай і найбільше військо прийшло б, нічого б їм там не вчинило б. {Кохання} І між іншими є там острів один, який називають [островом] Кохання [5]; він лежить між порогами, на відстані 40 миль від Києва, і завдовжки є кілька миль. Коли татари чують про козаків на ньому, то не так легко до нас переправляються, бо з цього острова можна їм перешкодити переправу Кременецьким та Кучманським бродами [6], тими двома, що

вони звичайно до нас переправляються. {Хортиця.} Неподалік є й інший острів, котрий зветься Хортиця, на якому Вишневецький перед тим мешкав і татарам на великій перешкоді був, так що за нього не сміли вони так часто до нас удиратися; трохи нижче цього острова ріка Тисмениця [7] в Дніпро впадає, 44 милі від Києва. {Томаківка.} Є ще третій [острів], котрий зветься Томаківкою, на якому найбільше низові козаки мешкають, він править їм за найміцніший замок; навпроти нього впадають у Дніпро дві ріки, Тисмен і Фесин [8], що витікає з Чорного лісу. Є й інших менших виспів або островів там немало, і коли б на них збудувати замки й міста осадити, не важилися б татари до нас так часто приходити. Але ми у Самбора радше воліємо від них захищатись. {Пороги.} Водою також марно мав би будь-хто [пробувати] їм [козакам] щось вчинити, бо там з моря ніякі галери чи боти на Дніпро внестись не можуть з огляду на Пороги, які Господь Бог сам укріпив, і якби не вони, давно б тамошні краї відвідали турки; але козаки так призвичаїлися до того, аби ті Пороги долати у своїх шкіряних човнах, які вони звуть чайками, по линвах спускаючись і так само по линвах же [човни] вгору витягаючи. У таких самих човнах колись Русь Грецьким цесарям шкоди завдавала, нападаючи часом аж під самий Константинополь, як про це Зонара, грецький історик [9], пише. Мабуть, і тепер козаки зробили б так, якби їх було так само багато. І відтак турки на тому стоять, аби тамтешні краї пустими були і люди [там] не множилися, щоб вони були безпечні у Царгороді. {Порт у Білгороді.} Був також колись у тамтих краях порт великий, власне в Білгороді, з якого аж до самого Кіпру пшеницю з Поділля возили; тепер тільки каравани тамтою землею до Москви ходять на Очаків, де з Білгорода гостинець (торгівельний шлях) є великий, на якому часто козаки турецьких купців розбивають і, коли бажають язика дістати, там його найшвидше дістають. Утім, не лише на Дніпрі, але і на

Тисмениці й Оршаниці [10] річках менших є таких островів досить, на яких замків потужних для татар можна набудувати: {Балаклій.} так також і Балаклій [11] коли б оправити, який лежить над Чапчаклеєм-річкою, дев'ять миль від Очакова, {Шляхи татарські.} не так би легко тамтешні татари важилися до нас ходити, особливо Чорним шляхом [12], котрий від Чорного лісу є названий, бо в ньому звикли татари таїтись аж поки всі переправляться через Синю Воду, то є озеро дуже спокійне поблизу того місця, де Дніпро впадає до моря. Також коли б також збудувано замок на Кременчуку (що його Король Пан наш нинішній доручив уже було Миколаєві Язловецькому, старості снятинському [13]). Якби це [було] на Німецьких річках або це мали Венеціанці, не були б вони так недбалі в цьому як ми. І якби лише ми козаків приспособили, то легше до того прийшли, особливо Татарські упоминки на них [себто на утримання козаків] обернувши. І якби навіть кварти [14] на жовнірів не вистачило б, адже через збільшені видатки [спеціальний] побор на якийсь час можна встановити, щоб там міста і замки, як то має бути, стали. Їх же було б з чого будувати, бо там деревини досить на тих островах, із камінням також не важко [себто за ним справа не стане]. Чим би ми разом тим вошам татарам відняли [силу], єдино якби ми самі того хотіли. {Оришовський.} Про що чув досить мудрі мови Яна Оришовського [15], стрийця мого, який тривалий час гетьманом у козаків бував і знайомий з тамтешніми місцями добре. Він осилив би ту [справу] і став би її розумом.

{Козаки донські.} Є також козаки московські, що їх кличемо Донськими і з ріки Дону на Волгу часом переходять, чайки свої волоком через гору Переволоку перетягуючи. Ці також татарам, де можуть, шкоди завдають, відтак татари над Москвою, так само як і над нами, звикли мститися. Ходять також інколи наші Низові з ними, але землею [суходолом] мусять [добиратись], бо водою не можуть. І за тих часів, коли Стефан-король [16] хотів їх доконечно вигубити, забиралися до

Москви до тих других козаків, звідки ще більшу небезпеку [король] побачив і тому ймовірно дав їм спокій. Відтак сваволя в них тим більше проросла так, що дійшло до того, що замість користі, нам більше шкодять. Треба, щоб у порядку були і сплачувано їм, а [щоб] гетьмана від короля мали, а також, аби сотники і отамани присягали: без сумніву була б [тоді державі] їх послуга добра і безпечніше було б у тамтешніх краях із ними. Але я це комусь мудрішому в цій [справі] доручаю.

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – У 2-х ч. – К., 2008. – Ч. 2 (Додатки). – С. 325 – 330.

***

[1] Бєльський Йоахим (1540 – 1599 рр.) – польський хроніст, упорядник «Хроніки Польщі» (1597), син Мартина Бєльського (1495 – 1575 рр.) – автора першого польського історичного твору «Всесвітня хроніка» (1551).
[2] На думку Й. Бєльського, «Низ» – назва притоки Дніпра.
[3] Миля: мала – 6350 м, середня – 7030 м, велика – 7810 м, тобто на відстані 60 – 80 км.
[4] Островах.
[5] Кухарів острів.
[6] Кременецький брід знаходився на Південному Бузі, Кучманський – через річку Кучмань, праву притоку Південного Буга.
[7] Напевно, р. Інгулець.
[8] За припущенням Д. Вирського, «Тисмен» – р. Томаківка, а «Фесин» – р. Базавлук (можливо, р.Чортомлик).
[9] Зонара Іоанн – візантійський хроніст XII ст.
[10] На думку Д. Вирського, йдеться про р. Вільшану, праву притоку Дніпра (неподалік Черкас).
[11] Балаклей – замок над р. Чапчаклея, поблизу її впадіння до Південного Бугу. 1585 р. люстратори Речі Посполитої радили уряду відбудувати тут замок.
[12] Починався біля Перекопу, вів до переправ у гирлі Дніпра, далі до верхів'їв річок Тясмин, Інгул та Інгулець, де ділився на кілька шляхів (у тому числі Кучманський – на Бар).
[13] М. Язловецький був призначений польським урядом очільником козацтва.
[14] Кварта – чверть прибутків з державних земель, за рахунок якої фінансувалось коронне військо.

[15] Ян Оришовський (близько 1535 – 1605 рр.) – згідно з реформою Стефана Баторія був призначений гетьманом реєстрового козацтва.
[16] Стефан Баторій – король Речі Посполитої у 1576 – 1586 рр.

Завдання до джерела:

1. Які осередки низового козацтва зазначено у джерелі?
2. Про які заняття козаків згадує Й. Бєльський?
3. Яких заходів хроніст пропонував вжити уряду Речі Посполитої, щоб запобігти татарській загрозі? Яким чином, на його думку, мало бути реформовано козацтво?
4. Як Ви розумієте вислів Й. Бєльського: «Але ми у Самбора радше воліємо від них [татар] захищатись»?

ІСТОРИЧНА ПІСНЯ ПРО БАЙДУ

XVI ст.

В Цариграді на риночку
Там п’є Байда мед, горілочку;
Ой п’є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой п’є Байда та й кивається,
Та на свого цюру поглядається:
«Ой цюро ж мій молодесенький!
Та чи будеш мені вірнесенький?»
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо, ти славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду, і зв’яжіте,
На гак ребром зачепіте!»

Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого цюру споглядає,
Та на свого цюру молодого
І на свого коня вороного:
«Ой цюро ж мій молодесенький!
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!
Ой бачу я три голубочки,
Хочу я убити для його дочки!
Де як мірю, там я вцілю,
Де я важу, там я вражу!»
Ой як стрілив – царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
«Отто ж тобі, царю,
За Байдину кару!
Було тобі знати,
Як Байду карати:
Було Байді голову ізтяти,
Його тіло поховати,
Вороним конем їздити,
Хлопця собі зголубити».

Дзюба О. М., Павленко Г. І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.). – К, 1998. – С. 123–124.

Завдання до джерела:

1. Якого історичного діяча ототожнюють з фольклорним персонажем Байдою? Чим він уславився?

2. Коли і під час якого походу Д. Вишневецький потрапив до турецького полону, де був страчений?

3. Які факти у баладі відповідають даним інших історичних джерел про загибель Д. Вишневецького, а які, на Вашу думку, є фольклорним вимислом?

4. Які козацькі чесноти оспівані у пісні?

З «ЩОДЕННИКА» ЕРІХА ЛЯСОТИ ПРО ДНІПРОВСЬКІ ПОРОГИ

1594 р.

Пороги – це вири, або скелясті місця, де в Дніпрі повно каміння і скель, частина яких під водою, частина нарівні з нею, а деякі виступають високо з води і внаслідок цього дуже небезпечно їхати, особливо, коли вода спадає і люди змушені сходити в найнебезпечніших місцях і частково судно удержувати довгими канатами або мотузками, а частково забродити в воду і піднімати судно над гостроверхим камінням та помаленьку пропускати. А ті, що підтримують судно канатами, мусять уважно стежити за тими, хто знаходиться у воді і за їх наказом канат протягувати чи пропускати, щоб судно не вдарилось, бо це зовсім легко недоглянути. Таких місць дванадцять, або, якщо сюди зарахувати місце – Воронову Забору, то тринадцять протягом семи миль. Їх назви подаються нижче. А тому, що козаки проживають нижче цих порогів, вони називаються Запорожцями (Zaporoser), це значить ті, які живуть за порогами, тобто за каміннями.

6-го. Ми вирушили до порогів і до півдня пройшли перші шість порогів. Коло першого, а саме Кодака (Kodak), ми зійшли на правий берег, біля другого, названого Сурським (Surski), ми висіли на острів коло правого берега, де річка Сура впадає справа в Дніпро. Біля Лоханського (Lochany), третього, ми також зійшли на правий берег, через четвертий, названий Стрільчим (Strzeley), ми переїхали, а коло п’ятого, який називається Дзвонецьким (Zwoncze), ми висіли на правому березі під високою скелею Княгининою (Kniezinij),

шостий поріг ми лишили праворуч, об'їхавши зліва і нижче на Княгининому Острові (Knieziny Ostrow) поснідали. Після їди ми переїхали через сьомий поріг Ненаситець (Nouosyri), біля якого зійшли на берег на татарську сторону зліва і згайнували багато часу, бо це дуже небезпечний і великий поріг. А тому, що через часті наскоки татар тут іноді буває дуже небезпечно, як-от тоді, коли приблизно три тижні тому назад татари напали на дванадцятьох хуторян-козаків, що хотіли відправитися в низів'я, і вбили їх, то ми послали на висоту свою сторожу повартувати. Варта побачила здалеку чотирьох татар і повідомила нас. У відповідь на це ми негайно послали слідом за ними двадцять чоловік із свого товариства, а решта трималась напоготові, побоюючись, що десь може бути засідка. Але татари, помітивши, що ми держимось міцно і добре пильнуємо, не захотіли нас чекати, а розбіглись і сховалися. Поблизу за цим порогом ми переночували на маленькому острові.

7-го червня ми поїхали через восьмий поріг Воронову Забору (Porog Woronowa Zabora). Там одне із наших суден, на якому сиділи Андрій Затурський (Jendrey Zatursky), Ян Ганнібал (Jan Hannibal) і якийсь Осцика (Oscyki), наїхали на камінь і перевернулись. Вони одначе врятувались на допоміжних човнах, які називаються під'їздками (Podgizdeki), але всі свої речі втратили.

Nota. Якщо нараховувати тільки дванадцять порогів, то цей не вважається порогом, а тільки дуже небезпечним місцем. Біля дев'ятого порога, Вовнизького (Wewnich), ми зійшли на землю і знесли свої речі.

Через Будило (Budilo), який є десятим порогом, ми переїхали і за ним на татарському боці ліворуч висіли і поснідали. Тут тепер знаходиться найкраща загальна татарська переправа, яка простягається аж за Таволжаний (Tawal Zani), тому що Дніпро тут тече тільки одним руслом і не особливо широкий. Ми знайшли тут багато татарських

малих суденець, виготовлених із звязаного докупи хмизу, який вони обтягують свіжою шкірою. Біля цього порога на правому березі тоді лежали, сховавшись повсюди в кущах і чагарниках, близько чотирьох сотень козаків, а свої суденця чи човни (Czolnen) витягли на берег. Їх прислано сюди з табору загородити прохід татарам, якщо частина з них захоче переправитись на другий бік, як цього побоювались. Одинадцятий поріг, названий Таволжаним (Towal Zani), ми залишили праворуч і об'їхали зліва. Через Лишній (Lirzani), який є дванадцятим порогом, ми переїхали. Біля тринадцятого, а саме Вільного (Wolny) ми висіли на татарському боці зліва, а в момент причалювання до берега наштовхнулись на камінь, але, на наше щастя, стукнулися спереду носом, який добре уцілів. Коло цього порога з правого боку впадає в Дніпро річечка Вільна (Wolna), і тут кінчаються пороги. А від першого порога до цього місця 7 миль. Звідси до Кічкаса (Kuczkassow) 1,5 м. Тут також є татарська переправа, а Дніпро в цьому місці дуже вузький, і береги його дуже високі та скелясті, особливо лівий.

Звідси до Хортиці (Chorticze), красивого, високого, великого і веселого острова в дві милі завдовжки, який розділяє Дніпро на дві рівні частини, 0,5 милі. Тут лишилися на ніч. На цьому острові козаки звичайно тримають узимку своїх коней. Цього ж дня надвечір чотириста козаків, котрі через татар стояли на варті коло Будила, як вище згадувалось, прийшли до нас, а потім поїхали зі мною в табір.

8-го. На острів коло Білогори (Bialogura), 3,5 милі, тут поснідали. Звідси до другого острова, 5,5 милі.

9-го. Ми прибули на острів, названий Базавлуком (Bazauluk), розташований біля рукава Дніпра коло Чортомлика (Dortomlek) або, як вони це називають, коло Чортомлицького Дніприща (Neprissczie), приблизно 2 милі. Там у той час у козаків був табір.

Щоденник Еріха Лясоти із Стеблова / [переклад, підготовка до друку, редагування Л. В. Пащина, Г. І. Калайда, А. Л. Сокульський] // Запорозька старовина. – К.; Запоріжжя, 2003. – С. 222–277.–Режим доступу:

http://www.svit.in.ua/kny/bookla.htm

Завдання до джерела:

1. Що собою являли Дніпровські пороги?
2. Які небезпеки очікували на того, хто добирався на Січ по Дніпру?
3. Чому козаки мешкали за порогами Дніпра?
4. Де на час приїзду посольства Е. Лясоти була розташована Січ?

З «ЩОДЕННИКА» ЕРІХА ЛЯСОТИ ПРО УХВАЛЕННЯ РІШЕНЬ НА СІЧІ

1594 р.

‹…› Ми пішли до своїх куренів (Hutten), які вони звичайно називають кошами (Koczen), зроблених із хмизу, а зверху обкладених кінською шкурою для захисту від дощу. ‹…›

20-го червня ми мали аудієнцію і передали письмово в Колі те, що нам наказано відносно вербування.

У відповідь на це вони попросили переданий нами лист і зажадали, щоб кожен висловив свою думку. Але коли вони всі на перший і другий заклик гетьмана вперто мовчали, то розділились (як це звичайно у них буває, коли домовляються про щось важливе) і утворили два кола, в одному було начальство, а в другому простолюд, який вони називають черню (Czerna). А як порадилися тут і там, чернь, нарешті, своїм звичайним вигуком схвалення (acclamation – лат.) погодилась відправитися на службу Й. І. В. і на знак цього кидала шапки вгору і відразу ж побігла до другого кола начальства і погрожувала їм, що, як хтось буде противитися, то вони помчаться з ним до річки і втоплять. Але командуючі також негайно погодились, бо вони не могли протистояти черні (яка була сильнішою, могутнішою і більш згуртованою, зате коли була розгнівана, то не терпіла ніяких заперечень), але одного лише хотіли – домовитись з нами про Умови. Для

цього вони вибрали дванадцять депутатів (Deputaten) і знову викликали нас в Коло. ‹…›

Потім, коли осавули (командири, які можуть вважатись приблизно лейтенантами) походжали в великому Колі і об'являли це іншим, чернь знову відділилась і утворила окреме Коло, а після проведеної наради знову з урочистими вигуками схвалення, підкидаючи шапки вгору, висловила згоду. Коли після цього ми вийшли з Кола, вони вдарили у військові барабани, відразу ж засурмили і дали біля десяти залпів із важкої артилерії, а вночі запустили кілька ракет.

Щоденник Еріха Лясоти із Стеблова / [переклад, підготовка до друку, редагування Л. В. Пащина, Г. І. Калайда, А. Л. Сокульський] // Запорозька старовина. – К.; Запоріжжя, 2003. – С. 222 – 277. – Режим доступу:

http://www.svit.in.ua/kny/bookla.htm

Завдання до джерела:

1. Схарактеризуйте історичні обставини, за яких відбулися описані у «Щоденнику» події.
2. Що являв собою курінь?
3. Яким чином, згідно з даними «Щоденника», відбувалось ухвалення рішень на Січі? Чи відповідають ці відомості інформації з інших джерел?
4. Спираючись на дані джерела, визначте риси суспільного ладу, притаманні Запорозькій Січі.

З «ОПИСУ УКРАЇНИ» Г. Л. де БОПЛАНА ПРО ВИБОРИ КОШОВОГО ОТАМАНА НА СІЧІ

Середина XVII ст.

[Як козаки вибирають кошового отамана]

Залишається ще розказати, що ми обіцяли, про те, як козаки вибирають свого генерала (отамана) і також як вони йдуть у похід через Чорне море аж до Анатолії воювати проти турків. Ось як вони вибирають свого генерала. Зібравшися,

старі полковники і старі козаки, які мають у них повагу, віддають кожний голос за того, кого вважають найбільше здатним, і він є вибраний більшістю голосів. Якщо той, кого вибрали, нерадо приймає пост, вибачаючися, що він нездібний, нездатний чи не має доволі досвіду або замолодий, це йому не помагає. Вони тоді дають йому лише одну відповідь, а саме, що він не гідний такої честі і на місці його вбивають як зрадника, хоча, так чинячи, самі вдаються до зради. Ви ж пригадуєте собі те, що я сказав раніше, коли говорив про їхні звичаї та їхню звичайну зрадливість. Якщо вибраний козак приймає пост генерала, він дякує раді за виявлену йому честь, і хоч він негідний і нездібний до такої посади, однак запевняє, що постарається пильно і запопадливо їм служити як у загальних, так і в окремих справах, і буде готовий віддати своє життя на службі своїх братів (так вони себе називають). Після цих слів всі йому плескають і кричать «Віват! Віват!» («Слава! Слава!»). А потім один за одним, відповідно до їх становища, усі йдуть йому кланятися. Генерал подає руку – це в такий спосіб вони вітаються між собою. Ось так вони проводять вибори свого генерала, що відбувається часто серед безлюдного степу. Вони всі йому дуже послушні, і цей начальник у їхній мові називається гетьман. Влада його необмежена, він може стинати і карати на палю тих, хто провинився. Козаки дуже строгі, але не роблять нічого без військового трибуналу, який називають радою. Генерал може зазнати неласки, тому він мусить бути дуже обережним, коли веде війну, і дбати, щоб їм не трапилася невдача, а у випадку поганої зустрічі (з ворогом) він мусить бути першим, бо якщо він поповнить якусь низькість, вони його вбивають як зрадника. Після цього негайно обирають іншого у спосіб, який я вже описав. Їх провадити і командувати ними справа нелегка, і нещасний той, кому це випадає; упродовж сімнадцяти років, які я

служив у цій країні, всі ті, що були на цьому пості, скінчили нещасливо.

Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – Львів, 1998. – С. 92 – 94.

Завдання до джерела:

1. Яким чином відбувалися вибори кошового отамана на Січі?
2. Які відомості з «Опису України» Боплана свідчать про демократичні відносини серед козаків?
3. Яку інформацію з «Опису України» Боплана Ви можете поставити під сумнів?

Контрольні запитання та завдання:

1. Які причини виникнення козацтва домінували в радянській історіографії?
2. На яких причинах виникнення козацтва наголошують сучасні науковці?
3. Коли було засновано фортецю на о. Мала Хортиця Д. Вишневецьким?
4. Чому сучасні дослідники називають фортецю на о. Мала Хортиця «прообразом» Січі, а не «першою Січчю»?
5. Назвіть роки існування перших Січей.
6. Назвіть склад січової старшини.
7. Які питання входили до компетенції козацької ради?
8. Чому Січ упродовж більш ніж двох століть свого існування неодноразово змінювала місцезнаходження?

Тестові завдання:

1. Коли з'являються перші спроби наукового аналізу причин походження козацтва?

а) друга половина XVII – XVIII ст; в) друга половина XIX ст.;
б) кінець XVIII – початок XIX ст.; г) початок XX ст.

2. Якій з причин походження козацтва приділялася посилена увага в радянській історіографії?

а) посилення феодальної експлуатації селян;
б) релігійні утиски;
в) походження козаків від кочових народів степу;
г) проблема дрібного боярства у Великому князівстві Литовському на зламі XV – XVI ст.

3. Прообразом Запорозької Січі вважається фортеця на острові ...

а) Базавлук; в) Томаківка;
б) Микитин Ріг; г) Мала Хортиця.

4. Фортецю на острові Мала Хортиця заснував ...

а) Д. Вишневецький; в) Б. Претвич;
б) О. Дашкович; г) К. Острозький.

5. Дмитро Вишневецький був страчений у ...

а) Бахчисараї; б) Києві; в) Кракові; г) Стамбулі.

6. Дмитро Вишневецький потрапив до турецького полону в результаті походу ...

а) на Кримське ханство; в) на Туреччину;
б) на Польщу; г) у Молдавію.

7. Вкажіть хронологічні межі існування Базавлуцької Січі:

а) 1556 – 1557 рр.; в) 1593 – 1638 рр.;
б) 1560-ті – 1593 рр.; г) 1638 – 1652 рр.

8. Вкажіть хронологічні межі існування Микитинської Січі:

а) 1556 – 1557 рр.; в) 1593 – 1638 рр.;
б) 1560-ті – 1593 рр.; г) 1638 – 1652 рр.

9. Військово-адміністративна та судова влада на Запорозькій Січі належала ...

а) кошовому отаману; в) військовому обозному;
б) курінному отаману; г) військовому судді.

10. Хто з представників старшини на Запорозькій Січі очолював військову канцелярію?

а) кошовий отаман; в) військовий обозний;
б) військовий писар; г) військовий суддя.

ТЕМА 12
ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ПРОТИ ТУРЕЧЧИНИ І КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII ст.

Мета: проаналізувати військову діяльність козацтва у першій чверті XVII ст., з'ясувати внесок П. Конашевича-Сагайдачного у розвиток військової справи українського козацтва, визначити значення військових походів козаків першої чверті XVII ст. для посилення авторитету і впливу козацтва на українських землях та поза їх межами.

План:

1. Історичний портрет П. Конашевича-Сагайдачного.
2. Морські походи козаків.
3. Участь козаків у Хотинські війні.

Методичні рекомендації:

1. При розгляді першого питання схарактеризуйте життєвий шлях одного з найславетніших гетьманів Війська Запорозького – П. Конашевича-Сагайдачного. Зверніть увагу, що з огляду на скупість джерел щодо походження та молодих років майбутнього гетьмана, доволі дискусійними є дата його народження та час, коли він здобув гетьманську булаву. Так, у історичні науці існували точки різні точки зору щодо року, коли він народився – 1550, 1560 – 1570-ті рр. Сучасний дослідник П. Сас доводить, що П. Сагайдачний народився близько 1582 р. [1], а відтак очолив козацтво у досить молодому та енергійному віці. Існують різні думки щодо початків його гетьманування. Так, вказують, що це було на початку XVII ст., інколи конкретизують, що приблизно у 1605 – 1610 рр., П. Сас визначив 1616 р. як рік здобуття ним гетьманської булави [2]. Врахуйте, що значний вплив на формування світогляду майбутнього гетьмана мало

середовище, у якому він провів дитячі та юнацькі роки. Походив П. Конашевич з родини дрібної православної шляхти, освіту здобув у Острозькій школі. З 1615 р. у джерелах з'являються згадки про П. Сагайдачного як про впливову серед козацтва фігуру – полковника. У другій половині 1610-х рр. згадки про нього стають постійними, насамперед у контексті успішних походів козаків.

З'ясуйте внесок гетьмана у розвиток військового мистецтва українського козацтва. Зверніть увагу, що він реформував козацьке військо, створивши регулярну армію з суворою дисципліною. Походам П. Сагайдачного були притаманні цілеспрямована підготовка, запобігання зайвим втратам, стрімкий наступ, що складався з цілої системи наступальних операцій і мав на меті завдання потужних ударів по живій силі супротивника, з одночасним укріпленням тилу і поступовим введенням стратегічних резервів. Гетьман запровадив легку артилерію, а також добре озброєну і навчену піхоту, що забезпечувало високу мобільність козацького війська. Все це було успішно реалізовано під час походу на Москву 1618 р., у якому козаки фактично врятували від розгрому військо польського королевича Владислава і відіграли вирішальну роль у здобутті перемоги. Проаналізуйте перебіг воєнних дій, особливості тактики та стратегії П. Сагайдачного. Згадайте, що результатом походу стало Деулінське премир'я 1618 р., за яким Речі Посполитій відходили Чернігово-Сіверщина та Смоленськ. Аналізуючи військові здобутки П. Сагайдачного, слід відзначити, що він вдосконалив козацьку тактику морського бою, очолював морські походи козаків на Синоп, Трапезунд, Стамбул, Кафу, а також важливу роль, яку він відіграв у Хотинській війні.

Схарактеризуйте інші сфери діяльності П. Конашевича-Сагайдачного – підтримку Православної Церкви та української культури. У цьому контексті слід згадати про

його вступ до Київського Богоявленського братства, а також активну участь гетьмана у відновленні православної церковної ієрархії у 1620 р. Відзначте благодійницьку діяльність гетьмана, про що йдеться, зокрема, у його заповіті. Насамкінець, зверніть увагу на те, що П. Сагайдачний був гнучким політиком і дипломатом, який неодноразово відстоював інтереси українських земель перед польським урядом.

Поміркуйте, яким було ставлення українського народу до П. Конашевича-Сагайдачного і у чому воно проявилося.

2. При розгляді другого питання зверніть увагу, що 1600 – 1620 рр. називають добою героїчних походів. Поміркуйте, чому саме на цьому етапі протистояння козаків з Османською імперією досягло найвищого рівня. На підставі джерел проаналізуйте процес підготовки до походу, тактику і стратегію козаків на морі. Визначте, у чому полягали переваги козацького флоту, що неодноразово допомагали їм здобувати перемоги над турками (дисципліна та навченість козаків, маневровість «чайок» тощо).

Слід згадати про перші походи козаків, наприклад, на Очаків, Білгород, Кафу, Трапезунд, Синоп, Кілію, Варну у XVI ст. Приділіть особливу увагу найбільш відомим морським походам – в околиці Стамбулу 1615 р., на Кафу 1616 р. тощо. Охарактеризуйте наслідки морських походів козаків.

3. При підготовці третього питання згадайте про передумови та причини Хотинської війни. З-поміж її причин слід відзначити суперництво за контроль над Молдавією, прагнення Туреччини розширити володіння у Європі, а також напади козаків на турецькі володіння.

Розгляд подій слід розпочати з битви під Цецорою 1620 р., у якій Польща зазнала поразки. Відтак, на 1621 р. Османська імперія планувала остаточний розгром Речі Посполитої. Проаналізуйте перебіг воєнних дій. На підставі

історичних джерел визначте внесок козаків у перемогу над Османською імперією. Визначте наслідки Хотинської війни. Зверніть увагу, що козаки фактично врятували польське військо від розгрому і зупинили просування Туреччини у Європу. Схарактеризуйте умови польсько-турецького миру 1621 р. і поміркуйте, чи відповідав він інтересам козаків.

Насамкінець, зверніть увагу на те, що військові успіхи сприяли розвитку козацтва, оскільки підвищувався його авторитет як серед українського народу, так і за кордоном, відбувалося чисельне зростання і організаційне оформлення. Внаслідок цього козацтво поступово перетворилося на провідну силу українського народу у національно-визвольній боротьбі.

***

[1] Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки / П. Сас. – К., 2006. – С. 128.

[2] Смолій В. Петро Сагайдачний / В. Смолій // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997. – С. 232; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005. – С. 275; Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки / П. Сас. – К., 2006. – С. 130.

Джерела та література:

Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – Львів, 1998.

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XV – середина XVII ст.). – У 2-х ч. – К., 2008. – Ч. 2 (Додатки).

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – М., 1953. – Т. I. 1620 – 1647 годы / [ред. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский, А. Л. Сидоров и др.].

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

Записки Тимофея Титловского 1620 – 1621 // Летопись событий в Юго-Западной Росии в XVII веке составил Самоил Величко.– К., 1864. – Т. IV. Приложения. – С. 147 – 182.

Касіян Сакович. Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного / К. Сакович // Українська література XVII ст. / [упоряд. В. І. Крекотня; ред. О. В. Мишанич]. – К., 1987. – С. 220 – 238.

Мюллер Иоган Йоахім. Історична дисертація про козаків / [пер. з латин. Ю. Мицик, М. Кулінський] // Всесвіт. – 1988. – № 6. – С. 131 – 137.

Чернігівський літопис / [підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика] // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4 (10). – С. 105 – 122.

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К., 1993.

****

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VII: Козацькі часи – до року 1625.

Дорошенко Д. І. Нарис історії України: у 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К., 1992. – Т. 1.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 2.

****

Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.): Навчальний посібник / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Брехуненко В. Козаки на степовому прикордонні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К., 2011.

Василенко Г. А. Хотинська війна / Г. А. Василенко. – К., 1960.

Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К., 2004.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994.

Історія України в особах: IX – XVIII ст. – К., 1993.

Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997.

Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. – К., 2006. – Т. 1.

Крип'якевич І. Історія запорозького війська / І. Крип'якевич. – Львів, 1936.

Мицик Ю. А. Як козаки воювали / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1992.

Сас П. Воєнний промисел запорозьких козаків (перша половина XVII ст.) / П. Сас // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2007. – № 7. – С. 167 – 196.

Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки / П. Сас. – К., 2006.

Сас П. М. Петро Сагайдачний / П. М. Сас // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 87 – 139.

Сас П. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. / П. Сас // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 17 – 37.

Сергійчук В. І. Морські походи запорожців. – К., 1992.

Сушинський Б. Козацькі вожді України: Історичні есе: У 2 т. – 2004. – Т. 1.

Хотинська війна. – К., 1991.

Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 років / Т. Чухліб. – К., 2010.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.) / В. Щербак. – К., 2006.

ДЖЕРЕЛА

З «ВІРША НА ЖАЛІСНИЙ ПОГРЕБ ШЛЯХЕТНОГО РИЦАРЯ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО», **складеного ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем [1] у 1622 р.**

Вірність підданська Пану постійно справляє
Нам оте якнайбільше, що в світ посилає

Вольність – ось найважніша річ поміж усіми,
Гідність їй уступає речами своїми.
Тож освідчити можуть цю думку народи,
Бо вони до свободи ідуть од природи.
Золотою у світі її називають,
Доступитись до неї всі пильно жадають.
Та не кожному може вона бути дана,
Тільки нам, що боронять вітчизну і Пана.
Мужньо рицар у війнах до неї простує,
Не грішми, але кров'ю свободу купує.
Запорозькеє військо ту вольність здобуло,
Бо служило вітчизні старанно і чуло.
І у хроніках давніх про те написали,
Як вони противенців вітчизни збивали
Морем, долом, і пішо, і кінно, бувало,
Хоча ворог при зброї находив навалом.
Плем'я те із насіння іде Іафета, [2]
Що батьківського з Симом [3] ховає секрета.
Їхні предки із роським монархом хрестились –
З Володимиром, – стійко у вірі лишились
І ту віру несхитно тримають, статечно,
Бо за неї вмирати готові конечно.
У тім війську стрічали і князя, і пана,
Не одного з них мали провідцю-гетьмана.
І Петро Конашевич гетьманив на славу,
Його рицарство знають усюди по праву.
Запорозькеє військо – належить вважати –
Для вітчизни потрібне, пора це вже знати.
Україна тим військом себе захищає,
Де ж нема запорожців – татарин гуляє.
Це посвідчити можуть міста на Поділлі,
Також белзькі, підгірські – пізнали на ділі.
А де кров християнську поганин розлив,
Тих, котрі залишились, у рабство повів.

В козака хоч ні зброї, ані шишака,
Дожене поганина, лиш дай лошака,
І хоча він здоров'ю ушкоду вчиняє,
Та невільників завше з біди визволяє.
Отож тії, которі хотять воювати,
Щоб козаків чи знести, чи турку оддати,
Ті, напевне, як вівці у сіті б упали,
Коли б вовкові сторожа – пса – поручали.
Для вітчизни козаки – тверда оборона,
Від татар і від турків надійна заслона.
Але я до вас мову свою повертаю,
Славне рицарство, всім про таке нагадаю:
Щоб у вірі святій ви нерушно тривали,
Королю пильну вірність свою заховали,
Бо за неї вам вольність була Паном дана:
Є король, а крім нього – не маєте пана.
Від усяких податків, судів увільнились,
І заслугами гідно усі уміцнились.
За великі клейноди свободу тримайте
І заслугами більше її уміцняйте.
А ти, славний гетьмане, ти, наш Олефіру [4],
Керуй військом щасливо, ховаючи віру
Вірно Богу й народу, бо то християни,
І боятися будуть тебе всі погани.
Із тим рицарством слави собі набувай
І мене в добрій ласці із військом тримай.
Я тобі оцю книжку свою офірую
І од імені війська усього друкую,
Бо все те, що на славу гетьманську писалось
Конашевичу, вам це також прикладалось.
Не особою гетьман, а військом є славний,
Також гетьманом – військо, і доказ то явний.
Що є гетьман без війська чи військо без нього?
Ні, не важать нічого одне без одного.

Річ кінчаючи, Богу я вас доручаю
І звитяжства у щасті назавше бажаю.

Вашим милостям, моїм вельми ласкавим панам і добродіям, усьому рицарству його королівської милості Запорозькому – низький і зичливий слуга та молільник, многогрішний інок Касіян Сакович, ректор шкіл Київських.

Сакович К. Вірш на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного / [пер. укр. В. Шевчук] // Перлини духовності. Твори української світської літератури від часів Київської Русі до XVII ст. – К., 2003. – С. 540 – 541.

***

[1] Сакович Касіян (1578 – 1647 рр.) – церковний діяч, письменник-полеміст, у 1620 – 1624 рр. – ректор Київської братської школи.
[2] Іафет – син Ноя, якому, за легендою, віддано північні і західні країни.
[3] Сим – син Ноя, брат Іафета.
[4] Олефір – йдеться про Оліфира Голуба, наступника в гетьманстві П. Сагайдачного.

Завдання до джерела:

1. Що Вам відомо про Касіяна Саковича, автора «Вірша»? Що пов'язувало його з Петром Сагайдачним?
2. Розкрийте обставини, за яких Касіян Сакович присвятив цього вірша Петру Сагайдачному.
3. Проаналізуйте ставлення Касяна Саковича до козацтва. На яких заслугах козацтва перед Україною він наголосив?
4. Якими чинниками автор обґрунтував право козацтва на «вольність»?
5. Схарактеризуйте ставлення автора до Петра Сагайдачного.
6. Які настанови автор дає новому гетьману?
7. Чи відбиває твір Касіяна Саковича, на Вашу думку, ставлення українського суспільства першої половини XVII ст. до козацтва? Чому?

З «ОПИСУ УКРАЇНИ» Г. Л. де БОПЛАНА ПРО МОРСЬКІ ПОХОДИ КОЗАКІВ

Середина XVII ст.

Коли вони (козаки) задумують йти на море, роблять це без дозволу короля, але беруть дозвіл у свого генерала (кошового отамана. – Авт.). Тоді скликають раду і вибирають ‹…› отамана, який буде ними командувати під час походу, зберігаючи ту саму церемонію, описану нами щодо вибору їхнього головного генерала (кошового отамана. – Авт.). Але цього нового вибирають генералом лише на якийсь час. Відтак їдуть до своєї Військової Скарбниці, яка є місцем їхнього збору, і там будують човни, довжина яких сягає 60 стіп, ширина 10 або 12 стіп, а глибина 12 стіп. Такий човен будується не на кілі, а на спідній частині човна, що зроблена з верби або липи. Стовбур човна довгий на 45 стіп, його боки підвищують з допомогою дошок довжиною 10 – 12 стіп, шириною в одну стопу, які з'єднані і прибиті одна на одну дерев'яними цвяхами, як загалом будуються річкові човни, аж поки такий човен, стаючи поступово з висотою ширшим і довшим, досягає 12 стіп висоти і 60 стіп довжини ‹…›

Човни мають звичайно десять – п'ятнадцять весел з кожного борту і вони пливуть швидше від турецьких веслових галер. Вони мають також щоглу, до якої чіпляють доволі зле підготовлене вітрило, яким користуються лише в гарну погоду, бо при сильному вітрі воліють веслувати. Ці човни не мають верхньої палуби, а коли набирають води, в'язанки очерету, що прикріплені довкола верху човна, не дають їм потонути в морі ‹…›

Коли вони постановляють іти війною на татар, щоб помстити за кривду і знищення, яких зазнали від них, тоді вирушають осінньою порою. Для цього посилають запорожцям все потрібне для їхньої сміливої справи і походу та для будови човнів, і взагалі все, що, на їх думку, їм буде

потрібне. Потім збирається до походу п'ять – шість тисяч добрих козаків, людей проворних і добре озброєних, і подаються вони на Запоріжжя будувати човни ‹…› Отак за два чи три тижні вони приготують 80 – 100 човнів ‹…› в кожен човен сідає від 50 до 70 людей; кожний з них озброєний двома рушницями і шаблею. На човні мають також 4 – 6 фальконети та потрібну їм їжу. Одягнені вони в сорочки і штани (шаровари), а ці останні мають ще на зміну, разом із поганенькою свитою, як також шапку, шість фунтів пороху для гармат та достатню кількість олова до набоїв для рушниць і гармат, і кожен маж квадрант (компас. – Авт.)…

Спорядившися в такий спосіб, вони пливуть вділ Борисфеном ‹…› Звичайно турки попереджені про їхній похід і тримають напоготові у гирлі Борисфену декілька галер, щоб не дати їм вийти на море. Але козаки хитріші, вони з'являються темної ночі, до появи молодого місяця, і ховаються в очереті Борисфена, а на віддалі 3 – 4 милі від гирла, куди, зазнавши вже колись поразки, галери не наважуються заходити, а воліють чекати біля гирла, хоч і там на них завжди чатує несподіванка. Однак козаки не можуть так поспішно проплисти, щоб їх не запримітили. Тоді по всій країні йде тривога, аж до Константинополя. Султан висилає гінців на узбережжя ‹…› Але дарма, бо козаки так добре використовують погоду і пору року, що за тридцять шість – сорок годин вони вже є в Анатолії. Прибувши, вони виходять на сушу, кожен з рушницею ‹…› Вони зненацька нападають на міста, їх здобувають, грабують і палять, деколи йдуть на милю вглиб краю, але скоро повертаються, сідають на човен разом зі здобиччю та відпливають ‹…›

Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – Львів, 1998. – С. 95 – 100.

Завдання до джерела:

1. На підставі джерела порівняйте поняття «кошовий отаман» та «отаман». Вкажіть різницю у їх функціях.

2. Схарактеризуйте процес будівництва козацьких «чайок».

3. Проаналізуйте інформацію щодо морських походів козаків. Чим Боплан пояснював їх успіх?

З ПРАЦІ П. ШЕВАЛЬЄ «РОЗВІДКА ПРО ЗЕМЛІ, ЗВИЧАЇ, СПОСІБ ПРАВЛІННЯ, ПОХОДЖЕННЯ ТА РЕЛІГІЮ КОЗАКІВ» ПРО ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО КОЗАКІВ

1663 р.

За порогами Борисфена є багато островів. Серед них нижче гирла річки Чортомлик височить один, оточений понад десятьма тисячами інших малих острівців ‹…›

Саме на цьому місці збираються козаки, щоб іти в похід. Після того, як вони зберуться і виберуть з-поміж себе отамана, який поведе їх у похід і командуватиме ними, козаки починають будувати свої судна завдовжки в шістдесят і завширшки в десять або дванадцять стоп. Вони без кіля, а побудовані як човен з липи або з верби, обшитий на ботах високо дошками, які козаки прикріплюють одну до одної за допомогою шипів. Козаки ставлять два весла, щоб краще повертати човен, коли вони змушені тікати; для більшої стійкості човна на хвилях прикріплюють до бортів в’язки очерету завтовшки з бочечку. Звичайно судна мають десять – дванадцять або п’ятнадцять весел на кожному борту і більше швидкохідні, ніж турецькі галери; у козаків погані вітрила, але вони користуються ними тільки під час хорошої погоди і волять веслувати, коли дме сильний вітер. З харчів козаки в дорогу беруть лише сухарі, які вони тримають у бочці і в міру потреби виймають через отвір для чопа. Крім цього вони мають ще барило вареного пшона та барило хліба, змоченого водою, який вони споживають разом з пшоном. Це служить їм одночасно і їжею, і питвом і здається їм надзвичайно смачним. Вони не везуть з собою ні горілки, ні якихось інших міцних напоїв, бо хоч цей народ любить напиватися більше,

ніж будь-який інший народ Півночі, все ж він напрочуд стриманий під час війни.

Збираються звичайно п’ять або шість тисяч козаків, приблизно чоловік з шістдесят будують човен; протягом трьох тижнів вони виготовляють вісімдесят або сто човнів. Сідають вони по п’ятдесят або шістдесят чоловік у кожне судно, в якому є п’ять або шість фальконетів. Кожен козак озброєний двома аркебузами з необхідною кількістю пороху та куль. Старший має на своїй щоглі прапорець, який відрізняє його човен від інших. Козаки пливуть разом і так щільно, що їх весла торкаються одне одного. Для виходу з Борисфена вони очікують останньої фази місяця, щоб у темряві безмісячної ночі залишитися непоміченими з галер, які пильнують козаків біля Очакова, турецького міста при гирлі Борисфена. Як тільки турки запримітять козаків, тривога поширюється відразу по всій країні і доходить до Константинополя, звідки розсилають гінців повсюди: в Анатолію, Румелію та Болгарію, щоб кожний був насторожі. Проте швидкість козаків така велика, що звичайно вони переганяють усіх гінців з повідомленнями про їх прибуття і так уміло використовують час і пору року, що через сорок годин приходять в Анатолію.

Інколи вони зустрічають декілька галер або суден, які помічають значно легше і з більшої відстані, ніж ті можуть їх помітити, оскільки козацькі човни височать лише на дві з половиною стопи над водою. Козаки наближаються до цих галер і протягом усього вечора залишаються приблизно за одну милю; потім, добре запам’ятавши місце, на якому було помічено судно, вони починають десь коло півночі знову веслувати з усіх сил і за кілька хвилин оточують корабель та захоплюють його відразу, бо неможливо судну, оточеному безліччю човнів, які всі одночасно його атакують, уникнути їх чи оборонитися. Козаки забирають з галери гроші, гармати і весь товар, який можна легко перевезти, потім пускають

галеру на дно, бо їм не вистачає вправності, щоб забрати її з собою.

Якщо козаки мають перевагу вночі, то галери та інші судна добре відплачують їм вдень: зустрівши їх, вони розкидають їх сильним гарматним вогнем та вбивають багато їхніх людей, головне, коли козаки запаляться до бою, з якого часто назад повертається лише половина екіпажів. Правда, їх ніколи не можна наздогнати, якщо вони, переслідувані, відступають в очерети і в сторону берегів, куди галери не можуть доплисти. Султан часто скаржився на їхні піратські наскоки королю Польщі, який так само не задовольняв його скарг на козаків, як і султан не задовольняв скарг польського короля на татар, проти яких Бог не міг наслати більш відповідніших ворогів, ніж козаки.

Щодо способу ведення війни на суходолі, то козаки ліпші піхотинці, ніж кіннотники; вони витривалі й невтомні, підкоряються своїм керівникам, з надзвичайною вправністю виконують земляні роботи та укріплюються не лише за допомогою шанців, а також використовують свої вози на марші. Вони такі сильні за цими пересувними укріпленнями, конче потрібними на безлюдних степах, де раз у раз наскакують татари, що тисяча козаків, захищена так, чинить опір шести тисячам невірних, які зовсім не злазять з коней і яких затримує будь-який рів чи найменша перепона. ‹…›

Найвидатніші міста та фортеці, які займають козаки, – це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямполь над Дністром, Брацлав над Бугом – центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів. Усі ці міста укріплено кілька років тому ‹…›. Крім них, немає жодного містечка чи селища, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони від нападів татар, які часто навідуються в ці краї. ‹…›

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. –К., 1993. –С. 32–36, 43.

Завдання до джерела:

1. Дослідники дійшли висновку, що одним з джерел «Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків» був «Опис України» Г. Боплана. Порівняйте свідчення цих авторів про морські походи козаків.

2. Проаналізуйте опис П. Шевальє тактики ведення війни на суходолі. В чому він вбачав переваги козацької оборони табором?

3. Які міста були вказані П. Шевальє як найбільші козацькі центри?

4. Чому саме Подніпров'я стало осередком розвитку козацької організації?

З ГРАМОТИ ЦАРЯ МИХАЇЛА ФЕДОРОВИЧА [1] ДОНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ ПРО СПІЛЬНИЙ ПОХІД ДОНСЬКИХ ТА ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ НА ТУРЕЦЬКЕ МІСТО ТРАПЕЗУНД

10 березня 1623 р.

А нині відомо нам, великому государю, стало, що ви, отамани та козаки, через наказ наш з Азовом розмирилися і посилали на море на турських людей під місто Трапизон (Трапезунд. – Авт.) отаманів же і козаків 500 чоловік у 30 стругах та з ними ходили 70 чоловік запорозьких Черкас. І того де вони турського царя міста Трапизона ледь не взяли, а посади спалили і висікли, і животу усякого, і кораблі, і наряд, і гостей турського царя поімали. Та й під Азов де й ви, отамани та козаки, йти збираєтесь незабаром ‹…›

Перекладено за виданням:

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – М., 1953. – Т. І. 1620 – 1647 годы / [ред. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский, А. Л. Сидоров и др.]. – С. 42.

***

[1] Михаїл Федорович (1596 – 1645 рр.) – у 1613 – 1645 рр. – московський цар, перший з династаії Романових.

Завдання до джерела:

1. Про які події йдеться у документі?
2. Вкажіть причини морських походів козаків.
3. Чим був зумовлений успіх морських походів?
4. Зазначте наслідки морських походів козаків.

З ЛІТОПИСУ ГРИГОРІЯ ГРАБЯНКИ ПРО ПОХОДИ КОЗАКІВ

1710 р.

‹…› Справами військовими вони настільки славні, що не гнушалися гетьманувати у них навіть люди з славетних сенаторських родин, так року 1506 першим козацьким гетьманом був Предослав Лянцкоронський, а року 1514, будучи гетьманом запорізьким, якийсь козак Венжик (Вужик) Хмельницький розбив величезну орду в Польщі під Заславом, потім Євстафій князь Ружинський. За славну службу козацьку король польський Жигмонт перший віддав козакам навічно землю біля Дніпра, уверх і вниз за порогами, і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів турок і татар на Русь і Польщу. Року 1574, за панування Генриха, короля польського, званого французом, на прохання Івони, господаря Волоського, понад тисячу чотириста козаків на чолі з гетьманом Свирговським прийшли в Молдавію, і там, у господаря Волоського, чотирнадцять раз у битві з турками сходилися, силу-силенну їх перебили і врешті-решт, з усіх сторін турками оступлені, до одного голови зложили. Та невдовзі козаки відплатили туркам і татарам за наругу, бо року 1575, будучи послані з Черкас київським воєводою, човнами спустилися по Дніпру і на орду напали, багато татар порубали, багатьох в полон забрали і з здобиччю великою домів вертали; однак татари, об’єднавшися з трьома султанами та сімома синами хана перекопського, численною ордою увірвалися на Поділля і багатьох людей у полон забрали, а міста і села вогню віддали. Та незабаром козаки й

за це відплатили, коли, очолювані своїм проводирем Богданком, пішли за Перекоп і пройшли його з мечем і вогнем. А літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогву, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів з самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами. Та побоюючись звитяги козацької, Стефан Баторій пророче казав: «Чи звільниться ж хоч коли-небудь Річ Посполита від цих героїв?» І збулися його слова. Згаданий король Баторій, опріч давнього старовинного міста складового Чигирина, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували, а за службу поклав їм по червінцеві та по кожуху; козаки були раді і цій платі й не раз билися з татарами на землі, а з турками в морі і майже завжди побивали їх. Саме на ці часи припадають походи козаків в Азію; вони пройшли з мечем тисячу миль, взяли і знищили Трапезонд, Синоп зовсім зруйнували, а під Константинополем взяли багату здобич. Відтепер, козаки все більше набирають сили і чисельно зростають. ‹…›

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 25 – 27.

Завдання до джерела:

1. Яких лідерів козацтва згадано у літопису. Чому літописець називає гетьманами князів та магнатів, які офіційно такої посади не займали?
2. Про які козацькі походи йдеться у джерелі?

3. Яку інформацію про створення реєстрового козацтва подано у джерелі?

4. Яким було ставлення королів Речі Посполитої, зокрема Стефана Баторія, до козаків?

ШИМОН СТАРОВОЛЬСЬКИЙ[1] ПРО КОЗАКІВ

1628 р.

Воюють на морі й на суші. На море не всі йдуть, а тільки відважні та здатні зносити його запах. Човни мають такі, що беруть тридцять люда або трохи більше, і щоб не потонули, наоколо човна прив'язуються снопи трави (очерету). На відкрите море одначе вони не пускаються, але їдуть берегом в право і пустошать краї Бессарабські й Тракийські, на скільки можуть пішо пройти від кораблів за одну ніч. Дальше пускаються, коли їдуть на ліво, пустошити Крим, бо знають, що Татари не мають такої відваги супроти них. Коли натраплять на турецькі галери, вважають завсіди за ліпше згинути, ніж безсоромно тікати або піддатися, через те й не будучи рівні силами вони не ухиляються від битви і часто побіджають, попавши в розпучливе положеннє. А здобувши побіду часом на турецьких галерах, під турецькими корогвами їдуть в Азію, в Трапезунд і кого захоплять, беруть в неволю. Але се бувало ранійше, тепер же Турок майже всі свої кораблі обернувши на сторожу моря, богато перепинив їх нападів, а то вони були взяли звичай нападати, палити й грабувати навіть найблизші околиці Царгороду; тепер можуть поживити ся тільки якимсь воєнним фортелем або штукою. На степи ж татарські, Ногайські або Перекопські вибираються пішо. Як надибають кінські табуни, раптом стають кінними і або нападають на перестрашеного ворога, або вертають в свої сторони і Дніпрові укріплення – коли ворог грізний. Коли ж знайдуть тільки худобу або вівці, то пов'язавши їх за хвости й роги, ставлять їх замість укріплення, як їх нажене грізний ворог, і відбиваються від нього наче з-за валів. А коли їдуть

походом в иньші краї, то кождий має віз, запряжений одним конем, і везуть на них мосяжні гармати, а кождий окрім рушниці і припасу мусить мати ще сокіру, косу, заступ, шнури і все иньше потрібне для того, щоб сипати вали або позв'язувати вози, коли приходиться йти цілим військом оружною рукою (б'ючися з ворогом в дорозі). Вони називають таке розложене возів табором; з переду і ззаду ставлять гармати, самі з рушницями прикривають боки, а коли велика небезпека наспіє, ховаються за вози і звідти бороняться, немов з-за укріплення. Коли ж і сього замало, то зараз наповняють вози землею і роблять з них міцнійший вал. Такий спосіб козацької війни. Їх табор, злучений з польською кіннотою, має величезну вагу, як переконалися ми тому сім літ, в війні з Турками. Самих козаків не більше 15 тис., але з новиками виходить військо сороктисячне, і в ній мають староримську дисціпліну, спокій в таборі, тверезість, послушність, в секретних річах додержують пильну тайність, а провинників карають спартанським звичай, чи суворістю. Державі служать за наказом самого короля, без грошей і платні несуть службу і поміч у війні; тільки по скінченню війни король звичайно дарує їм значнійшу суму, а визначнійших з поміж них наділяє селами і маєтностями, а пани своїх підданих козаків – свободою з підданства й відповідними дарунками. Всі на війну одначе не йдуть, а кому накаже коронний гетьман: иньші почасти йдуть на море, по части в степи на Татар; иньші зістаються стерегти Поділє та свої острови.

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XV – середина XVII ст.). – У 2-х ч. – К., 2008. – Ч. 2 (Додатки). – С. 374 – 375.

***

[1] Старовольський Шимон (1588 – 1656 рр.) – польський шляхтич, брав участь у Хотинській війні, автор праць з історії Польщі, окремі сюжети яких присвячено козакам.

Завдання до джерела:

1. Яку інформацію про морські походи козаків навів Ш. Старовольський?
2. Чому у 1620-х рр., на думку автора, відбувся певний спад активності козацтва щодо морських походів?
3. Які відомості про піші походи на татар наведено у джерелі?
4. Що являла собою оборона табором?
5. Чи підтверджують дані з інших джерел інформацію Ш. Старовольського про те, що козаки після походу зазвичай отримували значну винагороду від короля?

Й. Й. МЮЛЛЕР [1] ПРО МОРСЬКІ ПОХОДИ КОЗАКІВ І ХОТИНСЬКУ ВІЙНУ

1684 р.

Безперечно, що козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом. Внаслідок небезпечних нападів вони опанували Понт Евксинський [2], а землю на кордонах Туреччини та Московії робили корисною для польського короля. ‹…›

Не завжди погане, але й добре чинили козаки, як от під час морських воєнних походів проти турків. Запоріжці поділяють війни на морські та звичайні. Вони беруть міцні і водночас м’які липові колоди, видовбують їх, нагрівають, розтягують, надають їм форму човна. Останній може вмістити 60 душ. Човни захищають зсередини шкірою, приробляють до них поплавки з очерету, щоб під час бурі, коли гніваються шалені морські хвилі, можна було безпечно переплисти море. Якщо ж їм загрожує небезпека, то вони можуть [на цих човнах] врятуватися на мілководді. ‹…›

Ось на таких човнах козаки ходять Дніпром до Понту Евксинського, завойовують приморські фортеці, погрожуючи самим турецьким гарнізонам. Так, у 1614 р., коли посли турецького султана розпитували і так, і сяк про козацькі напади, запорізькі козаки перепливли сотнею човнів Понт

Евксинський і оволоділи знаменитою фортецею Синоп. Там вони захопили дорогоцінні шати, повбивали жителів міста, спалили фортецю – символ турецької влади, чим перелякали навіть Константинополь. У 1615 р. вони спалили турецькі галери, Фракію, Віфінію, Пафлагонію, сплюндрували Трапезунд з його пристанями, складами та галерами. У 1624 р. вони знов перепливли Понт Евксинський і досягли аж передмість Константинополя. Приставши до берега, вони спалили фортецю Єдікуле, звідки перед тим винесли здобич та зброю. Сплюндруванням фортеці вони налякали султанський двір, а турецький галерний флот відступив і не наважився битися з козаками. Султан Мурад звичайно казав, що він з своїми військами відчуває себе єдиним повелителем [землі] і лише козаки заважають йому спати спокійно. ‹…›

У 1621 р. 30 тисяч козаків під загальним керуванням Сигізмунда III [3] виявили у Хотині зразки видатної мужності. Коли турецький султан Осман намагався з великим військом захопити оточений возами табір запорізьких козаків, вони захищали його з величезною мужністю. ‹…› Запоріжці хоробро стримували султана і завдали йому поразки, хоч і голодували цілими днями, в той час як татари давали кожному козакові-перекинчикові по 50 злотих. Козацький вождь Конашевич змусив до втечі [ворога] від табору, причому у переслідуванні брали участь і поляки.

Мюллер Иоган Йоахім. Історична дисертація про козаків / [пер. з латин. Ю. Мицик, М. Кулінський] // Всесвіт. – 1988. – № 6. – С. 131 – 137. – Режим доступу:

http://voinsvitla.org.ua/biblioteka/inozemci-pro-ukrainu/knigi-3/yogan-yoaxim-muller-istorichna-dissertaciya-pro-kazakiv

***

[1] Мюллер Йоган-Йоахім – вчений з Зоммерфельда у Сілезії, написав «Історичну дисертацію про козаків», видану у 1684 р.

[2] Чорне море.

[3] Під Хотином був син Сигізмунда III, королевич Владислав.

Завдання до джерела:

1. Яким чином відбувалася підготовка козаків до морського походу. Порівняйте з даними інших джерел.
2. Про які морські походи йдеться у джерелі?
3. Яку інформацію про Хотинську війну навів Й.-Й. Мюллер?

З ДІАРІУША ПОЛЬСЬКОГО ШЛЯХТИЧА Я. СОБЕСЬКОГО ПРО ТАБІР КОЗАКІВ ПІД ЧАС ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ

1621 р.

Тієї, зрештою, ночі, козаків запорізьких загони Тир (Дністер. – Авт.) перейшли, скрізь турків, на пасовиськах мирно сплячими, знайшовши, табуни, зібравши, відігнали, усіх (чабанів) побили [1] ‹…›

Таким способом ці запорожці для війни турецької часто виправлялися, доти доки Бородавка найбездіяльніший, як вище згадувалось, людина винна у зволіканні з тим, що на загальну потребу було, табір польський зі своїм з'єднав, але не зміг, внаслідок швидкого наближення ворогів, собі або коням відповідних припасів приготувати; сильно, дійсно, допомагати (прийшлося) від армії (урядової) то сіном, то сушеним хлібом. Але, враховуючи таку величезну масу цих (козаків), харчів, з ними розділених, не вистачало. Козаки, зрозуміло, з дня на день більше обурювались, знову і знову скаргами Петра Конашевича турбувати не припиняли; який, на знак своєї до Речі Посполитої вірності, про паростки заворушень у війську своєму постійно Ходкевичу та комісарам давав знати, усіма силами намагався, щоб зміїного яблука дозрівання попередити (яблука розбрату. – Д. Вирський).

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XV – середина XVII ст.). – У 2-х ч. – К., 2008. – Ч. 2 (Додатки). – С. 358, 362.

***

[1] Йдеться про прибуття запорожців під Хотин наприкінці серпня 1621 р. (Д. Вирський).

Завдання до джерела:

1. Коли і де була Хотинська війна?
2. Про які події, що відбулися під час Хотинської війни, йдеться у документі?
3. Як Я. Собеський описав прибуття козаків під Хотин?
4. Яким було ставлення Я. Собеського до Я. Бородавки? Чому?
5. Чим відрізнялися погляди Я. Бородавки та П. Сагайдачного щодо відносин з польським урядом?
6. Схарактеризуйте ставлення Я. Собеського до П. Сагайдачного.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЛІТОПИС [1] *ПРО ХОТИНСЬКУ ВІЙНУ*

Кінець XVII – перша половина XVIII ст.

1621. Турки під Хотином ляхів осадили, у котрому війську був Владислав, королевич польський, а гетьманом козацьким тоді був Бородавка, до якого королевич не раз посилав, щоб до нього з козаками прибув на допомогу, але він за п’янством не поспішив. Бачачи тоді городові козаки кволість його, без його відома послали на Запорожжя, даючи знати про гетьманську на королівські листи недбалість. Почувши те, запорожці вийшли зараз усі, залишивши дві тисячі козаків на Запорожжі, маючи за вождя Сагайдачного. А, прийшовши до Межибожа, побачили непорядки його у військовій справі, (то) наказав Сагайдачний Бородавці п’яному шию утяти. Там же козаки Сагайдачного обрали гетьманом. І одразу, як найшвидше, Сагайдачний пішов з військом козацьким до королевича під Хотин, а, прийшовши вночі під військо турецьке, підім’яв польову сторожу їх. А, поділивши військо своє на дві частини, ударив на військо турецьке опівночі, а, положивши турків трупами тисяч п’ятдесят три, пробився до королевича, пав перед ним на землю, вітаючи його. Владислав, мило прийнявши, дякував

йому за таку відвагу і милість і, обдарувавши його самого і усе його військо, казав відпочити днів зо два. А турки, одразу будучи значно налякані, залишивши поляків, стали у єдиній купі обозом своїм, але Сагайдачний з козаками своїми промислом своїм рвав уночі турків, забиваючи їх і живцем беручи. А потім цісар, мало що війська свого турецького маючи при собі, відступив з ганьбою, бо почув, що король Сигізмунд з-під Львову з військом іноземним і посполитим рушенням мав йти до сина свого під Хотин на поміч.

Перекладено за виданням:

Чернігівський літопис / [підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика] // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4 (10). – С. 108.

***

[1] Чернігівський літопис охоплює події кінця XV – середини XVIII ст., складається з двох частин: основної, укладеної у 1699 – 1704 рр., та доповнень, що охоплювали 1704 – 1764 рр.

Завдання до джерела:

1. Якими обставинами пояснив автор Чернігівського літопису вбивство Я. Бородавки і початок гетьманування П. Сагайдачного?
2. Використовуючи дані джерел, опишіть перебіг Хотинської війни.

З «ЗАПИСОК» ТИТЛОВСЬКОГО [1] ПРО БИТВУ ПІД ЦЕЦОРОЮ ТА ХОТИНСЬКУ ВІЙНУ

1620 – 1621 рр.

Того ж року [1620. – Авт.] став по ньому гетьманом Бородавка, Крим він воював, котрого Петро Сагайдачний вбив. Він, Сагайдачний, гетьманом від козаків обраний, оскільки його не тільки козаки, але й поляки любили.

Того ж 1620 року турецький султан, Осман Пишний, здійснив проти поляків і козаків першу підступну, під виглядом миру, війну; на тій війні гетьмана коронного

Жолкевського вбито, та й багатьох поляків і козаків турками побито, а тих, хто залишився у живих, ледь Бог врятував, там же і Михайло Хмельницький, сотник чигиринський, батько Зиновія Хмельницького, турками був вбитий, а син його, Зиновій, у неволю потрапив, котрого однак козаки викупили. ‹…›

У 1621 році той же турецький султан Осман, бажаючи Польщею не тільки оволодіти, але й поглинути, свого війська турків 300000, а хан кримський татар 100000, усього 400000 зібрав і тримав напоготові.

Король Сигізмунд III, про це дізнавшись, також свого війська зібрав 136000, а з сином його принцом Владиславом 30000, усього 166000, у тому числі з гетьманом Сагайдачним козаків 40000, і, призначивши над ним Карла Ходкевича головнокомандувачем, до Хотина відправив те військо. Переправлячись через річку Дністер, неподалік цього міста табором розташувались ‹…›.

Турецький султан Осман, діставшись до цього польського війська з невимовною гордістю і пихатим залякуванням, сам свої обози перед очима усього польського війська заводив; і так вересня 2 дня цю війну насильницьку почав, котра до закінчення жовтня, по 2 число тривала; які ж там повсякденні битви, численні вбивства і від трупів турецьких сморід і інші тяжкі нужди відбувалися, і який мир обидві сторони уклали, і яким чином, після укладання цього миру, розійшлися, про все те подальша історія перекаже, та і скільки з кожного боку у всіх битвах загинуло і було поранено з тієї ж історії зрозуміло буде.

Принц Владислав, після відступу турків, ще перебуваючи з військом у старому таборі, усі турецькі табірні укріплення розглядав, а потім у новий табір перейшов, війська польського хворих і поранених додому відпустив, веселився він з генералітетом (а Ходкевич природною смертю помер) і з іншими чинами при гарматній і ручній стрільбі,

гетьмана Сагайдачного пораненого відвідуючи, багатьма коштовними речами і напоями обдарував; та й козаків усіх хворих, поранених і здорових, яких при собі залишив, напоями і харчами пригощав, а потім гетьмана Сагайдачного і все військо козацьке додому відпустив, тільки 5000 козаків у Хотину залишив, та й сам з усім польським військом 24 жовтня у Краків до батька короля пішов.

Коли гетьман Сагайдачний з того походу прибув додому у Київ, то козаки, які з ним прийшли, скаржились йому на панів польських і на їх прикажчиків, що матерів, дружин і дітей їх, після того, як вони вирушили у той похід, до панщини дуже неволили ув'язненням, побиттям і різними мордуваннями, тільки ті їх скарги не мали успіху, а між тим незабаром платня від короля Сигізмунда III з грамотою його при нарочному до нього, гетьмана, на все військо козацьке надіслано ‹…›.

Перекладено за виданням:

Записки Тимофея Титловского 1620 – 1621 // Летопись событий в Юго-Западной Росии в XVII веке составил Самоил Величко. – Т. IV. Приложения. – К., 1864. – С. 151 – 154. – Режим доступу:

http://litopys.org.ua/samovyd/sam20.htm

***

[1] Титловський Матвій – польський дипломат і хроніст, описав битви під Цецорою і Хотином у латиномовному творі, виданому у 1622 р. в Неаполі.

Завдання до джерела:

1. Які відомості про битву під Цецорою та Хотинську війну вміщено у джерелі? Порівняйте з інформацією, вміщеною у сучасних наукових працях. Які дані «Записок» Т. Титловського можна поставити під сумнів?
2. Визначте підсумки та наслідки Хотинської війни.
3. Які настрої запанували серед козацтва після закінчення війни?

Контрольні запитання та завдання:

1. У яких походах П. Сагайдачний очолював козацьке військо?
2. Коли П. Сагайдачний «з усім Військом Запорозьким» вступив до Київського братства? Яке значення мала ця подія?
3. Назвіть найбільш відомі морські походи козаків першої чверті XVII ст.
4. Чим уславився Самійло Кішка?
5. Яку роль відіграло козацтво у Хотинській війні?

Тестові завдання:

1. Про кого з українських історичних діячів М. Грушевський зазначив: «Кмітливий і відважний полководець, він одночасно демонстрував великі таланти політика й адміністратора. Очевидно, в значній мірі завдяки його впливу, ціле десятиліття першої чверті XVII ст. було часом найвищого розвитку козацьких сил і проходило без усяких серйозних конфліктів з урядом. Представляючи партії поміркованої козацької старшини, що прагнула уникнути конфліктів з урядом…»?

а) С. Наливайко;
б) С. Кішка;
в) П. Сагайдачний;
г) М. Дорошенко.

2. Вкажіть назву братства, до якого вступив П. Сагайдачний з Військом Запорозьким?

а) Київське Богоявленське;
б) Луцьке Чеснохрестське;
в) Львівське Успенське;
г) Холмське.

3. Вкажіть назву перемир'я, укладеного внаслідок Московського походу П. Сагайдачного:

а) Віленське;
б) Деулінське;
в) Вільшанська угода;
г) Хотинське.

4. Під час яких подій П. Сагайдачний був поранений і незабаром помер?

а) похід на Кафу ;
б) Московський похід;
в) похід на Трапезунд;
г) Хотинська війна.

5. Яку назву мали козацькі судна, на яких здійснювалися морські походи:

а) човни;
б) фрегати;
в) каравели;
г) чайки.

6. У якому році відбувся похід на Константинополь, коли 80 козацьких чайок на очах у султана і 30-тисячної залоги проникли в Константинопольську гавань?

а) 1608 р.;
б) 1609 р.;
в) 1615 р.;
г) 1616 р.

7. Найбільша активність козаків щодо морських походів на татар та турків була у:

а) 1560 – 1580 рр.;
б) 1580 – 1600 рр.;
в) 1600 – 1620 рр.;
г) 1620 – 1640 рр.

8. Про які події йдеться в уривку з джерела: «Турки під ... ляхів осадили, у котрому війську був Владислав, королевич польський, а гетьманом козацьким тоді був Бородавка»?

а) Хотинська війна;
б) битва під Цецорою;
в) Смоленська війна;
г) Північна війна.

9. У якому році відбулася Хотинська війна?

а) 1616 р.;
б) 1620 р.;
в) 1621 р.;
г) 1625 р.

10. Встановіть хронологічну послідовність:

а) здобуття Кафи П. Сагайдачним;
б) московський похід П. Сагайдачного;
в) Хотинська війна;
г) битва під Цецорою.

ТЕМА 13
КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 20-30-х рр. XVII ст.

Мета: схарактеризувати передумови і причини повстань 20-30-х рр. XVII ст., проаналізувати їх перебіг та визначити наслідки.

План:

1. Повстання 1625 р. під проводом М. Жмайла.
2. Повстання Т. Федоровича (Трясила) 1630 р. Виступ І. Сулими.
3. Повстання 1637 – 1638 рр.

Методичні рекомендації:

1. При розгляді першого питання передусім проаналізуйте передумови і причини козацьких повстань 1620 – 1630-х рр. Зверніть увагу на те, що політика уряду Речі Посполитої щодо козацтва призводила до зростання напруги у Подніпров'ї. Під час воєн уряд відновлював реєстр і заохочував до участі якомога більше козаків, тим самим визнаючи легальне становище козацтва і провокуючи покозачення. Але після закінчення війни влада відмовлялася виконувати обіцянки щодо платні, надання привілеїв і збільшення реєстрів. У першій чверті XVII ст. така ситуація повторювалася регулярно. Так, у Хотинській війні взяло участь 40 тис. козаків, але після війни реєстр було обмежено до 3 тисяч, а ті, хто не потрапив до реєстру, мусили повертатися до панів. Крім того, згідно з умовами миру, укладеного між Річчю Посполитою та Османською імперією у результаті Хотинської війни 1621 р., козацтву заборонялося судноплавство по Дніпру у Чорне море. Все це призводило до наростання протиріччя між реальною силою козацтва та його правами і привілеями. Козаки, які не потрапили до реєстру, були найбільш схильними до протестів і повстань. Отже,

головною причиною повстань 1625 – 1638 рр. було загострення конфлікту між урядом і козацтвом, особливо у 1620-ті рр., коли Польща врегулювала зовнішні проблеми і не потребувала військової сили козаків. Ще однією важливою причиною було загострення національно-релігійного протистояння у Речі Посполитій наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Охарактеризуйте початок, перебіг та результати повстання 1625 р. під проводом Марка Жмайла. Зверніть увагу, що до нього призвело обмеження прав козацтва після Хотинської війни. Вже вкотре козаки не отримали платні від уряду. Ситуація загострилася, коли на Київщину з метою посилення контролю уряду над регіоном було надіслано 30-тисячне коронне військо. Проти нього виступили місцеві козаки і селяни та запорожці на чолі з гетьманом Марком Жмайлом. Проте у вирішальній битві жодна зі сторін не здобула перемоги, тому було укладено компромісну Куруківську угоду, за якою всі повстанці були амністовані, реєстр зростав до 6 тисяч, збільшувалася плата реєстровцям, але козацтву було заборонено втручатися у релігійні справи, здійснювати морські походи, мати зносини з іншими державами. Зверніть увагу, що обраний наприкінці повстання гетьман Михайло Дорошенко запровадив поділ козацтва на полки, створивши шість полків: Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський. Поміркуйте, чи Куруківська угода задовольняла інтереси бодай однієї зі сторін і чи могла вона запобігти подальшому протистоянню.

2. При підготовці другого питання майте на увазі, що воно було зумовлене тими ж причинами, що й попереднє. Втім, безпосереднім поштовхом став конфлікт між реєстровим і нереєстровим козацтвом. Згадайте, що Куруківська угода сприяла остаточному поділу козацтва на реєстрове – заможне, привілейоване, яке дотримувалось

поміркованих поглядів, та нереєстрове – незаможне, мало більш радикальні погляди.

У 1629 р. гетьманом було обрано Григорія Чорного. Його лояльність до Польщі призвела до конфлікту з нереєстровими козаками, які звинувативши його у зраді і стратили. У березні 1630 р. гетьманом було обрано Тараса Федоровича. Аналізуючи збройне протистояння повстанців з поляками, зверніть увагу на події, які увійшли в історію під назвою «Тарасова ніч», коли було розгромлено елітний польський загін – Золоту роту. Слід відзначити, що під час повстання Тараса Трясила повстанці випробували нову стратегію, яка, на відміну від попередніх, мала яскраво виражений наступальний характер. Крім того, значно активніше, ніж раніше, відбувалися спроби підняти на повстання весь народ. Цей досвід було враховано під час подальших повстань.

Як і попереднє, повстання Тараса Федоровича закінчилося підписанням компромісної угоди у Переяславі, за якою реєстр було збільшено до 8 тисяч козаків.

3. Проаналізуйте мету виступу Івана Сулими, його перебіг та причини невдачі. Слід згадати, що у 1635 р. поляки збудували Кодацьку фортецю, яка мала контролювати пониззя Дніпра і Січ. Гетьман Іван Сулима разом із запорожцями зруйнував її і винищив гарнізон. Після цього він спробував розпочати повстання, але був схоплений реєстровцями, виданий уряду і страчений у Варшаві.

Доцільно приділити увагу життєвому шляху ватажків повстань – Тараса Федоровича та Івана Сулими.

4. Найбільш маштабним було козацько-селянське повстання 1637 – 1638 рр., яке охопило усе Придніпров’я. У 1637 р. його очолив Павло Бут (Павлюк). Зверніть увагу, що повстання масово підтримали міщани і селяни. Втім, внаслідок поразок козаків наприкінці 1637 р. під Кумейками і Боровицею Павлюка було видано полякам і страчено.

Поміркуйте, чому, попри розправу над козаками, у 1638 р. повстання відновилося з новою силою. Навесні 1638 р. повстанців очолив спочатку Яків Острянин, а згодом Дмитро Гуня. Під час аналізу воєнних дій зверніть увагу на битви під Говтвою та під Жовнином.

Поміркуйте, чому повстання 1637 – 1638 рр. закінчилося поразкою, а козацтво визнало ухвалену польським сеймом «Ординацію Війська Запорозького реєстрового». Проаналізуйте умови цього документу і визначте, які її положення викликали особливе невдоволення козаків (скорочення реєстру до 6 тисяч, скасування козацького самоврядування, відновлення Кодацької фортеці, розташування на Січі залоги з реєстрових козаків тощо). Поміркуйте, чому Н. Яковенко назвала «Ординацію» «греблею, якою 1638 р. уряд загатив козацьке річище» [1].

Насамкінець визначте причини поразки повстань 20 – 30-х рр. XVII ст. та їх наслідки. Серед причин поразки слід відзначити неорганізованість та стихійність дій, відсутність чітко визначеної мети, протиріччя між реєстровим та нереєстровим козацтвом, недосконалість військового озброєння повстанців тощо. Втім, повстання мали велике значення, оскільки сприяли зростанню авторитету козацтва, накопиченню військового досвіду, готували ґрунт для подальшої боротьби.

***

[1] Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005. – С. 284.

Джерела та література:

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1971.

Величко С. Літопис: У 2 т. / С. Величко / [пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука]. – К., 1991. – Т. 1.

Дневник Симеона Окольского // Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке составил Самоил Величко.– К., 1864. – Т. IV. Приложения.

Історія України в документах і матеріалах: у 3 т. – К., 1941. – Т. 3.

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / [под. ред. В. Б. Антоновича]. – К., 1888.

****

Уривалкін О.М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.): Навчальний посібник / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

****

Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К., 1991.

Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VIII: Роки 1626 – 1650.

Крип'якевич І. Історія запорозького війська / І. Крип'якевич. – Львів, 1936.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 2.

****

Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків / О. Апанович. – К., 1991.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994.

Історія України в особах: IX – XVIII ст. – К., 1993.

Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997.

Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. – К., 2006. – Т. 1.

Марочкін В. П. Антифеодальний та визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. / В. П. Марочкін. – К., 1989.

Сушинський Б. Козацькі вожді України: Історичні есе: у 2 т. / Б. Сушинський. – Одеса, 2004. – Т. 1.

Щербак В. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1654 – 1654 рр. / В. Щербак. – К., 1989.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.) / В. Щербак. – К., 2006.

ДЖЕРЕЛА

КУРУКІВСЬКА УГОДА МІЖ ПРЕДСТАВНИКАМИ ПОЛЬСЬКОГО УРЯДУ І КОЗАКАМИ

27 жовтня 1625 р.

Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч забороні уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська. Тим, які через щастя і з волі Божої уникнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення; всі вони, як ті, що лишаться на службі його королівської милості, так і ті, які по волі й. к. м. повернуться в свої домівки, не мусять нести ніякої відповідальності з умовою, що вони виявлятимуть до начальників належну пошану і покору, не будуть втручатися в розпорядження судової і адміністративної влади і захоплювати доходи.

Ми вважаємо справедливим, щоб військо запорозьке, яке складається з підданих й. к. м., мало голову або старшого, за прикладом давніх років, призначеного королем або гетьманами коронними з відома його королівської милості. Тому на основі повноваження, даного від й. к. м. і Речі Посполитої, й. м. пан воєвода сандомирський, гетьман польний коронний [1], з відома всіх нас затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка [2].

І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наслідниками, польськими королями ‹…›

Через те, що король його милість бажає для кращого порядку знати число козаків, щоб мати змогу заохотити більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти правильний список війська запорозького з зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті й. к. м. А що перепис цей зручніше зробити на місці, ніж тут, то ми призначаємо строк з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих 6 тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч з зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. Реєстри ці мусять бути подані або й. м. коронному гетьманові, або панам комісарам, для цього призначеним. Далі списки будуть передані в коронний скарб, а звідти копії будуть повідомлені цим старостам ‹…›

Для війська запорозького ми призначаємо платню на рік 60000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті й. к. м. Києві в день св. Іллі за руським календарем. Крім того, бажаючи, щоб урядові особи ретельніше виконували свої обов’язки на службі й. к. м. і Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, 6 полковим осавулам по 50 злотих, шести полковникам по 100 злотих, шістдесяти сотникам по 50 злотих, судді військовому – 100 злотих.

З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, мусять йти в похід з наказу

коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утискання жителів.

Історія України в документах і матеріалах: у 3 т. – К., 1941. – Т. 3. – С. 62 – 63.

***

[1] С. Конєцпольський.
[2] Михайло Дорошенко був гетьманом реєстрових козаків у 1625 – 1628 рр.

Завдання до джерела:

1. Де, коли і за яких обставин було укладено Куруківську угоду?
2. Яку кількість реєстру було встановлено Куруківською угодою? Порівняйте з попереднім реєстром.
3. Проаналізуйте процедуру обрання гетьмана реєстрових козаків. На Вашу думку, вона свідчила про зростання козацьких прав чи, навпаки, їх обмеження за Куруківською угодою?
4. Які функції мало козацьке військо за Куруківською угодою? Які обмеження встановлювались?
5. Проаналізуйте наслідки Куруківської угоди для козацтва та Речі Посполитої. Чи повною мірою відповідала вона інтересам якоїсь з цих двох ворогуючих сторін? Чому?
6. Яким було ставлення козаків до Куруківської угоди? Чому?

З КОРОЛІВСЬКОЇ ІНСТРУКЦІЇ НА СЕЙМИКИ ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ВІДПРАВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНУ ДЛЯ ПРИДУШЕННЯ РУХУ КОЗАКІВ

Грудень 1625 р.

Проте ледь минулого року ми звільнились від татарських набігів, як виникло внутрішнє свавілля, яке настільки загострилось, що і нам самим стало у тягость і з могутніми сусідами нас сварить; вже зовсім позабувши віру і

підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою, посягають на життя і майно невинних людей. Вся Україна у їх руках, шляхтич у своєму будинку не вільний, у містах і містечках й. к. м. [1] все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони так, що інші подібні ексцеси не пригадуються. Минулого року, напавши на Київ, позорно замучили війта і з ним декілька інших невинних людей з уряду, іншим же за надмірний викуп відкупитися звеліли. Не один шляхетський будинок своїми власними кріпаками під ім'ям козаків скривджений, зганьблений, окривавлений.

Рік тому вони намагались приватним шляхом встановити відносини з калгою султаном і заключити угоду, зобов'язуючись йому служити. Минулого року посольством і дарами зносилися з Москвою. Мир і війну укладають на власний розсуд, вони порушують угоди, укладені Річчю Посполитою.

Цього року, легко наважившись ослухатися суворої заборони й. к. м., вони тричі ходили у море і, хоча зазнали значних збитків від турецького флоту, все ж завдали чимало шкоди у віддалених місцях турецької держави.

Упереджуючи все це, й. к. м. побажав доручити пану воєводі сандомирському, щоб той підвів війська до тих місць, де найбільше поширилося свавілля, причому благоволив використати головних панів сенаторів і тамошніх іменитих людей, щоб вони, спільно з паном гетьманом, вжили усіх можливих заходів, придатних для придушення цього свавілля.

Й. к. м. не сумнівається, що при цьому пан гетьман вчинить так, щоб і гідність й. к. м. і цілість Речі Посполитої відновлені були, щоб ці свавільники дізналися, що вся Річ Посполита все це придушить і більше такого беззаконня терпіти не хоче, і щоб навіть язичники, бачачи, що чинимо настільки суворо з цими порушниками внутрішнього миру і

спокою найближчих сусідів, зрозуміли щиру схильність нашу до дотримання договору і союзу.

Перекладено за виданням:

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – М., 1953. – Т. І. 1620 – 1647 годы / [ред. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский, А. Л. Сидоров и др.]. – С. 64 – 65.

***

[1] Його королівської милості (натоді королем Речі Посполитої був Сигізмунд III Ваза).

Завдання до джерела:

1. Які факти, наведені у документі, свідчать про зростання впливу козацтва на Подніпров'ї?
2. Які дії козаків викликали особливе невдоволення польського уряду? Чому?
3. Яких сусідів Речі Посполитої у документі названо «язичниками»? Про дотримання якого договору з ними зазначено у королівській інструкції?
4. До яких наслідків призвело відправлення польських військ на Україну у 1625 р.?

ОСТРОЗЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ [1] ПРО ПЕРЕЯСЛАВСЬКУ БИТВУ 1630 р.

Друга чверть XVII ст.

1630. Поляки, посполите рушення, хотіли козаків знести і стали обозом під Переяславом і кілька разів спроби мали. І зазнали поразки поляки від козаків, і мало що залишилося від війська польського, і були вимушені примирятися з козаками і уклали перемир'я. Краще домоглися козаки вдома, ніж на море ходячи. Жоден шляхтич не повернувся додому, а черні без лічби, жовніри, німці – усі там полягли.

Перекладено за виданням:

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1971. – С. 136.

***

[1] Острозький літописець – літопис першої половини XVII ст., у якому висвітлено події 1500 – 1636 рр., здебільшого з історії Галичини і Волині.

Завдання до джерела:

1. Під час якого повстання відбулася описана у джерелі битва?
2. Як Ви розумієте вислів: «краще домоглися козаки вдома, ніж на море ходячи»?

З ЛЬВІВСЬКОГО ЛІТОПИСУ [1] ПРО КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1630 р.

Друга чверть XVII ст.

Гетьман Конецьпольський ходив за Дніпро козаків зносити. Людей багатьох стратив і сам ледве вцілів, але все-таки гармати їм залишив і пізнав, що таке козаки! І що з ним відбулося, написано у такий спосіб:

Причини войни з козаками.

«Жовніри до Київа приїхали з тим наміром, щоб спочатку козаків, а потім в усій Україні Русь винищити аж до Москви. А звідки те відомо? Самі інколи зізнавалися під добру думку. Інші жовніри, також православні, отцю митрополиту [2] з милості про те повідали. Та одні у Київі, а інші скрізь понад Дніпром, де ніхто й не пригадає, щоби там стояли. І так злодійства і кривди незносні чинили, людей без причини забиваючи. Перед воскресінням [3] отця митрополита челядника Петра на шматки посікли і трьох підданих». ‹…›

Діло Лащове на самий Великдень.

Козаки, вийшовши з Запорожжя, і того Грицька гетьмана [4], який погано пенязі, кажуть, поділив, котрий унії присягав – сам це визнав – було страчено. Потім, зібравшися, почали купчитися звідусіль. Пан Лащ [5], який йшов до Києва, містечко Лисінку на самий Великдень повністю вирізав, як чоловіків, так і жінок, і дітей, які були у церкві, і попа з ними. По дорозі людей невинних, тільки б русин був, забивали.

А козаки, бачачи військо, вступили за Дніпро і стали у Переяславі ‹…› А Лащ, до Києва дійшовши, напевно, переслідуючи козаків, кілька днів очікував люду і пана гетмана Конецпольського. Потім же, не дочекавшись, пішов до пана Потоцького [6] з людом і козаками реєстровими, котрих дві тисячі було, а 4 – до Тараса пішли за Дніпро. Потім сам гетьман прибув з великим гнівом на козаків і на усю Русь. Переїхавши, одразу за Дніпро переправився, де на першій переправі, тут же під Києвом, козаки капітана німецького живцем спіймали і самого пана гетьмана ледь не спіймали, але втік до Києва. А від них тільки за сто коних кроків був. А капітан, котрого спіймали, значно допомагав козакам у стрільбі.

Переправившись, пан гетьман зупинився під Переяславом, а козаки у місті. Битва була велика у сьому суботу [7]. Пан Лащ, підстергши козаків, котрі у дозор їхали, п’ятсот вершників, взявши жовнірів, штурмував їх і, не діставши їх, дав знати панові гетьману. І пан гетьман жовнірів добрих узяв із собою 2000 і йшов з Лащом. Там же вони козаків на тому місці не знайшовши, на інших натрапили, котрі тим на допомогу йшли. Оповідають, що їх не багато було, тільки десь двісті вершників, а поляки кажуть, що 500. Там же ці козаки, запершися у єдиній шопі, боронилися так, що жодного живцем не спіймали, тільки одного сотника, і то вже пораненого. Проте з обозу польського два гайдуки до козаків перейшли. Вони повідали, що «час маєте, бо і гетьмана в обозі немає». У той час козаки до обозу. А намісником був гетьманським пан Потоцький. Там же була січа, до двох тисяч людей з обох сторін пало. Там же одні були козаки, і інші гармат щонайбільших три взяли і гаківниць дві і у свій обоз переправили. Тоді вже сам пан гетьман поспішив, тоді вже шість годин билися. Коли б не дощ раптово великий перешкодив, можливо би усіх і ноги не випустили, аж гетьман знак покою [8] виставив і перестали. З

тієї битви значних жовнірів 30 до Києва припроваджено – полковників, ротмістрів, серед котрих якийсь пан Ганібаля, котрий був 30 років ротмістром у всій Короні значним і заслуженим, по котрому сам пан гетьман як по отцю плакав, бо його порадами завжди користувались, і другого пана Ганібаля, залежного його служителя, пана Паковського, пана Карського, пана Красноставського, пана Красноводського, пана Красносільського. І була значнійшая битва, у якій пан Стефан, син старший отця митрополита, поліг межи козаками.

Потім козаків щодня прибувало. Оповідають, що під сто тисяч їх було. Переповнилися гнівом особливо за те, що Лащ містечко тоє вирізав, а жовніри Димер, маєтність князя Вишневецького [9] вирізали. (Поляків настільки оточили з усіх сторін, що вже не могли нічого робити, як богач з Лазарем [10]. Обоз обозом, а тут полків незліченно ходить по усій Україні). Де ж який йшов до війська польського, перекривши дорогу, розбили, усе забирали, а якщо гайдуки були, то русь була, залишали, не забивали, а, у їх вбрання вдягнувшися, тих жовнірів кілька сот побили, котрі за гайдуками йшли, бо жовніри думали, що гайдуки стоять, і відчували себе у безпеці. (Також у Копачеві жовнірів усіх забили, і вози їх побрали зі скарбами). Потім і в Димеру жовнірів громили. (Також у Білгороді, під Києвом, жовнірів побили, ще оповідають, що у них коней поштових до шести сот взяли і вози їх з майном; а те було після Святого Духа, у п’ятницю [11]. У неділю Усіх Святих [12] в окопі одразу за Дніпром, у якому сам пан гетьман одразу окопав роту одну, дуже багату, мудру, з усіх панят, яку називали Золота рота – на корогві коло золоте було – на світанку усіх побито, нікого не впустили, і там в окопі поклали і звеліли не звати; де скарби були великі, насильно побрали. Котрих панят самих півтораста було і 7-м, крім челяді, і купців київських з 20 було, котрі живність до обозу постачали. Котра рота стояла, оповідають, у Че[н]стохові, полковником її був якийсь Мишчинський.

Тієї ж неділі другу роту, переправившись через Дніпро, у монастирському містечку побили, то, як під час епідемії, по вулицях і будинках лежали, і тіла їх жовнірські оголені, і підданих монастирських десять забито. Інші від усього повтікали, і сам отець архімандрит був у велкому страху. Других з тієї ж роти в лісі Никольському побили до 50. Одного русина Попеля знайшли в ченця, взяли і розстріляли, а другого з церкви святого Феодосія. Серед них паненя якесь було велике – Гломбоцький, вісімнадцяти всього років, оповідають, і втекло. Проте вони, знайшовши його, казали йому соболину шубу зняти, а він просив тричі, сто тисяч викупу даючи, а вони, ні на що не зважаючи, і того розстріляли.

Наступного дня у Києві 50 байдаків, а човнів без лічби спалили, щоб поляки не мали чим переправитись на той берег до гетьмана. У той час страх великий скрізь був, потім вже відійшли. Того ж дня люд королівський напав, котрий, кажуть, набирався за жидівські пенязі. Пришедши ввечері на містечко, на монастир хотіли ударити і ударили. Однак козаки неподілк були, а до того ж почули дзвонів великий шум, повернулися, опанували монастир і німців відбили. Наступного дня німці знову штурмували монастир, кулі з укріплень на церкву падали, де що за страх був, хто оповість! Потім козаки, а німці, кажуть, впросилися у козаків до містечка, усе містечко сплюндрували, і самому би монастиреві дісталося, якби не особлива ласка Святої Пречистої і тих святих, котрі йому покровительствують. (Тая битва через тиждень велика біля монастиря була).

Потім німці монастир Пустинний святого Миколи, напавши, сплюндрували, усе пограбували, що зберігалось з податків людських і монастирських.

На третій день ті ж німці Йорданський під київським монастирем [13] пошарпали і до Межигірського монастиря хотіли штурмувати, проте ченці охороняли, запобігли тому.

Що ж, розумієте, у якому ми страху були, вже ж у козацькому монастирю, на котрий усі зубами скреготали! І певне, якби їм щодо їх замислів поталанило, усім православним би дісталося, але на тому місці на горі така трагедія точилася.

П'ять миль від Борисполя, у Буржаню, жовнірів тільки 25 залишилось з полутора тисяч, бо їх побито на тому місці.

З королівської роти, що стала у Луцьку і на Русь зухвало похвалялася: «коли повернемо усіх вас, у кулаці тримати будемо», казали, п'ятдесят жовнірів загинуло, окрім слуг. Німців і гайдуків нікого, бо мало що залишилося з тих, що за Дніпром були. Бо ті, що монастирі громили за Дніпром, так кажуть, що триста дуже значних панів коронних загинуло, усього війська до десяти тисяч загинуло.

Пан гетьман, бачачи, що зле, що б'ють, хоч би ще десять разів таке велике військо було, нога би їх не увійшла, молився, чули, бо і його шатер навідували: «Найсвятішая панно, винеси мене звідтіля здорового!». І так про перемир'я просив, і що хотіли козаки, то собі вимовили, що знову козаків хоч сто тисяч. Як і сам бачив, коли йому Тарас [14] обраного війська показав, що залишилось: вже не 6 тисяч їх буде, гетьмана не він, ані король не мають надавати, тільки самі обирати, признав йому рицарство. При панові гетьману отців було чесніших п'ять. Тоді показував їм, сльози витираючи, трупів багато, слова мовлячи: «Ото ж унія – лежить Русь з поляками!».

Перекладено за виданням:

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1971. – С. 105 – 110.

***

[1] Львівський літопис – український літопис 30 – 40-х років XVII століття, у якому відображено події кінця XV – першої половини XVII ст.

[2] Київському митрополиту Іову Борецькому (1620 – 1631 рр.).

[3] Перед Великднем, що у 1630 р. припадав на 28 березня.

[4] Григорій (Грицько) Чорний був обраний у 1629 р. гетьманом реєстрових козаків, проводив компромісну політику щодо польського уряду. Боротьба

між козаками, що не увійшли в реєстр, і реєстровцями, серед яких переважали заможні козаки, набрала форми гострої збройної сутички. Козаки-випищики, які не увійшли до реєстру, наприкінці 1629 р. обрали гетьманом Тараса Федоровича (Трясила), а у 1630 р. стратили Григорія Чорного.

[5] Лащ-Тучапський Самуїл, коронний стражник, перебував на службі у гетьмана польного коронного С. Конецпольського.

[6] Польний гетьман Микола Потоцький.

[7] Сьома субота після Великдня у 1630 р. – 15 травня.

[8] Вірогідно, білий прапор, який був сигналом до припинення битви.

[9] Димер не належав Вишневецьким, а у цей період входив до складу королівських земель.

[10] У євангельській притчі про багатого і Лазаря багатий не зміг підпорядкувати своїй волі «на тім світі» бідного Лазаря, так і поляки виявилися не в змозі підкорити козаків.

[11] Після свята Трійці і Святого Духа, які у 1630 р. припадали на 16 і 17 травня. Найближча п'ятниця після Трійці – 21 травня.

[12] Неділя Всіх Святих – перша неділя після Трійці, у 1630 р. припадала на 30 травня.

[13] Йдеться про Іорданськимй жіночий монастир, який перебував у залежності від київського чоловічого Кирилівського монастиря.

[14] Тарас Федорович (Трясило).

Завдання до джерела:

1. Які причини повстання 1630 р. зазначає літописець?
2. Які відомості про перебіг воєнних дій вміщено у джерелі?
3. Якій з ворогуючих сторін симпатизував літописець? Чому?
4. Чим завершилось повстання 1630 р.?
5. Порівняйте дані Львівського і Острозького літописів про повстання Т. Трясила.

З КОРОЛІВСЬКОЇ ПРОПОЗИЦІЇ НА СЕЙМІ ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ВІЙСЬКОВОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ З МЕТОЮ ЗАПОБІГАННЯ НОВОМУ КОЗАЦЬКОМУ ПОВСТАННЮ

9 січня 1631 р.

Хоча з турецьким султаном за посередництва посла й. к. м. пана старости Уляновського і укладено мир, чому значно сприяла минулої осені готовність королівських військ

під командуванням воєводи сандомирського, важко, однак, очікувати для себе спокою. Крім татар, голодних і до цього заняття одвічно звичних, котрих навіть турки не втримають, якби і хотіли втримати, особливо тому, що у нашому найближчому сусідстві залишено мурзу Кантемира, заклятого ворога держави Речі Посполитої, є чимало свідчень від минулих часів про козацьке свавілля, котре, як засвідчив минулий рік, чим далі, тим більше бере гору. Козаки напали на королівські корогви, що знаходилися на постої, і скористалися різним майном, перебивши багато шляхтичів і слуг, жорстоко розправилися зі своїм старшим, призначеним й. к. м., і іншими старшинами, відданими королю, підняли на повстання майже всю Україну, і, якби пан воєвода сандомирський не проявив своєї звичайної пильності і не зайнявся швидко особисто гасінням цієї пожежі, а також інші, особливо пан краківський, не послали своїх великих загонів, чогось жахливого можна було очікувати у землях Речі Посполитої, оскільки козаки ставили за мету щось більше, ніж робили вигляд. Дійсно, після чималого кровопролиття, як по-іншому і бути не могло з військом, що несе службу, він домігся постанови, затвердженої Куруківською комісією.

Але з огляду на те, що козаки при слушній нагоді легко можуть впасти у звичне для них свавілля, необхідно, як для утримання їх у покорі, так і заради загрози від язичників, попіклуватися про посилення війська на Україні, не допускаючи падіння Речі Посполитої, але завжди, по мірі необхідності, оберігаючи її безпеку.

Перекладено за виданням:

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – М., 1953. – Т. I. 1620 – 1647 годы / [ред. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский, А. Л. Сидоров и др.]. – С. 96 – 97.

Завдання до джерела:

1. Про які події 1630 р. згадується у документі?

2. Вкажіть ім’я гетьмана реєстрового козацтва (у документі – «старшого»), якого було усунуто повсталими козаками у 1630 р.

3. Згадайте умови Куруківської угоди. Де і за яких обставин її було укладено?

4. Про які загрози безпеці Речі Посполитої зазначає король? Чи мав він рацію? Чи підтвердив подальший історичний розвиток Речі Посполитої його побоювання?

5. Яких заходів для запобігання козацькій загрозі планував вжити король? Чи досягли вони поставленої мети? Чому?

З ЛЬВІВСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО ПОВСТАННЯ 1637 – 1638 рр.

Друга чверть XVII ст.

Року 1637.

Того ж року татар піддалося дванадцять тисяч королю польському і присягнули перед гетьманом Конецьпольським, і указано їм мешкати за Дніпром серед козаків. Гетьман, нині польний, староста каменецький, приїхавши до обозу за дорученням гетьмана великого коронного Конецьполського, розказав усьому війську, щоби за Дніпро жити пішли на зиму, говорив для татар, але більше для козаків. А козаки теж не пишнії, ще військо лядське не пройшло, а вони вже десь позаду 5 корогв (їдуть без розбою). Жовніри, бачачи це, стали обозом за Білою Церквою, мовлячи: «Поки нам грошей не дадуть, не будемо роз’їздитися». А вони самі боялися: поб’ють козаки. Що тут було на тій стороні Дніпра: послали продовольство туди, бо самі продовольства не мали, і трапилося, що повз один замок везли. Там шляхтич, маючи надію, що є військо польське, «тож козаків не боїмося», напавши з замку, забрав ті вози козацькі. Ті козаки повідомили козаків. Козаки послали скаргу до пана гетьмана лядського на того шляхтича, а він і тих посланців [1].

Козаки, бачачи зневагу, що не можуть отримати справедливості, вчинили самі собі справедливість: послали кілька сот козаків відібрати своє. Вони, під'їхавши, побили усіх до єдиного, і пана, і пані, і дітей, і усе забрали, що було в замку. Після того було повідомлено гетьмана польського, який, розгнівавшись дуже, послав п'ять корогвей, у яких було сімсот людей, наказали їм місто козацьке вирізати, і жінок, і дітей, тільки щоб був русин, казав губити, бо козаків не було. Про що дізналися козаки, пішло їх з тисячу або більше. Оточивши те місто, віддали їм, але ніхто не знав, де поділися ті сімсот жовнірів, бо і жодного забитого не знайшли, мовили: «Чи їх поїли?». Втім гетьман польний пан Потоцький, довідавшися, де козаки, пішов за ними, і битву вчинили з козаками, але обманом, бо спочатку підіслано жидів з горілкою, і Павлюк пообіцяв жидам, що заплатять. І так поспивалося військо – не могли дати ради собі, не те що битві. А Лащ підстерігав те і гетьману дав знати, і, так напавши, і побили їх.

‹…› Тілько сами не знають, як багато: одні кажуть 6000, інші кажуть 600, треті кажуть 3000, не можуть домовитися. А гетьмана, ані полковника жодного не кажуть, що вбито. А поляки кажуть, що ніби не побито військо, а кількадесят значних панів, ротмістрів, поручників (на великого святого Миколу та битва перед польськими святами була [2]), старих полковників побито. Про те коли довідався пан Замойський, шкодував того, що без його волі зважилися на те: «Бо коли я встану від тієї хвороби, я те поганство розгромлю, а якщо помру, навіки їм ніхто нічого не вчинить». І так, розгнівавшися, ніби його пророцтво збулося, помер напередодні великого православного Різдва Христова ‹…›.

А у козаків зрада учинилася. Павлюка, що був спочатку у Варшаві, коли Сулиму страчено, випущено, коли ж був і в Замостю після випущення, козаки, побачивши, що їх оточено,

видали Павлюка, Томашика і Чечугу, а небіжчика Кизиму у Києві з сином страчено.

Року 1638. Сейм відбувся о середопостю [3], на якому стратили козаків старших, яких козаки видали, того ж Павлюка, і Василя Томашика, і Сахна Черняка, котрий, їх пожалівши, сам поїхав з ними добровільно. І так їх страчено. А на Україні козаки виступали і ляхам образи чинили, німців як мух били, міста палили, жидів різали, як кур, ченців у костелах палили одні, а інші гумна молотили, їздячи, стада забирали, м'ясо до бочок солили, живність собі готували. А потім, під'їхавши під лядський обоз, усіх коней забрали, що бідолахи ляхи, повернувши пиху, мусили піхотою ходити. А потім ляхи, побачивши, що погано, почали у Бога порятунку просити. І так почали їздити і на три обози становилися, бо боялися. А козаки стали і оточилися так міцно, хоча б і кілька років їх діставали, то не дістали б. І так щоразу у ляхів снаряди влучали, хоча й самі хлопи, бо це самі ляхи рахували, казали: «Не пам'ятаємо ніде такої битви у чужих землях, щоб так шляхти, коронних панів загинуло, як тут», тільки самого керівництва польського війська, ротмістрів, поручників – шістьсот, крім слуг, крім німців, яких дуже багато загинуло. І рештки б загинули, але вже повалили у бік, хотіли б назад, але не було можливості, а хоча б хто збирав там їх поміч, нескоро було. Потім почали перемир'я просити, чи, точніше, угоду з собою укладати. І так уклали угоду перед лядським святом [4]. І заборонено їм гетьмана собі обирати, полковників надано їм польських до кожної тисячі, а при кожному полку триста німців-драгунів для остороги ліпшої.

Перекладено за виданням:

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1971. – С. 117 – 118.

***

[1] Захопив.

[2] Напередодні дня єпіскопа Миколая Мірлікійського – 5 грудня.

[3] Сейм тривав з 10 березня до 1 травня 1638 р. у Варшаві.

[4] Перед Великднем, який за римо-католицьким календарем у 1638 р. припадав на 4 квітня.

Завдання до джерела:

1. Що літописець оповідає про причини і початок повстання?
2. Про які битви згадано у джерелі?
3. Чим завершилось повстання 1638 р.?

З «ЩОДЕННИКУ» СИМЕОНА ОКОЛЬСЬКОГО [1] ПРО ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ Я. ОСТРЯНИНА

1638 р.

[Острянин виступив з Запоріжжя]. Виступив тоді ж із Запорожжя Острянин, мов би вже дуже страшно, незвичайно стало, бо з доброю артилерією, бо досить мають обіцяної допомоги, чимало навколо себе бачать прихильників, а Речі Посполитої зрадників: одні порох готують, інші людей, ті гроші, ті провіант, вже шпиталь свій Трахтемирів облаштували, вже монастир їм Межигірський шле благословіння, вже Печерський виявляє честь, вже на водах переправи готові, вже до Острянина річки Псел, Сула, Старець і Дніпро надію несуть: veni, vide, vici, тобто: приходь, побач, перемагай.

Перекладено за виданням:

Дневник Симеона Окольского // Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке составил Самоил Величко.– К., 1864.– Т. IV. Приложения. – С. 194 – 195. – Режим доступу:

http://litopys.org.ua/samovyd/sam21.htm

***

[1] Симеон Окольський (1580 – 1653 рр.) – домініканський ченець, польський хроніст та мемуарист, як капелан у таборі польського гетьмана Миколи Потоцького супроводжував його під час придушення повстань 1637 – 1638 рр., його «Щоденник» з описом тих подій був опублікований у 1638 – 1639 рр.

Завдання до джерела:

1. Яким чином відбувалася підготовка до повстання Я. Острянина?

2. Які настрої, що панували під час повстання у польському таборі, відображено у «Щоденнику» С. Окольського?

МЕЖИГІРСЬКИЙ ЛІТОПИС[1] *ПРО ПОВСТАННЯ Я. ОСТРЯНИНА*

XVII ст.

‹…› знов війну підняли козаки проти Корони Польської, на ім'я Яцко Острянин, Скидан, які під Говтвою битву вчинили і під Лубнами, а князь Вишневецький Ярема з військом своїм, прийшовши під Лубни у свої маєтності, з ними битву вчинив, а вони з обозу втекли, а князь Ярема Вишневецький пішов за ними слідом і осадив їх у місці тісному під назвою Старець, поблизу Дніпра, нижче Жовнина, а Яцко Острянин, піднявши козаків кілька сот, перейшов до царя московського, а цар московський, прийнявши його, осадив тими ж козаками слободу на річці Дон, котру названо Чугуєв, а котрі залишилися у Старці, гетьман Микола Потоцький, гетьман польний, усіх під своє керівництво взяв і полковників поляків над кожним полком поставив.

Перекладено за виданням:

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / [под. ред. В. Б. Антоновича]. – К., 1888. – С. 96.

***

[1] Межигірський літопис – літопис, укладений при Межигірському монастирі на Київщині у XVII ст. Один його список охоплює події 1392 – 1620 рр., другий – 1608 – 1700 рр. Автором вважається настоятель церкви монастиря Ілля Кощаківський.

Завдання до джерела:

1. Про яке повстання оповідається у джерелі?
2. Яку інформацію про повстання Я. Острянина вміщено у Межигірському літопису?

З ЛІТОПИСУ САМІЙЛА ВЕЛИЧКА [1] ПРО ДОЛЮ Я. ОСТРЯНИНА І Д. ГУНІ ПІСЛЯ ПОРАЗКИ ПОВСТАННЯ

Перша третина XVIII ст.

Острянин, бувши перестрашений ляхами під Жолнином, покинув козацьке військо і, схопивши один бунчук, переплив з малою дружиною своєю там, під Жолнином, Сулу та й подався в Московську державу, власне кажучи, на Дон, оскільки донців він знав і дружив з ними – мав у минулому спільні військові промисли: на полі і на морі.

Гуня з Філоненком, почавши чинити трактат з польним гетьманом на Старці, в козацькому окопі, думали таємно і про себе, щоб не бути виданими козаками гетьману, як то під Лубнами видано Путивльця, і заховати в цілості своє здоров'я. Через це, підмовивши на свій задум добрих молодців-козаків і друзів своїх кільканадцять з Філоненком, він, Гуня, звелів їм таємно й ховано, зовсім як належить до походу, з харчовим припасом приготувати один дубас [2]. Вчинивши таке, коли підмовлені козаки були вже готові біля дубаса, а трактат з польним гетьманом і козаками мав закінчитися через ніч, він, Гуня, з Філоненком, віддерши тієї ночі з деревця королівську хоругву та взявши булаву (бо зброю вже було внесено до дубаса), вийшов з окопу начебто оглядати розставлені від себе козацькі караули, а приспівши до приготованого човна, сів у нього з усією своєю дружиною і відплив на Низ, куди йому було потрібно [3], понісши свою молодецьку голову від лядської кари, що мала впасти на неї.

Величко С. В. Літопис: У 2 т. / [пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука]. – К., 1991. – Т. 1. – С. 299.

***

[1] Самійло Величко (близько 1670 – після 1728 рр.) – на початку XVII ст. канцелярист генеральної військової канцелярії, автор козацького літопису, присвяченого подіям 1648 – 1700 рр., а також висвітлено окремі події від 1620 р. Повстання Я. Острянина 1638 р. описано їм на підставі «Щоденника» С. Окольського, але з власними коментарями.
[2] Дубас – човен з дубової колоди, дуб.
[3] Гуня відступив до Московської держави.

Завдання до джерела:

1. Як склалася після поразки повстання доля Я. Острянина та Д. Гуні? Порівняйте її з долею П. Бута.
2. Про які «спільні військові промисли» Я. Острянина з донськими козаками згадує літописець?

«ОРДИНАЦІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО РЕЄСТРОВОГО, ЯКЕ ПЕРЕБУВАЄ НА СЛУЖБІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ», ПРИЙНЯТА ПОЛЬСЬКИМ СЕЙМОМ **1638 р.**

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській власті, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення Бога, як володаря всіх воєн, розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів. Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6000 і які смирились перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде (вибиратись) з-посеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита ‹…›

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана, більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорожжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась на островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспорта комісара: спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз’їздам. В разі великої небезпеки він мусить з’єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ ‹…›

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитої і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто.

Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях, крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати, в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Історія України в документах і матеріалах: у 3 т. – К., 1941. – Т. 3. – С. 96 – 98.

Завдання до джерела:

1. Де, коли і за яких обставин було укладено «Ординацію Війська Запорозького»?
2. Визначте обмеження, які встановлювалися козакам згідно «Ординації».
3. Яку кількість козацького реєстру було визначено «Ординацією»? Порівняйте з попередніми реєстрами.
4. Які функції покладались на комісара, який мав очолювати реєстрове козацтво?
5. Порівняйте систему управління реєстровим військом, запроваджену «Ординацією», з тією, що існувала до 1638 р.
6. Які функції мало виконувати козацьке військо згідно «Ординації»?
7. На яких територіях дозволялося проживання козаків? Чому?
8. Яким було ставлення до «Ординації» представників різних прошарків козацтва? Чому?
9. Схарактеризуйте наслідки «Ординації».

Контрольні запитання та завдання:

1. Визначте передумови і причини козацько-селянських повстань 1620 – 1630-х рр.
2. Які повстання завершились успішно для козаків, а які – ні?
3. Назвіть козацьких ватажків, які очолювали повстання 1620 – 1630-х рр.
4. Назвіть найбільші битви, що відбулися під час повстань 1620 – 1630-х рр.
5. Визначте причини поразки повстань 1620 – 1630-х рр.
6. Які наслідки мали повстання 1620 – 1630-х рр.

Тестові завдання:

1. Оберіть правильне твердження:

В результаті повстання 1625 р. на чолі з М. Жмайлом козацтво уклало угоду з польським урядом, згідно з якою:

1. Всі повстанці були амністовані.
2. Реєстр збільшувався з 3 до 6 тисяч.
3. Скасовувалось козацьке самоврядування.
4. Реєстр скорочувався з 8 до 6 тисяч.

а) усі твердження правильні;
б) правильні тільки перше та друге твердження;
в) правильні тільки друге та третє твердження;
г) усі твердження неправильні.

2. У результаті якого повстання було укладено Куруківську угоду між козацтвом та польським урядом?

а) повстання під проводом М. Жмайла;
б) повстання Т. Федоровича;
в) виступ Івана Сулими;
г) повстання П. Бута, Д. Гуні та Я. Острянина.

3. Яке повстання почалося з відмови козаків підкорятися гетьману реєстровців Григорію Чорному, який проводив пропольську політику?

а) повстання під проводом М. Жмайла;
б) повстання Т. Федоровича;

в) виступ Івана Сулими;
г) повстання П. Бута, Д. Гуні та Я. Острянина.

4. Де відбулися події, відомі як «Тарасова ніч»?

а) біля урочища Курукове; в) у Кодацькій фортеці;
б) під Лубнами; г) під Переяславом.

5. Вкажіть ім'я козацького ватажка, який зруйнував Кодацьку фортецю і спробував підняти повстання, але зазнав невдачі:

а) М. Жмайло; в) І. Сулима;
б) Т. Федорович; г) Я. Острянин.

6. У якій битві повстанці на чолі з Павлюком зазнали поразки?

а) під Кумейками; в) під П'яткою;
б) під Переяславом; г) під Жовнином.

7. Хто з козацьких ватажків був оточений біля села Жовнин на Лубенщині, але зміг прорватися до Московської держави?

а) М. Жмайло; в) П. Бут;
б) Т. Федорович; г) Я. Острянин.

8. Згідно з «Ординацією Війська Запорозького реєстрового» 1638 р.:

а) влада над реєстровцями належала гетьманові, якого обирала загальновійськова рада;
б) запроваджувались посади виборних полковників;
в) реєстр скорочувався до 8 тисяч;
г) на Січі мала перебувати залога з реєстрових козаків.

9. Коли польський сейм ухвалив «Ординацію Війська Запорізького реєстрового»?

а) 1632 р.; б) 1635 р.; в) 1637 р.; г) 1638 р.

10. Встановіть відповідність:

а) повстання під проводом М. Жмайла;	1. 1630 р.;
б) виступ Івана Сулими;	2. 1635 р.;
в) повстання Т. Федоровича;	3. 1625 р.;
г) повстання П. Бута, Д. Гуні та Я. Острянина;	4. 1637 – 1638 рр.

ДОДАТКИ

ПРОГРАМА КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ»

ВСТУП. «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ» ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Предмет і завдання курсу «Історія України литовсько-польської доби». Наукова основа періодизації історії України литовсько-польської доби. Основні джерела та література з історії України, методи роботи над ними під час вивчення курсу.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – СЕРЕДИНІ XIV ст. І ЇХ ПОДІЛ СУСІДНІМИ ДЕРЖАВАМИ

Татарська доба в історії України. Історіографія значення монголо-татарської навали. Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина після монголо-татарської навали за даними писемних та археологічних джерел. Українські землі під владою Золотої Орди у другій половині XIII – середині XIV ст.

Галицько-Волинська держава у другій половині XIII – середині XIV ст. Данило Романович Галицький. Галицько-Волинська держава за наступників Данила Романовича та її занепад. Галицько-Волинський літопис. Історичне значення Галицько-Волинської держави.

Включення українських земель до складу Великого князівства Литовського. Проблема утворення Великого князівства Литовського. Боротьба Польщі і Литви за Галичину і Волинь. Перехід Київщини, Поділля і Чернігово-Сіверщини під владу Великого князівства Литовського.

Приєднання західноукраїнських земель до Польщі. Перша спроба Казимира III приєднати до Польщі Галичину.

Боярське правління в Галичині на чолі з Дмитром Дедьком. Приєднання Галичини до Польщі у 1349 р. Остаточна інкорпорація Галичини до складу Польщі (1387 р.).

Закарпаття у складі Угорщини та Північна Буковина у складі Молдавії.

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – СЕРЕДИНІ XVI ст.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського на межі XIV – XV ст. Суспільно-політичний устрій українських земель у складі Великого князівства Литовського в останній третині XIV ст. Кревська унія 1385 р. Українські землі за князювання Вітовта. Феодальна війна 1430-х рр. Князь Свидригайло. Остаточна ліквідація Волинського і Київського удільних князівств. Литовсько-московські війни кінця XV – початку XVI ст. Перехід Чернігово-Сіверщини до складу Московської держави.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Створення і кодифікація литовсько-руського права. Литовські статути 1529, 1566 і 1588 рр. Політичний і судовий устрій Великого князівства Литовського. Цивільне і кримінальне право.

Соціальна структура українського суспільства у другій половині XIV – першій половині XVI ст. Характеристика феодального стану Великого князівства Литовського (правове становище, основні прошарки, землеволодіння). Характеристика селянського стану (правове становище, основні категорії, повинності).

Економічний розвиток українських земель у XIV – першій половині XVII ст. Сільське господарство. Ремесла та промисли. Внутрішня і зовнішня торгівля, грошовий обіг.

Міста України у XIV – першій половині XVII ст. Правове та адміністративне становище міст. Магдебурзьке право. Цехи. Цеховий устрій ремесла. Найбільші міста України: Львів, Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк.

Культура на українських землях у XIV – першій половині XVI ст. Умови розвитку. Освіта. Культурні зв'язки. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. Література.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Люблінська унія. Проблема польсько-литовської унії в першій половині XVI ст. Люблінський сейм і унія 1569 р. Перехід до складу Польщі Київщини, Волині, Брацлавщини. Політичне становище українських земель у середині XVI – середині XVII ст.

Становище православної церкви у XIV – XVI ст. Розкол у християнській церкві та спроби його подолання. Католицизм, реформація і контрреформація на українських землях. Виникнення братств. Полемічна література.

Релігійне життя у другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. Підготовка церковної унії. Берестейська церковна унія 1596 р. та посилення національно-релігійного гніту. Національно-релігійна боротьба в першій чверті XVII ст. Висвячення ієрусалімським патріархом Феофаном православних єпископів і київського митрополита (1620 р.). Діяльність Іова Борецького і Петра Могили. Становище уніатської та православної церков.

Соціально-економічний розвиток українських земель після Люблінської унії. «Устава на волоки» 1557 р. Поширення фільваркового господарства. Характеристика феодально-шляхетського та селянського станів.

Культура на українських землях у XVI – першій половині XVII ст. Умови національно-культурного відродження в Україні. Розвиток української мови. Пересопницьке євангеліє. Література. Музика і театр. Мистецтво і архітектура. Освіта. Острозька академія. Братські школи. Створення Києво-Могилянської колегії. Єзуїтські колегії. Перші шкільні підручники.

Виникнення книгодрукування. Перші друковані кириличні книги (Ш. Фіоль, Ф. Скорина). Діяльність І. Федорова в Україні. Книгодрукування кінця XVI – першої половини XVII ст. Мистецтво книгодрукування (виготовлення паперу, техніка друку, оформлення книг).

КРИМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Південний та Північний Крим у XIII – XV ст. Перехід Південного Криму до складу Османської імперії. Утворення Кримського ханства. Татарські набіги на українські землі наприкінці XV – у першій половині XVI ст.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО НАПРИКІНЦІ XV – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Виникнення українського козацтва. Причини виникнення українського козацтва. Історіографія проблеми. Територія, умови, час і джерела формування козацтва. Перші згадки про українських козаків.

Формування козацького стану у XVI ст. Козакування населення прикордоння в першій половині XVI ст. Участь козаків у Лівонській війні (1560-ті рр.). Козацька реформа Сигізмунда II Августа. Молдавські походи козацтва 1570-х рр. І. Підкова. Козацька реформа Стефана Баторія. Реєстрове козацтво. Участь козаків у Московській війні 1578 – 1581 рр.

Запорозька Січ. Виникнення перших січей. Д. Вишневецький та його діяльність. Запорозька Січ та її

військово-адміністративний устрій. Військове мистецтво козаків. Запорозька Січ – державно-політичне утворення українського народу.

Боротьба українського козацтва з іноземними загарбниками. Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. Турецько-татарські набіги на Україну та їх наслідки. Боротьба із нападами ординців. С. Кішка. Морські походи козаків. П. Сагайдачний, його політична, військова та просвітницька діяльність. Хотинська війна 1621 р. Зростання і зміцнення козацького стану на початку XVII ст. Основні тенденції розвитку козацтва у першій половині XVII ст.

Козацькі війни 90-х рр. XVI – 20-30-х XVII ст. Передумови розгортання національно-визвольної боротьби. Повстання 1591 – 1593 рр. на чолі з К. Косинським. Молдавські походи козацтва 1594 – 1595 рр. Діяльність козацтва на волості у 1595 – першій половині 1596 рр. С. Наливайко, Г. Лобода. Причини поразки повстань та їх наслідки. Повстання 1625 р. під проводом М. Жмайла, 1630 р. на чолі з Т. Федоровичем (Трясилом). І. Сулима і зруйнування Кодака. Козацьке повстання 1637 – 1638 рр. П. Бут, Я. Острянин, Д. Гуня. «Ординація Війська Запорозького» 1638 р. Значення козацьких повстань у розгортанні національно-визвольної боротьби українського народу. Десятиліття «золотого спокою».

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Галицько-Волинський літопис як джерело з історії України.
2. Свідчення іноземців як джерело з історії України литовсько-польської доби.
3. Зовнішньополітична діяльність Данила Галицького у 1240 – 1264 рр.
4. Містобудування в Галицько-Волинській державі за правління Данила Галицького.
5. Галицько-Волинське князівство за наступників Данила Галицького (1264 – 1340 рр.).
6. Перехід Галичини під владу Польщі.
7. Відносини між Великим князівством Литовським та Золотою Ордою в XIV ст.: руське питання.
8. Битва на р. Сині Води 1362 р.: причини, перебіг подій, результати.
9. Включення Волині до складу Великого князівства Литовського.
10. Включення Київщини, Поділля та Чернігово-Сіверщини до складу Великого князівства Литовського.
11. Політичний устрій на українських землях у складі Великого князівства Литовського за правління Ольгерда.
12. Кревська унія 1385 р. і зміни в становищі українських земель у складі Великого князівства Литовського.
13. Битва на р. Ворскла 1399 р. та її значення в історії України.
14. Історичний портрет князя Свидригайла.
15. Феодальна війна 1430-х рр. у Великому князівстві Литовському: причини, перебіг подій та результати.
16. Олелько Володимирович та Семен Олелькович – останні київські князі.

17. Перехід Чернігово-Сіверщини до складу Московської держави.

18. Повстання Михайла Глинського.

19. Розвиток усної народної творчості у XIII – першій половині XVII ст.

20. Побут і родинне життя українців у XIII – першій половині XVII ст.

21. Сімейне законодавство Великого князівства Литовського.

22. Українські гуманісти XV – XVI ст.: Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський (на вибір).

23. Декоративно-ужиткове мистецтво на українських землях у XIII – першій половині XVII ст.

24. Музичне мистецтво на українських землях у XIII – першій половині XVII ст.

25. Мистецтво книгописання на українських землях у XIII – першій половині XVII ст.

26. Монастирі як осередки культури на українських землях у XIII – першій половині XVII ст.

27. Студенти з українських земель у західноєвропейських університетах.

28. Пам’ятка архітектури литовсько-польської доби (на вибір).

29. Йосип Верещинський.

30. Іпатій Потій.

31. Іван Вишенський.

32. Єлисей Плетенецький.

33. Захарія Копистенський.

34. Іов Борецький.

35. Мелетій Смотрицький.

36. Касіян Сакович.

37. Йосиф Рутський.

38. Пересопницьке євангеліє.

39. Полемічна література другої половини XVI – початку XVII ст.

40. Наукові знання у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

41. Перші шкільні підручники.

42. Життєвий шлях Петра Могили.

43. Магнатські родини на українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст. (Вишневецькі та ін.) (на вибір студента).

44. Родина Острозьких.

45. Особливості господарчого життя Чернігово-Сіверщини у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

46. Політико-адміністративний устрій Чернігово-Сіверщини у 1618 – 1648 рр.

47. Томаківська і Базавлуцька Січі як перші осередки запорозького козацтва.

48. Повсякденне життя запорозького козацтва.

49. Воєнне мистецтво козаків.

50. Військовий, політичний та адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького.

51. Правові норми та судочинство у Війську Запорозькому.

52. Господарче життя запорозького козацтва.

53. Традиційне вбрання та озброєння запорозького козака.

54. Козацькі військові клейноди.

55. Освіта у Війську Запорозькому.

56. Історичний портрет К. Косинського.

57. Історичний портрет С. Наливайка.

58. Молдавські походи І. Підкови.

59. Діяльність С. Кішки.

60. П. Сагайдачний: політична, військова та просвітницька діяльність.

61. Московський похід П. Сагайдачного.

62. Участь козаків у Хотинській війні 1621 р.

63. Повстання 1625 р. під проводом М. Жмайла.

64. Повстання 1630 р. на чолі з Т. Федоровичем (Трясилом).

65. Іван Сулима і зруйнування Кодака.

66. Козацьке повстання 1637 – 1638 рр.

67. Українське козацтво як фактор міжнародних відносин: молдавські походи, стосунки з Кримським ханством та Османською імперією, відносини з Московською державою (можна висвітлити один з вказаних аспектів).

68. Козацтво у боротьбі за відновлення православної ієрархії.

69. «Опис України» Боплана як джерело з історії українського козацтва.

70. «Опис України» Боплана як джерело з української обрядовості.

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

1.Предмет, завдання і періодизація курсу історії України литовсько-польської доби.

2.Джерела до вивчення курсу історії України литовсько-польської доби.

3.Історіографія значення монголо-татарської навали.

4.Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина у другій половині XIII – на початку XIV ст.

5.Галицько-Волинське князівство (1240 – 1340 рр.).

6.Політичний портрет Данила Галицького.

7.Утворення Великого князівства Литовського та його політика щодо руських земель (XIII – перша половина XIV ст.).

8.Українські землі у складі Угорщини та Молдавії у XIV – першій половині XVII ст.

9.Боротьба Польщі і Литви за Галичину і Волинь.

10. Приєднання Київщини, Поділля і Чернігово-Сіверщини до Великого князівства Литовського.

11. Суспільно-політичний устрій українських земель у складі Великого князівства Литовського у другій половині XIV ст.

12. Зміни у політиці Великого князівства Литовського щодо українських земель наприкінці XIV – на початку XV ст.

13. Кревська унія та її наслідки для українських земель.

14. Українські землі за князювання Вітовта (кінець XIV – перша третина XV ст.).

15. Політичний портрет князя Свидригайла.

16. Феодальна війна 1430-х рр. у Великому князівстві Литовському.

17. Остаточна ліквідація Волинського і Київського князівств.

18. Проблема давньоруської спадщини в взаєминах Великого князівства Литовського і Московської держави.

19. Литовсько-московські війни кінця XV – початку XVI ст.
20. Проблема польсько-литовської унії в першій половині XVI ст.
21. Люблінський сейм і унія 1569 р.
22. Створення Литовських Статутів 1529, 1566, 1588 рр.
23. Політичний і судовий устрій Великого князівства Литовського.
24. Цивільне і кримінальне право Великого князівства Литовського.
25. Соціальна структура українського суспільства у XIV – першій половині XVI ст.
26. Історичні умови розвитку культури на українських землях у XIII – першій половині XVII ст.
27. Освіта у XIII – першій половині XVII ст.
28. Література і фольклор литовсько-польської доби.
29. Архітектура і живопис литовсько-польської доби.
30. Південний Крим у XIII – XV ст.
31. Утворення Кримського ханства.
32. Татарські напади на українські землі наприкінці XV – у першій половині XVI ст.
33. Перші згадки про українських козаків.
34. Походження терміну «козак».
35. Причини виникнення українського козацтва.
36. Козакування населення прикордоння в першій половині XVI ст.
37. Проекти козацьких реформ першої половини XVI ст.
38. «Устава на волоки». Поширення фільваркового господарства.
39. Характеристика шляхетського стану у другій половині XVI – першій половині XVII ст.
40. Характеристика селянського стану у другій половині XVI – першій половині XVII ст.
41. Землеробство і тваринництво у XIV – першій половині XVII ст.

42. Ремесло і промисли у XIV – першій половині XVII ст.

43. Внутрішня і зовнішня торгівля у XIV – першій половині XVII ст. Грошовий обіг.

44. Правове та адміністративне становище міст у XIV – першій половині XVII ст. Магдебурзьке право.

45. Цеховий устрій ремесла.

46. Найбільші міста України XIV – першої половини XVII ст. (Львів, Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк).

47. Розкол в християнстві та спроби його подолання (XIII – XV ст.).

48. Становище православної церкви у Великому князівстві Литовському.

49. Католицизм, реформація і контрреформація на українських землях.

50. Виникнення братств.

51. Підготовка церковної унії наприкінці XVI ст.

52. Берестейський собор і унія 1596 р.

53. Релігійна боротьба в Речі Посполитій наприкінці XVI – на початку XVII ст.

54. Становище православної церкви у першій половині XVII ст. Відновлення православної церковної ієрархії.

55. Реформування православної церкви за Петра Могили.

56. Становище уніатської церкви у першій половині XVII ст.

57. Виникнення кириличного друкарства.

58. Діяльність Івана Федорова на території України.

59. Поширення книгодрукування на українських землях наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

60. Мистецтво книгодрукування на українських землях наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

61. Острозька академія. Культурно-освітня діяльність К. Острозького.

62. Навчальні заклади середнього типу (братські школи, єзуїтські колегії, протестантські школи).

63. Києво-Могилянська колегія.

64. Історіографія проблеми причин виникнення українського козацтва.

65. Діяльність Дмитра Вишневецького.

66. Формування запорозького козацтва. Утворення Запорозької Січі.

67. Участь козаків у Лівонській війні.

68. Козацькі реформи Сигізмунда II Августа та Стефана Баторія.

69. Молдавські походи козацтва 1570-х рр.

70. Повстання К. Косинського.

71. Повстання С. Наливайка.

72. Зростання і зміцнення козацького стану на початку XVII ст.

73. Морські походи козаків першої чверті XVII ст.

74. Участь козаків у війнах з Московською державою на початку XVII ст.

75. Ставлення польського уряду до козацької проблеми на початку XVII ст.

76. Участь козаків у Хотинській війні.

77. Історичний портрет П. Конашевича-Сагайдачного.

78. Козацьке повстання 1625 р. під проводом М. Жмайла.

79. Козацьке повстання 1630 р. на чолі з Т. Федоровичем (Трясилом).

80. Виступ І. Сулими.

81. Козацьке повстання 1637 – 1638 рр.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО КУРСУ

1. Оберіть хронологічні межі литовської доби в історії України:

а) 1240 – 1569 рр.; в) 1340 – 1569 рр.;
б) 1240 – 1648 рр.; г) 1340 – 1648 рр.

2. Оберіть хронологічні межі польської доби в історії України:

а) 1340 – 1569 рр.; в) 1569 – 1648 рр.;
б) 1240 – 1648 рр.; г) 1569 – 1696 рр.

3. Як називається зібрання документації щодо українських земель, що велося при польській канцелярії з 1569 по 1673 р.?

а) Литовський статут; в) Литовська метрика;
б) Коронна метрика; г) Руська метрика.

4. Хто з іноземців був послом Ватикану до Золотої Орди, написав історію монголо-татар, в якій вміщено опис українських земель, зокрема, Києва (1246 р.)?

а) З. Герберштейн; в) Г. Боплан;
б) П. Карпіні; г) Е. Лясота.

5. Яка з вказаних пам'яток не належить до наративних джерел?

а) Литовський статут;
б) Галицько-Волинський літопис;
в) Густинський літопис;
г) «Опис України» Г. Боплана.

6. Про кого йдеться: «У 1594 р. із посольством від австрійського імператора прибув на Запорізьку Січ, маючи на меті залучити козацтво до антитурецької коаліції. Під час подорожі вів «Щоденник», в якому описав українські міста, а також січове життя»?

а) П. Карпіні; в) Г. Боплан;
б) А. Кантаріні; г) Е. Лясота.

7. Хто з українських істориків вперше заперечив тезу про повне спустошення Подніпров'я після монголо-татарської навали?

а) М. Костомаров; в) В. Антонович;
б) М. Грушевський; г) М. Максимович.

8. Оберіть ім'я останнього галицько-волинського князя:

а) Лев Данилович; в) Юрій І;
б) Данило Галицький; г) Юрій ІІ Болеслав.

9. Оберіть хронологічні межі існування Галицько-Волинського князівства:

а) 1240 – 1340 рр.; в) 1325 – 1362 рр.;
б) 1199 – 1240 рр.; г) 1199 – 1340 рр.

10. Встановіть хронологічну послідовність правління галицько-волинських князів:

а) Юрій ІІ Болеслав; в) Андрій та Лев ІІ;
б) Данило Романович; г) Юрій І.

11. Коли відбулася битва на р. Сині Води й включення Поділля до складу Великого князівства Литовського?

а) 1362 р.; в) 1365 р.;
б) 1340 р.; г) 1399 р.

12. Встановіть хронологічну послідовність включення українських земель до складу Великого князівства Литовського:

а) Дорогочинська і Берестейська землі; в) Волинь;
б) Київщина; г) Чернігово-Сіверщина.

13. Хто очолював литовську католицьку знать у феодальній війні 1430-х рр.?

а) Вітовта; б) Сигізмунд;
в) Свидригайло; г) Казимир.

14. Встановіть хронологічну послідовність:

а) смерть Олелька Володимировича;
б) призначення київським намісником М. Гаштольда;
в) остаточна ліквідація Волинського удільного князівства;
г) смерть Семена Олельковича.

15. Встановіть хронологічну послідовність:

а) включення до складу Московської держави Чернігово-Сіверщини;

б) перехід верховських князів (Бельовського, Воротинського, Одоєвського) на службу до Івана III;

в) перемога литовського війська на чолі з К. Острозьким над московським в битві під Оршею;

г) виступ М. Глинського.

16. Позначте сучасну назву Шипинської землі:

а) Східне Поділля;
б) Східна Галичина;
в) Північна Буковина;
г) Закарпаття.

17. Встановіть відповідність між історичним діячем та фактами його біографії:

1. К. І. Острозький;	а) виступав проти політики Вітовта щодо ліквідації уділів;
2. Володимир Ольгердович;	б) представник литовської династії Гедиміновичів, який зміг поширити свою владу лише на Волинь; вів тривалу боротьбу з Польщею та Угорщиною за галицькі й волинські землі;
3. Любарт;	в) очолював війська Великого князівства Литовського в битві під Оршею 1514 р.;
4. Юрій II Болеслав.	г) підтримував союзні відносини з Тевтонським Орденом та Литвою, підтримував католицьке духовенство;
	ґ) приєднав Люблінську землю та частину Закарпаття з центром у Мукачево, переніс столицю до Львова.

18. Установіть відповідність між датами та подіями:

1. 1399 р.;	а) «змова руських князів»;
2. 1435 р.;	б) битва під Вількомиром;
3. 1481 р.;	в) повстання М. Глинського;
4. 1508 р.	г) битва на Синіх Водах;
	ґ) битва на р. Ворскла.

19. Установіть хронологічну послідовність подій:

а) битва на Синіх Водах; в) битва на р. Ворсклі;

б) Вількомирська битва; г) Грюнвальдська битва.

20. Установіть хронологічну послідовність подій:

а) укладення Городельської унії;

б) укладення Люблінської унії;

в) укладення Кревської унії;

г) укладення Берестейської унії.

21. Установіть хронологічну послідовність подій:

а) включення українських земель до складу Великого князівства Литовського;

б) втрата Великим князівством Литовським Чернігово-Сіверщини як результат протистояння з Москвою;

в) феодальна війна у Великому князівстві Литовському;

г) ліквідація удільних князівств Вітовтом.

22. Який з Литовських статутів було укладено після Люблінської унії?

а) Перший; б) Другий; в) Третій.

23. Про повноваження кого з представників державної влади Великого князівства Литовського йдеться: «Очолював збройні сили у період війни, здійснював судочинство у справах військових злочинів»?

а) маршалка; в) гетьмана;

б) канцлера; г) підскарбія.

24. Про повноваження кого з представників державної влади Великого князівства Литовського йдеться: «Організував збирання податків, згодом почав очолювати фінансову службу держави»?

а) маршалка; в) гетьмана;

б) канцлера; г) підскарбія.

25. Як у Великому князівстві Литовському називався спеціальний повітовий суд, запроваджений реформою 1564 р., що розглядав земельні справи?

а) гродський; в) копний;

б) доменіальний; д) підкоморський.

26. Як у Великому князівстві Литовському називався суд землевласника над залежними селянами?

а) гродський; в) копний;

б) доменіальний; д) господарський.

27. До лісових промислів відносяться ...

а) ткацтво, гончарство, слюсарство;

б) бортництво, полювання;

в) млинарство, броварництво;

г) золотарство, кушнірство.

28. З українських земель литовсько-польської доби масово експортувалися ...

а) шовкові тканини, прянощі; в) ювелірні прикраси

б) збіжжя, мед, віск; г) коні.

29. Про яку з категорій селянства йдеться: «сільські мешканці, що працювали у господарстві феодала рибалками, конюхами, бортниками та ін.»?

а) тяглі; в) закупи;

б) чиншові; г) службові.

30. Яка з вказаних категорій селянства належала до напіввільних?

а) тяглі; в) закупи;

б) чиншові; г) раби.

31. В якому році було укладено Люблінську унію?

а) 1522 р.; в) 1569 р.;

б) 1557 р.; г) 1596 р.

32. Представники якої верстви Великого князівства Литовського виступали проти укладання Люблінської унії?

а) магнати; в) міщани;

б) селяни; г) шляхта.

33. Представники якої верстви Великого князівства Литовського були зацікавлені в укладанні Люблінської унії?

а) магнати; в) міщани;

б) селяни; г) шляхта.

34. Оберіть твердження, яке не відповідає дійсності:
Згідно з умовами Люблінської унії ...

а) Велике князівство Литовське і Польща об'єднувалися в одну державу – Річ Посполиту;

б) шляхта отримувала право володіти землями в будь-якій частині країни;

в) Волинь, Київщина та Східне Поділля переходили до складу Польщі;

г) православні не мали права брати участь в управлінні державою.

35. В якому році було укладено Берестейську унію?

а) 1522 р.; в) 1569 р.;
б) 1557 р.; г) 1596 р.

36. Оберіть твердження, яке не відповідає дійсності:
Згідно з умовами Берестейської унії ...

а) було визнано зверхність Папи Римського;

б) було збережено православні догмати, обрядовість, календар;

в) православний церковний устрій було замінено на католицький;

г) було збережено церковнослов'янську мову богослужіння.

37. Хто з вказаних православних ієрархів прийняв Берестейську унію?

а) Іпатій Потій; в) Михайло Рогоза;
б) Михайло Копистенський; г) Гедеон Балабан.

38. Хто з вказаних православних владик відмовився прийняти Берестейську унію?

а) Михайло Копистенський; в) Гедеон Балабан;
б) Іпатій Потій; г) Михайло Рогоза.

39. Встановіть хронологічну послідовність надання містам магдебурзького права:

а) Львів; в) Луцьк;
б) Чернігів; г) Київ.

40. Вкажіть назву книги, виданої І. Федоровим в Острозі у 1581 р.:

а) «Апостол»; в) Біблія;
б) «Буквар»; г) «Перло многоцінне».

41. Коли в Чернігові було видруковано першу книгу?

а) 1574 р.; в) 1622 р.;
б) 1581 р.; г) 1646 р.

42. Вкажіть назву навчального закладу вищого типу, заснованого у 1632 р.:

а) Острозька школа; в) єзуїтська колегія в Острозі;
б) Львівська братська школа; г) Київська колегія.

43. В якому році уряд Речі Посполитої визнав православну ієрархію?

а) 1596 р.; в) 1620 р.;
б) 1607 р.; г) 1632 р.

44. Встановіть хронологічну послідовність:

а) конфлікт між православними і католиками з приводу календарної реформи у Львові;
б) видання праці Петра Скарги «Про єдність церкви Божої» із присвятою К. Острозькому, що містила аргументи на користь унії;
в) прийняття «Торчинських артикулів унії»;
г) Берестейська унія.

45. Вкажіть ім'я польського єзуїта, ректора Віленської академії, який започаткував полеміку навколо ідеї унії католицької та православної церков, а наприкінці 1596 р. видав працю «Собор Брестський та його оборона»:

а) І. Вишенський; в) М. Смотрицький;
б) П. Скарга; г) Х. Філалет.

46. Коли було відновлено православну ієрархію?

а) 1596 р.; в) 1620 р.;
б) 1607 р.; г) 1632 р.

47. Встановіть хронологічну послідовність:

а) Флорентійська унія;
б) розкол християнської церкви на православну і католицьку;
в) Берестейська унія;
г) коронація Данила Галицького і прийняття ним унії.

48. Установіть відповідність між визначеннями і поняттями:

1. об'єднання ремісників за професійною ознакою;	а) магістрат;
2. хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок;	б) ратуша;
3. адміністративний орган управління містом, яке мало грамоту на самоврядування;	в) фільварок;
4. привілейований стан, родова знать, дворянство Речі Посполитої, Білорусі й України.	г) цех;
	д) шляхта.

49. Яку назву мала держава, що існувала в XIV – XV ст. в районі сучасного Севастополя?

а) Кримське ханство; в) Трапезундське царство;
б) князівство Феодоро; г) Генуезька республіка.

50. Яку назву мала перша столиця Кримського ханства?

а) Кафа; в) Феодоро;
б) Солхат; г) Чембало.

51. В якому році було утворено незалежне від Золотої Орди Кримське ханство?

а) 1466 р.; в) 1475 р.;
б) 1479 р.; г) 1449 р.

52. В якому році Південний Крим увійшов до складу Османської імперії?

а) 1360; в) 1475;
б) 1452; г) 1449.

53. Яким роком датовано першу згадку про козаків, вміщену у хроніці М. Бєльського?

а) 1489 р.; в) 1499 р.;
б) 1492 р.; г) 1503 р.

54. Яким роком датовано першу документальну згадку про козаків, у якій йшлося про те, що козаки пограбували татарський корабель з купцями поблизу гирла Дніпра?

а) 1489 р.; в) 1499 р.;
б) 1492 р.; г) 1503 р.

55. Хто з істориків вперше обґрунтував тюркомовне походження терміну «козак»?

а) М. Грушевський; в) В. Антонович;
б) Д. Яворницький; г) В. Голобуцький.

56. Хто з правителів Речі Посполитої набрав перший козацький реєстр, що становив 300 осіб?

а) Стефан Баторій; в) Владислав IV;
б) Сигізмунд III Ваза; г) Сигізмунд II Август.

57. Оберіть хронологічні межі повстання К. Косинського:

а) 1591 – 1593 рр.; в) 1595 – 1596 рр.;
б) 1594 – 1595 рр.; г) 1591 – 1596 рр.

58. Оберіть хронологічні межі повстання С. Наливайка:

а) 1591 – 1593 рр.; в) 1595 – 1596 рр.;
б) 1594 – 1595 рр.; г) 1591 – 1596 рр.

59. Встановіть відповідність:

а) 1563 р.; а) молдавські походи І. Підкови;
б) 1621 р.; б) молдавські походи Г. Лободи та С. Наливайка;
в) 1577 р.; в) Хотинська війна;
г) 1594 – 1595 рр. г) молдавський похід Д. Вишневецького;

60. Встановіть відповідність:

а) 1578 – 1581 рр.; а) Лівонська війна;
б) 1621 р.; б) похід на Москву П. Сагайдачного;
в) 1618 р.; в) Хотинська війна;
г) 1559 – 1581 рр. г) Московська війна.

61. До якого століття належать «Пересопницьке Євангеліє» та «Острозька Біблія»?

а) XIV ст.; в) XVI ст.
б) XV ст.; г) XVII ст.

62. Вкажіть ім'я автора слов'янської «Грамматики», що вийшла друком у 1610 р.:

а) П. Беринда; в) З. Копистенський;
б) І. Потій; г) М. Смотрицький.

63. Вкажіть риси, притаманні розвитку української культури у другій половині XVI – першій половини XVII ст.:

1) поширення готичного стилю в архітектурі;
2) вплив європейських традицій;
3) виникнення світського портретного живопису;
4) виникнення мистецтва книжкової гравюри;
5) поширення жанрів пейзажу і натюрморту в живопису;
6) виникнення книгодрукування.

а) 1, 2, 4, 5; в) 1, 2, 3, 4;
б) 2, 3, 4, 5; г) 2, 3, 4, 6.

64. Вкажіть пам'ятки архітектури другої половини XVI – першої половини XVII ст.:

1) Десятинна церква у Києві;
2) Успенська церква у Львові;
3) замок у Підгірцях;
4) будинок Корнякта у Львові;
5) Катерининська церква у Чернігові;
6) Чорна кам'яниця.

а) 1, 2, 4, 5; в) 1, 2, 3, 4;
б) 2, 3, 4, 5; г) 2, 3, 4, 6.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1199 – 1340 рр.	існування Галицько-Волинської держави
1238 – 1264 рр.	правління Данила Романовича у Галицько-Волинському князівстві
1240-ті – 1390-ті рр.	залежність українських земель від Золотої Орди
1245 р.	перемога Данила Галицького у битві під Ярославом
осінь 1245 – весна 1246 рр.	поїздка Данила Галицького у Золоту Орду
1252 р.	похід золотоординського воєводи Куремси на Галицько-Волинське князівство
1253 р.	коронування Данила Галицького у Дорогочині, спроба церковної унії на місцевому рівні
1254 – 1257 рр.	боротьба Данила Галицього з золотоординським воєводою Куремсою
1256 р.	перша згадка про заснування Львова
1258 – 1259 рр.	походи на Галицько-Волинську державу золотоординського воєводи Бурундая
1261 р.	Німфейський договір між Генуєю та Візантією, за яким генуезці отримали виключне право на плавання в Чорному морі в обмін на допомогу Візантії при відвоюванні Константинополя
1264 – 1301 рр.	правління Лева Даниловича
1266 р.	перехід Кафи під контроль міста-держави Генуя
1269 – 1288 рр.	правління князя Володимира Васильковича на Волині
1280 – 1320 рр.	перебування частини Закарпаття з центром у Мукачево у складі Галицько-Волинської держави
1300 р.	переїзд київського митрополита до Володимиро-Суздальського князівства

1301 – 1308 (1315) рр.	князювання Юрія І Львовича у Галицько-Волинській державі
1303 р.	створення Галицької митрополії
1308 (1315) – 1323 рр.	дуумвірат Андрія та Лева ІІ
1320-ті	остаточне утвердження Угорщини у Закарпатті
1325 – 1340 рр.	правління Юрія ІІ Болеслава у Галицько-Волинському князівстві
1339 р.	надання магдебурзького права Сяноку
1340 – 1349 рр.	боярське правління у Галичині
1345 – 1377 рр.	правління Ольгерда Гедиміновича у Великому князівстві Литовському
1349 р.	приєднання Галичини до Польщі
1352 р.	перехід Волині під владу Великого князівства Литовського
1356 р.	надання магдебурзького права Львову
1357 р.	встановлення контролю Генуї над Балаклавою і початок будівництва фортеці Чембало
1359 р.	утворення Молдавського князівства, до складу якого увійшла Північна Буковина (Шипинська земля)
1362 р.	битва на р. Сині Води і включення Поділля до складу Литовської держави
1362 – 1363 рр.	перехід до складу Великого князівства литовського Київщини
1362 (1363) – 1394 рр.	правління у Києві Володимира Ольгердовича
1365 р.	поширення влади Генуї на Судак
1370 р.	смерть польського короля Казимира ІІІ, престол якого успадкував король Угорщини Людовік І Анжуйський, внаслідок чого Галичина відійшла до Угорського королівства

1374 р.	надання магдебурзького права Кам'янцю-Подільському
1375 р.	створення Галицької католицької митрополії
1377 – 1392 рр.	правління Ягайла Ольгердовича у Великому князівстві Литовському
1380-ті рр.	угоди між ханом Золотої Орди Тохтамишем та Генуєю, згідно з якими південне узбережжя Криму від Чембало (Балаклави) на заході до Кафи та Солдаї (Судака) на сході, яке перебувало під формальною зверхністю Золотої Орди, переходило під владу Генуї
1385 р.	Кревська унія між Польщею і Великим князівством Литовським
1387 р.	остаточне приєднання Галичини до Польського королівства
1380-ті – 1390-ті рр.	ліквідація Волинського, Київського, Новгород-Сіверського та Подільського удільних князівств
1392 р.	Островська угода між Вітовтом та Ягайлом, за якою Вітовт став пожиттєвим правителем Великого князівства Литовського, відтак частково відновлювалася політична самостійність Литовської держави
1395 р.	проголошення Вітовта великим князем литовським
1392 – 1430 рр.	правління Вітовта у Великому князівстві Литовському
1395 р.	похід Тимура на Крим та Подніпров'я
1398 р.	ярлик Тохтамиша Вітовту, яким золотоординський хан передав під контроль Великого князівства Литовського Київщину, Переяславщину, Чернігівщину і степи на правому березі Дніпра в обмін на допомогу в боротьбі з Тимуром

1397, 1398 рр.	походи Вітовта у пониззя Дніпра та Крим
1399 р.	битва на р. Ворскла між Вітовтом та його союзником колишнім ханом Золотої Орди Тохтамишем, з одного боку, і золотоординцями на чолі з ханом Тимур-Кутлуком та еміром Едигеєм – з іншого.
1401 р.	Віленська угода (унія), за якою Вітовт визнавався довічним правителем Великого князівства Литовського, яке після його смерті мало перейти під владу польського короля, що означало васальну залежність Литовської держави від Польщі
1410 р.	Ґрюнвальдська битва
1413 р.	Городельська унія між Польщею і Великим князівством Литовським
1416 р.	напад татар на чолі з Едигеєм на Київ
1430 – 1432 рр.	правління великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича
Початок 1430-х рр.	приєднання Західного Поділля до Польщі
1430-ті рр.	феодальна війна у Великому князівстві Литовському
1432 р.	надання магдебурзького права Луцьку
1434 р.	утворення Галицького та Подільського воєводств у складі Корони Польської
1439 р.	Флорентійська унія – спроба об’єднання католицької та православної церков
1435 р.	битва під Вількомиром між литовсько-польським військом великого князя Литовського Сигізмунда Кейстутовича та руським військом на чолі з Свидригайлом Ольгердовичем
1440 р.	відновлення Київського та Волинського удільних князівств

1452 р.	остаточна ліквідація Волинського удільного князівства
1440 – 1455 рр.	правління київського князя Олелька Володимировича
1449 р.	утворення Кримського ханства
1455 – 1470 р.	правління київського князя Семена Олельковича
1458 р.	поділ Київської митрополії на Київську (православні єпархії південно-західної Русі) та Московську (єпархії північно-східної Русі)
1468 р.	«Судебник» Казимира
1471 р.	остаточна ліквідація Київського удільного князівства
1475 р.	захоплення Османською імперією південного Криму
1478 р.	перехід Кримського ханства у васальну залежність від Османської імперії
1481 р.	«змова князів» Михайла Олельковича, Івана Ольшанського, Федора Бельського
1482 р.	перший похід кримських татар на Київ
1484 р.	турецьке військо взяло Кілію та Білгород, Північне Причорномор'я відійшло до складу Османської імперії
1489 р.	перша писемна згадка про козаків
1490 – 1492 рр.	повстання під проводом Мухи та А. Борулі, яке охопило Буковину, Галичину, Молдавію
1491 р.	видання Ш. Фіолем перших друкованих кирилицею книг «Часословець» та «Октоїх»
1492 р.	перша документальна згадка про козаків
1494 – 1497 рр.	надання магдебурзького права Києву
Кінець XV ст.	початок збройної боротьби Московської держави з Великим князівством Литовським за «давньоруську спадщину»
1500 – 1503 рр.	литовсько-московська війна, внаслідок якої Чернігово-Сіверщина відійшла до складу Московської держави

1502 р.	похід козаків проти татар до Тягінського порогу на Дніпрі
1507 – 1508 рр.	московсько-литовська війна, що завершилась мирною угодою, яка юридично закріпила перехід Чернігово-Сіверщини до складу Московської держави
1508 р.	виступ М. Глинського проти великого князя литовського Сигізмунда I
1514 р.	битва під Оршею, в якій литовсько-руське військо на чолі з К. Острозьким здобуло перемогу над московським військом
1526 р.	поділ Закарпаття між Австрією та Семиграддям, яке перебувало у васальній залежності від Туреччини
1528 р.	«попис земський» – перепис шляхти Великого князівства Литовського
1529 р.	Перший Литовський статут
1529 р.	перша згадка про опришків
1533 р.	проект організації регулярної прикордонної служби козаків черкаського старости Є. Дашкевича
1538 р.	перший відомий похід козаків на чайках на Очаків
1538 р.	перехід Молдавії, до складу якої входила Північна Буковина, у залежність до Османської імперії
1552 – 1556 рр.	спорудження Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця фортеці
1556 – 1561 рр.	«Пересопницьке Євангеліє»
1557 р.	«Устава на волоки»
1558 – 1583 рр.	Лівонська війна Московського царства проти Лівонського Ордену (існував до 1561 р.) та його союзника Великого князівства Литовського (з 1569 р. – Речі Посполитої)

1566 р.	Другий Литовський статут
1569 р.	Люблінська унія між Литвою та Польщею. Утворення польсько-литовської держави Речі Посполитої і перехід до складу Польщі Підляшшя, Волині, Київщини, Брацлавщини,
1560-ті – 1593 рр.	існування Томаківської Січі
1572 р.	універсал Сигізмунда II Августа про утворення найманого козацького війська – початок реєстрового козацького війська
1573 р.	заснування Іваном Федоровим першої в Україні друкарні у Львові
1574 р.	видання у Львові Іваном Федоровим першої друкованої на українських землях книги – «Апостола»
1578 р.	заснування Острозької слов'яно-греко-латинської академії
1577 – 1578 рр.	похід козаків на чолі з Іваном Підковою у Молдавію
1578 р.	козацька реформа Стефана Баторія
1581 р.	видання І. Федоровим Острозької Біблії
1588 р.	Третій Литовський статут
1591 – 1593 рр.	козацька війна на чолі з К. Косинським
1594 – 1638 рр.	існування Базавлуцької Січі
1594 – 1596 рр.	козацька війна під проводом С. Наливайка, Г. Лободи, М. Шаули
1597 р.	польський уряд оголосив козацтво поза законом
1596 р.	Берестейська унія, утворення греко-католицької церкви
1601 р.	скасування польським урядом рішення про заборону козацтва

1604 р.	перебування війська Лжедмитрія І на Чернігово-Сіверщині
1606 р.	похід козаків на Варну
1608 р.	відкриття у Львові єзуїтської колегії
1609 р.	похід козаків на Кілію, Ізмаїл і Акерман
1614 р.	похід козаків на Трапезунд і Синоп
1615 р.	напад козаків на Стамбульську гавань
1615 р.	заснування Київського Богоявленського братства і друкарні у Києво-Печерській лаврі
1616 – 1622 рр.	гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного
1616 р.	похід козаків на чолі з П. Сагайдачним на Кафу
1617 р.	Вільшанська угода, за якою реєстр становив 1 тисячу чоловік, а нереєстрові козаки мали повертатися під владу шляхти
1618 р.	похід козаків на чолі з П. Сагайдачним на Москву і Деулінське перемир'я, за яким Чернігово-Сіверщина відійшла від Московської держави до Речі Посполитої
1619 р.	Роставицька угода, за якою обмежувалась чисельність козацького реєстру
1620 р.	битва під Цецорою, в який польське військо зазнало поразки від турецько-татарського
1620 р.	відновлення православної церковної ієрархії
1620 – 1631 рр.	Йов Борецький очолював Київську митрополію
1621 р.	Хотинська війна між Річчю Посполитою та Османською імперією
1623 р.	надання магдебурзького права Чернігову
1623 – 1628 рр. (з перервами)	Михайло Дорошенко – гетьман запорозького козацтва
1625 р.	козацьке повстання Марка Жмайла, Куруківська угода

1625 р.	запровадження поділу козацтва на 6 полків: Київський, Каневський, Корсуньський, Білоцерківський, Переяславський і Черкаський
1630 р.	козацьке повстання під проводом Тараса Трясила (Тараса Федоровича)
1632 – 1634 рр.	участь козаків у Смоленській війні на боці Речі Посполитої
1632 р.	заснування Київської колегії
1632 р.	проголошення королем Речі Посполитої Владиславом IV «Статей для заспокоєння народу руського», якими узаконювалось існування православної церкви
1632 – 1647 рр.	Петро Могила очолював Київську митрополію
1635 р.	спорудження поляками фортеці Кодак на Дніпрі
1635 р.	зруйнування козаками на чолі з Іваном Сулимою фортеці Кодак
1637 р.	козацьке повстання Павла Бута (Павлюка), поразки повстанців під Кумейками і Боровицею
1638 р.	ухвалення сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького», за якою реєстр зменшувався до 6 тисяч козаків, скасовувалось козацьке самоврядування і судочинство, на Січі та у фортеці Кодак мали перебувати польські залоги
1638 р.	козацьке повстання під проводом Якова Остряниці і Дмитра Гуні
1638 – 1652 рр.	існування Микитинської Січі
1638 – 1648 рр.	доба «золотого спокою» у Речі Посполитій

СЛОВНИК [1]

Берестейська унія (1596 р.) – об'єднання Київської митрополії з Римською Церквою, результатом якого стало утворення греко-католицької Церкви.

Бояри – збірна назва представників феодального стану, які обіймали друге після князя місце в управлінні державою від давньоруських часів. За литовсько-польської доби вище боярство почали називати панами, середнє – зем'янами, а нижче – боярами-слугами, «панцирними» та путніми боярами.Частина збіднілих бояр у період формування і розвитку українського козацтва поповнювала його ряди, з їх середовища походила значна частина козацьких ватажків XVI – XVII ст.

Братства – національно-релігійні організації православних міщан України та Білорусі, які виникли в XVI ст. Вони створювались при православних церквах і виконували не лише релігійні, а й політичні, економічні, культурно-просвітницькі та інші функції.

Вертеп (старослов'янською – печера) – народний театр маріонеток, поширений в Україні у XVII – XVIII ст.

Війт – в українських містах, що мали магдебурзьке право, виборна службова особа, яка очолювала магістрат.

Волоки – земельні ділянки площею від 16,8 до 21,8 га.

Дике поле – доволі широка смуга, своєрідна буферна зона між Кримським ханством і Литовським князівством (з 1569 р. – Річчю Посполитою).

Гетьман (від німецького Hauptman, польського hetman – начальник) – назва вищих воєначальників у Польщі й Литві. Після утворення у 1572 р. козацького реєстрового війська так називали його очільників.

Городові козаки – частина українського козацтва, яке проживало не на Січі, а на волостях або в містах, що перебували під владою місцевої адміністрації Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої.

Інтермедія – невеличкий розважальний драматичний твір, який виконують між актами вистави.

Кальвінізм – один з напрямків протестантизму, що виник у XVI ст. у Швейцарії і був поширений, зокрема, на українських землях. Кальвіністи визнавали лише Святе письмо, обстоювали ідеї ощадливості, сумлінної праці.

Клейноди – символи влади козацької старшини.

Контрреформація – рух, спрямований на оновлення католицької церкви, що виник як реакція на поширення протестантизму. На українських землях набув особливого поширення з кінця XVI ст.

Копа – зібрання, схід сільської общини в Україні у XV – XVIII ст.

Корогва (хоругва) – військовий прапор, один з військових клейнодів.

Кревська унія (1385 р.) – державно-політичний союз Королівства Польського і Великого князівства Литовського.

Лава – колегія магістрату, яка розглядала кримінальні судові справи.

Литовські статути – кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на українських землях в XVI – першій половині XIX ст.

Люблінська унія 1569 р. – договір про об’єднання Великого Литовського князівства з Польщею в одну державу – Річ Посполиту. В результаті унії до Польщі відійшов ряд українських земель.

Магдебурзьке право – право міст на самоврядування.

Магістрат – орган міського самоврядування. Відав адміністративними, господарськими, фінансовими, поліцейськими та судовими справами.

Наратив (лат. nārrātio – розповідь, оповідання) – описові історичні джерела.

Наративний – оповідний.

Панщина – один з різновидів земельної ренти, що полягав у безоплатній роботі селян у господарстві феодала (обробіток панських земель, будівництво та ремонт будинку, господарських споруд, мостів, доріг тощо).

Патриціат – вищий, найбільш заможний прошарок міського населення.

Протестантизм – один із найпоширеніших напрямів у християнстві, що виник у період Реформації у XVI ст. Протестантизму притаманні ідеї спрощення культу, ведення богослужіння на родних мовах, відмова від поділу на духовенство і мирян тощо.

Рада – колегія магістрату, у віданні якої пребували адміністративні, господарчі, фінансові, поліцейські питання, цивільні судові справи.

Реєстрові козаки – частина українських козаків, прийнятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених до списку (реєстру).

Реформація – церковно-релігійна і суспільно-політична течія, спрямована проти католицької церкви, що обстоювала ідеї оновлення християнства. У XVI ст. ідеї Реформації набули поширення на українських землях.

Сейм – станово-представницький орган у Польщі та Речі Посполитій.

Соцініанство – радикальна течія протестантизму, що проголошувала Ісуса Христа людиною, заперечувала вчення про Трійцю тощо. Найбільшого поширення набула у Речі Посполитій у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Ставропігія – звільнення від підпорядкування місцевим церковним ієрархам. На українських землях надавалася насамперед церковним братствам, які підпорядковувались безпосередньо Константинопольському патріарху.

Тяглі селяни – залежні селяни, які сплачували данину і відбували панщину, обробляючи землю пана власною худобою (кіньми, волами) й реманентом.

Українська греко-католицька церква (УГКЦ) – найбільша (понад 5,5 мільйонів віруючих) католицька церква східного обряду в світі, утворена після проголошення Берестейської унії у 1596 р.

Унія (від лат. unio або лат. union – «союз», «об'єднання») – союз, спілка, об'єднання, єдність.

«Устава на волоки» (1557 р.) – аграрна та фінансово-податкова реформа на території Великого князівства Литовського, затверджена 1 квітня 1557 р. польським королем, великим князем литовським Сигізмундом II Августом. Реформу було проведено у великокнязівських володіннях у Литві, Білорусі та частково в Україні – у Кременецькому повіті, Ратненському і Ковельському староствах на Волині. Усі земельні володіння великого князя вимірювалися і поділялися на ділянки – волоки (від 16,8 до 21,8 га в залежності від місцевості), що були одиницею оподаткування. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянами. Кожне тяглове селянське господарство отримувало у користування одну волоку, яка розмежовувалася на три смуги (трипільна система). Реформа збільшила селянські повинності і посилила закріпачення селян, зменшила площу земель громадського користування (пасовища, луки) і фактично позбавила селян права користуватися лісами. Водночас трипільна система землеробства значно збільшувала продуктивність праці. У другій половині XVI ст. реформу запроваджували в магнатських, шляхетських і церковних володіннях з метою створення фільварків.

Федерація – союзна держава, до складу якої входять державні утворення – суб'єкти федерації.

Фільварок – багатогалузеве панське господарство, орієноване на ринок.

Холоп – підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше – двірський слуга, кріпак.

Цехи – закриті корпоративні спілки, що складалися з ремісників однієї або кількох споріднених спеціальностей, на українських землях поширювались з XIV ст.

Челядь – безправні раби, полонені, які перебували у цілковитій залежності від господаря.

Чиншові селяни – категорія особисто вільних селян, які отримували землю від держави чи приватного власника і за право її обробітку мали сплачувати чинш у формі натурального оброку чи грошової ренти.

Шляхта – привілейований стан у Польщі, а з XVI ст. – у Великому князівстві Литовському.

Ясир – бранці, яких захоплювали татари і турки під час грабіжницьких походів на українські землі.

***

[1] При складанні словника використано: Довідник з історії України / [за ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – К., 1993; Енциклопедія історії України: Т. 1: А – В / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К., 2003; Енциклопедія історії України: Т. 2: Г – Д / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К., 2004; Енциклопедія історії України: Т. 3: Е – Й / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К., 2005; Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка – Ком / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К., 2007; Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К., 2008; Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла – Мі / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К., 2009; Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл – О / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К., 2010; Малий словник історії України / [відповідальний редактор В. Смолій]. – К., 1997.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. – СПб., 1848. – Т. III.

2. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1971.

3. Блез де Виженер. Описание Польского королевства / Б. де Виженер // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси / [пер. К. Мельник]. – К., 1890. – Вып. I.

4. Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – К., 1990.

5. Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – Львів, 1998.

6. Буквар Івана Федорова. – К., 1975.

7. Булос ібн аз-Заїм (Павло Халебський). Подорож патріарха Макарія (уривки) / [перекл., передмова і коментарі Я. Полотнюка] // Дзвін. – 1990. – № 9. – С. 119 – 124.

8. Величко С. Літопис: У 2 т. / [пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука]. – К., 1991. – Т. 1.

9. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XV – середина XVII ст.). – У 2-х ч. – К., 2008. – Ч. 2 (Додатки).

10. Вишенський І. Твори / [пер. В. Шевчука]. – К., 1986.

11. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – М., 1953. – Т. I. 1620 – 1647 годы / [ред. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский, А. Л. Сидоров и др.].

12. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002.

13. Ґваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. Ю. Мицик. – К., 2007.

14. Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии / С. Герберштейн / [пер. Н. И. Щавелевой]. – М., 1988.

15. Гравюри Франциска Скорини. – Минск, 1972.

16. Грамоти XIV ст. / [упоряд. М. М. Пещак]. – К., 1974.

17. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакциею Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868.

18. Груневег М. З подорожніх записок (фрагменти) // На переломі. Друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 280 – 287.

19. Давня українська література: Хрестоматія / [упор. М. М. Сулими]. – К., 1998.

20. Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / [пер. А. И. Малеина; под. ред. Н. П. Шастиной]. – М., 1957.

21. Дневник Симеона Окольского // Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке составил Самоил Величко.– К., 1864. – Т. IV. Приложения.

22. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. Кн. I – VI. / [пер. Н. И. Щавелевой]. – М., 2004.

23. Дрогобич Юрій. Роки і пророцтва / Ю. Дрогобич / [уклад. і наук. ред. В.М. Вандишев]. – Х., 2002.

24. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. – Л., 1986.

25. Записки Тимофея Титловского 1620 – 1621 // Летопись событий в Юго-Западной Росии в XVII веке составил Самоил Величко.– К., 1864. – Т. IV. Приложения. – С. 147 – 182.

26. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / [упоряд. В. Крекотень, В. Шевчук, Р. Іванченко]. – К., 2006.

27. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1991.

28. Історія України в документах і матеріалах: у 3 т. – К., 1941. – Т. 3.

29. Історія України: Джерельний літопис / [упоряд. В. І. Червінський, М. І. Обушний, Т. Ю. Горбань, В. Є. Кругляков та ін.]. – К., 2008.

30. Історія України: Документи. Матеріали / [уклад. В. Ю. Король]. – К., 2002.

31. Киево-Печерский патерик. – К., 1990.

32. Київський літопис першої чверті XVII ст. / [вступна стаття та підготовка до друку В. І. Ульяновського, Н. М. Яковенко] // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 107 – 120; 1989. – № 5. – С. 103 – 114.

33. Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / [підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука]. – К., 2007.

34. Коли земля стогнала: друга половина XVI – перша половина XVII ст. / [упоряд. В. О. Щербак]. – К., 1995.

35. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

36. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1989.

37. Літопис Самовидця. – К., 1971.

38. Лясота Е. Щоденник (фрагменти) // На переломі. Друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 277 – 280.

39. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян / [пер. В. И. Матузовой]. – М., 1994.

40. Мемуари до історії південної Русі. Михайло Литвин, Б. де Віженер, Л. Горецький, Е. Ляссота. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. I (XVI ст.).

41. Між двох вогнів: друга половина XVI – перша половина XVII ст. / [упоряд. І. О. Ворончук]. – К., 1996.

42. Мюллер Иоган Йоахім. Історична дисертація про козаків / [пер. з латин. Ю. Мицик, М. Кулінський] // Всесвіт. – 1988. – № 6. – С. 131 – 137.

43. Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Выпуск 2 (От Днестра до Москвы). Книга IV. Украина и Киев // Чтения в Обществе истории и древностей российских.– 1897. – Кн. 4 (183).

44. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження / [редкол.: В. І. Шинкарук та ін.]. – К., 1988.

45. Перлини духовності. Твори української світської літератури від часів Київської Русі до XVII ст. – К., 2003.

46. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / [упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін.]. – К., 1975.

47. Полное собрание русских летописей. Летописи белорусско-литовские / [под ред. М. Улащика].– М., 1980.– Т. 35.

48. Привілеї міста Львова (XIV – XVIII ст.) / [упоряд. М. Капраль]. – Львів, 1998.

49. Привілеї міста Львова XIV – XVIII ст. (XIV – XVIII ст.): Збірник документів / [упоряд. М. Капраль].– Львів, 2010. – Т. 1.

50. Привілеї національних громад міста Львова (XIV – XVIII ст.) / [упоряд. М. Капраль]. – Львів, 2010.

51. Руська (Волинська) метрика. Регести документів коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569 – 1673 / [упор. Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков та ін.]. – К., 2002.

52. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / [под. ред. В. Б. Антоновича]. – К., 1888.

53. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Издан Временною Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1874.

54. Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / [упор. Г. Боряк, К. Вислобоков, Т. Ю. Гирич та ін.]. – К., 1993.

55. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. / [упоряд. О. В. Русина]. – К., 1994.

56. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск, 1960.

57. Статут Великого княжества Литовского 1588 года. – Минск, 1988.

58. Статут Великого княжества Литовского 1588 р. – Минск, 1988.

59. Статути Великого князівства Литовського. У 3 т., 4 кн. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2003 – 2004.

60. Стрийковський М. Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі // Дзвін. – 1990. – № 1. – С. 105 – 113; № 2. – С. 123 – 133; № 3. – С. 105 – 112; № 4. – С. 107 – 120.

61. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К., 1990.

62. Українська література XIV – XVI ст. / [ред. В. Л. Микитась; упоряд. В. П. Колосова]. – К., 1988.

63. Українська література XVII ст. / [упоряд. В. І. Крекотня; ред. О. В. Мишанич]. – К., 1987.

64. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: у 2 ч. / [відп. ред. В. М. Нічик]. – К., 1995.

65. Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [Б. І. Білик, Л. В. Дячук, Я.С. Калакура та ін.]. – К., 1993.

66. Хрестоматія з історії Української РСР / [за ред. І. О. Гуржія]. – К., 1959. – Т. 1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.

67. Хроника Быховца / [пер. Н. Н. Улащика]. – М., 1966.

68. Чернігівський літопис / [підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика] // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4 (10). – С. 105 – 122.

69. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / [підгот. до друку А. З. Барабой і О. А. Бевзо; пер. Ю. І. Назаренка]. – К., 1993.

70. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблова / [переклад, підготовка до друку, редагування Л. В. Пащина, Г. І. Калайда, А. Л. Сокульський] // Запорозька старовина. – К.; Запоріжжя, 2003. – С. 222 – 277.

71. Щоденник Еріха Лясоти // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97 – 110.

72. Ян Длугош. Грюнвальдская битва / [пер. Г. А. Стратановского]. – М., 1962.

Література

Підручники та посібники

1. Бойко О. Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / О. Д. Бойко. – К., 1999.

2. Бокань В. А. Історія культури України: Навч. посібник / В. А. Бокань. – К., 2002.

3. Борисенко В. Курс української історії / В. Борисенко. – К., 1997.

4. Історія України. Курс лекцій: у 2-х ч.– К., 1992. – Ч. 1.

5. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / [за ред. В. М. Литвина]. – К., 2006.

6. Історія України. Нове бачення: у 2-х т. –К., 1996. – Т. І.

7. Історія України / [під ред. Ю. Зайцева]. – Львів, 1996.

8. Історія України / [під ред. В. А. Смолія]. – К., 2002.

9. Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII – середина XVII ст.) / О. М. Уривалкін. – К., 2005.

10. Шевчук В. П. Історія української державності: Курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К., 1999.

11. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К., 1998.

Наукові праці

12. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К., 1991.

13. Архитектура Украинской ССР. – М., 1954. – Т. 1.

14. Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV ст. / С. А. Беляева. – К., 1982.

15. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / І. Д. Бойко. - К., 1963.

16. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XVI ст. / Л. Войтович. – Львів, 1996.

17. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994.

18. Голобуцький В.О. Економічна історія УРСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К., 1970.

19. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / И. Б. Греков. – М., 1975.

20. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1993 – 1995. – Т. III – VIII.

21. Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і її захоплення Польщею (з кінця XV – по 1569 р.) / К. Гуслистий. – К., 1939.

22. Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-і роки XVII ст.). – К., 1941.

23. Історія Києва: в 2 т. – К., 1959. – Т. І.

24. Історія Києва: в 3 т. – К., 1986. – Т. І.

25. Історія Львова. – К., 1984.

26. Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997.

27. Історія України в особах: IX – XVIII ст. – К., 1993.

28. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т.–К., 2006.

29. Історія української культури: у 5 т. – К., 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст.

30. Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. – К., 1979. – Т. І. – Кн. 2.

31. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К., 1998.

32. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел / М. Крикун. – К., 1992.

33. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – К., 1984.

34. Кром М. М. Между Русью и Литвой / М. М. Кром. – М., 1997.

35. Кулаковський П. Чернігово-Сіверська земля у складі Речі Посполитої (1618 – 1648) / П. Кулаковський. – К., 2006.

36. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів, 1996.

37. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561 – 1591) / С. Леп'явко. – Чернігів, 1999.

38. Міляєва Л. С. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. / Л. С. Міляєва, Г. Н. Логвин. – К., 1963.

39. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Д. Наливайко. – К., 1998.

40. Насонов А. Н. Монголы и Русь: История татарской политики на Руси / А. Н. Насонов. – М., 1940.

41. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства / В. Т. Пашуто. – М., 1959.

42. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М., 1950.

43. Пашуто В.Т. Древнерусское наследие и судьбы восточного славянства / В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич. – М., 1982.

44. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. / В. И. Пичета. – М., 1961.

45. Плохій С. Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К., 2005.

46. Плохий С. Н. Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. / С. Н. Плохий. – К., 1989.

47. Русина О. Незнайома Кліо / О. Русина, В. Горобець, Т. Чухліб. – К., 2002.

48. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. Русина. – К., 1998.

49. Русина О. Україна під татарами і Литвою / О. Русина. – К., 1998.

50. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1988.

51. Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття / В. Сергійчук. – К., 1991.

52. Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1999.

53. Україна: литовська доба 1320 – 1569 / [упоряд. О. Русина, І. Сварник, Л. Войтович та ін.]. – К., 2008.

54. Українське козацтво: Мала енциклопедія / [кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; відпов. ред. С. Р. Лях]. – К.; Запоріжжя, 2006.

55. Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Середина XV – кінець XVI ст. / В. І. Ульяновський. – К., 1994. – Кн. 1 – 2.

56. Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 років / Т. Чухліб. – К., 2010.

57. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987.

58. Швыдько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVII ст. / А. К. Швыдько. – Днепропетровск, 1979.

59. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.) / В. Щербак. – К., 2006.

60. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. – К., 1990 - 1993.

61. Якобсон А. Л. Крым в средние века / А. Л. Якобсон. – М., 1973.

62. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005.

63. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 2002.

64. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К., 2008.

Інтернет-ресурси:

http://www.cossackdom.com
http://historydoc.edu.ru
http://www.history.org.ua
http://www.hrono.ru/
http://litopys.org.ua
http://www.myslenedrevo.com.ua
http://starbel.narod.ru
http://www.vostlit.info
http://ukrhist.at.ua
http://uahistory.info/

Навчальне видання

Гринь Олена Володимирівна

Практикум з історії України литовсько-польської доби

Відповідальний редактор **О. Б. Коваленко**
Технічний дизайн **В. М. Лозовий**
Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки **В. М. Лозового**
Авторська коректура

Підписано до друку 2011.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.
Ум. друк. арк. 18,2. Ум. фарб.-відб. 18,2. Обл.-вид. арк.
Зам. Тираж 100 прим.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
Тел. (0462) 972-661